

ELM va HƏYAT

Azərbaycan
Milli Elmlər
Akademiyası

Elmi-populyar jurnal

ISSN: 2710-0944 № 2 (480), 2023

Jurnal 1961-ci ildən nəşr olunur

REDAKSİYA HEYƏTİ

BAŞ REDAKTOR

İsa Həbibbəyli - AMEA-nın prezidenti, akademik

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ

Ağahüseyin Şükürov - AMEA Rəyasət Heyəti aparatının İctimaiyyətlə əlaqələr, mətbuat və informasiya şöbəsinin müdürü, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ÜZVLƏR

Anar Rzayev - Azərbaycan Yazıcılar Birliyinin sədri, Xalq yazıçısı
Arif Həşimov - AMEA-nın I vitse-prezidenti v.i.e., akademik-katib, akademik
Dilqəm Tağıyev - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
İbrahim Quliyev - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
Ömər Eldarov - Akademik
Rasim Əliquliyev - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
İradə Hüseynova - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
Nərgiz Paşayeva - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
Tofiq Nağıyev - AMEA-nın vitse-prezidenti, akademik
Gövhər Baxşəliyeva - AMEA-nın vitse-prezidenti v.i.e., akademik
Cəmil Əliyev - AMEA Rəyasət Heyətinin üzvü, akademik
Əhliman Əmiraslanov - Milli Məclisin Səhiyyə Komitəsinin sədri, akademik
İsmayıł Hacıyev - AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin sədri, akademik
Fuad Əliyev - AMEA-nın Gəncə Bölməsinin sədri, akademik
Fərhad Xəlilov - Azərbaycan Rəssamlar İttifaqının sədri, Xalq rəssamı
Firəngiz Əlizadə - Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının sədri
Oktay Qasımov - AMEA-nın müxbir üzvü

BEYNƏLXALQ HEYƏT

Se Fuçjan - Çin İctimai Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik
Yüksel Ozgen - Türkiyə, Atatürk Mədəniyyət, Dil və Tarix yüksək Qurumunun rəhbəri, professor
Müzəffər Şəkər - Türkiyə Elmlər Akademiyasının prezidenti, professor, doktor
Behzad Yuldaşev - Özbəkistan Elmlər Akademiyasının prezidenti, akademik
Kunsulu Zakarya - Qazaxıstan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti, professor
Taliya Xabriyeva - Rusiya Elmlər Akademiyası prezidentinin müavini, akademik
Nikolay Sokolovski - Polşa Elmlər Akademiyasının Ədəbi Tədqiqatlar İnstitutunun əməkdaşı, professor
Boris Nikolov - Bolqarıstan Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, akademik
Stefani Sini - İtaliya (professor)

MƏSUL KATİB

Sərvan Kərimov - AMEA Rəyasət Heyəti aparatının İctimaiyyətlə əlaqələr, mətbuat və informasiya şöbəsinin Dövri nəşrlər sektorunun baş mütəxəssisi

BƏLƏDÇİ

İsa Həbibbəyli - Heydər Əliyevin ədəbiyyat siyasəti və müasir dövr.....	5
İsmayıł Hacıyev - Ulu öndər Heydər Əliyev və Naxçıvanda elmin inkişafı.....	11
Sofia Yousuf - Heydər Əliyevin baxışı və yüksələn Azərbaycan	16
Təranə Tağı-zadə - İnsanların şüruruna və taleyinə nur saçan qüdrətli şəxsiyyət	19
Fəridə Mir-Bağırzadə - Heydər Əliyevin 100 illik yubileyi sərgisində təqdim edilmiş əsərlər haqqında.....	22
Sadıx Nəbiyev - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk hərbi gəmiləri	24
Lətafət Beybutova - Azərbaycanı əsarətdən hürriyyətə aparan yolun tarixi (1828-1918-ci illər)	27
Yusif Şükürlü - Zəka işığında tarixə çevrilən 50 il.....	31
Pərvin Ahənci - "Asiya", "Afrika" və "Amerika" neft tankerlərini Xəzərdə çalışdırın milyonçu - Şəmsi Əsədullayev	35
Lütvüyyə Əsgərzadə - Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti və Şeyx Məhəmməd Rasizadə	38
Şahvələd Əliyev, Nazim Tapdıqoglu - Şuşanın turizm potensialı, xatirə-memorial toponimləri və bəzi hidronimləri	42
Həsən Səfəri - Cənubi Azərbaycanda ermənilərin törətdiyi soyqırımı şahidlərin qeydləri və xatirələrində	47
Dünya elm aləmində	50
Coşqun Məmmədov - Karbohidrogen ehtiyatlarının ümumdünya yanacaq enerji balansında rolu.....	52
Гульзия Жайлауовна Пирали - Федор Достоевский в жизни и художественном восприятии Мухтара Ауэзова	57
Назмин Джарарова - Архитектурные жемчужины Азербайджана - в программе международных научных мероприятий в Узбекистане	62
Джаббар Маммадов - В истории существовало 2 этноса под этнонимом "армяне": семитские (создавшие древнесемитское гос. армения) и современные - грекоязычные.....	67
Roya Safarova - Diplomacy and types of diplomacy	70
Haqverdi Haqverdiyev - Yer kürəsində gərginlik zonalarının formalaşmasında geodinamiki qüvvələrin rolu	74
İlhami Cəfərsoy - Olimpiada yunanlaşmış türk sözüdür	80
Sağlamlığımızı qoruyaq	84
Səmirə Mir-Bağırzadə - Çin mədəniyyəti və Azərbaycan - İslam mədəniyyətinə onun təsiri	86
Sərraf Talıbov - Azərbaycanın Cənub-şərq regionunda sim toponimi ilə bağlı bəzi mülahizələr	89
Əsəd Əliyev - Azərbaycan etnoqrafiya elminə yeni töhfə	92
İlhamə Cəfərova - Naftalan neftinin təmizlənməsində seolit əsasında alınmış adsorbentin rolu.....	95
Aişə Həsənova - Ardıc bitkisinin müasir təbabətdə rolu.....	99
Meridian	104

İsa HƏBİBBƏYLİ
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının prezidenti,
akademik

Heydər Əliyevin ədəbiyyat siyasəti və müasir dövr

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyev universal dünyagörüşə və qeyri-adi yaddaşa malik olub, cəmiyyət həyatının bütün sahələrinə dair dərin bilikləri və bacarıqları ilə insanları heyrətləndirmişdir. Məhz dahi şəxsiyyətin çoxcəhətli fəaliyyəti sayəsində Azərbaycanda bütün istiqamətlər üzrə hərtərəfli inkişafa nail olunmuş, daha böyük gələcəyin möhkəm əsasları yaradılmışdır.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin taleyində və siyasi fəaliyyətində ədəbiyyat faktorunun da yeri, rolu və imkanları çox geniş anlayış olub, ölkənin və xalqın tanıdılmasından tutmuş, milli ideologiyanın formalasdırılmasına qədərki geniş vəzifələri əhatə etmişdir. Hər şeydən əvvəl, onu qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyev dünyada geniş və sistemli ədəbiyyat biliyinə malik olan nadir dövlət xadimlərindən biri idi. Hələ gənclik illərindən etibarən qeyri-adi mütaliə qabiliyyəti ilə fərqlənən, hətta cavan yaşlarında tamaşalarda peşəkar teatr xadimləri ilə yanaşı, cəsarətlə səhnəyə çıxan Heydər Əliyevin dünyabaxışının formalasmasına ədəbiyyat amili xüsusi yer tutmuşdur. Müasirləri onun "Vaqif" pyesində, "Qaralar ölkəsində" adlı dram əsərində əsas rolları ifa etdiyini xatırlayırlar. Hətta Heydər Əliyevin teatr həvəskarı olmasına dair nadir fotosəkillər də ölkəmizin muzeylərində və arxivlərində qorunub saxlanmaqdır. Büyük tarixi şəxsiyyət olan Heydər Əliyev bədii ədəbiyyatın şəxsi taleyindəki böyük rolunu 1997-ci ildə keçirilən Azərbaycan yazıçılarının onuncu qurultayındakı nitqində aşağıdakı kimi

etiraf etmişdir: "Şəxsən mən ədəbiyyati çox sevən adamam və gənc vaxtlarından, hətta uşaqlıqdan, məktəbdə ilk ədəbiyyat nümunələrini oxuyandan ədəbiyyati sevmişəm... Mənim bir insan kimi formalaşmağında, təhsilimdə, əxlaqımda, mənəviyyatımda ədəbiyyatın, mədəniyyətin çox böyük rolu olmuşdur. Mən orta məktəbdə oxuyarkən Azərbaycan şairlərinin, yazıçılarının bütün əsərlərini sevə-sevə oxumuşdum... O illərdə, o uşaqlıq və gənclik illərində onlar mənə o qədər təsir edib ki, mən onları unutmamışam. Bu, "oxumuşam, unutmamışam" sözləri sadəcə bir fikir deyil. Yəni onlar mənə təsir edib, mən onlardan bəhrələnmişəm, mənəvi qida almışam".

Əlbəttə, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin də xüsusi rəğbət bəslədiyi yazıçı və şairlər, ayrıca fərqləndirdiyi, üstünlük verdiyi bədii əsərlər olmuşdur. Müsahibələri və çıxışlarında aydın olur ki, Heydər Əliyev dram əsərləri içərisində Cəlil Məmmədquluzadənin "Ölülər" tragikomediyasına, şairlərdən Xalq şairi Səməd Vurğunun "Azərbaycan" şeirinə, poema baxımından Məhəmmədhüseyn Şəhriyarin "Heydərbabaya salam" poemasına, milli mətbuat sırasından "Molla

Nəsrəddin" jurnalına, opera üzrə Üzeyir bəy Hacıbəylinin "Koroğlu"suna, mənzum faciələrdən Hüseyn Cavidin "İblis" əsərinə... xüsusi önem verdiyini nəzərə çarpdırmışdır. Bütün məqamlarda Heydər Əliyevin bədii ədəbiyyata münasibət-də şəxsi maraqları ilə dövlətçilik düşüncəsinin üst-üstə düşdüyü, bir-birini tamamladığı aşkar müşahidə olunur.

Ədəbiyyata xalqın taleyinin və tarixi yaddaşının əks-sədası kimi baxan Heydər Əliyev bədii düşüncədə tarixilik, millilik və müasirlilik prinsiplərinə xüsusi dəyər vermişdir. Bu prinsiplər qüdrətli dövlət xadiminin siyasi fəaliyyətinin də təməl şərtlərindəndir. Həmin istiqamətlər Heydər Əliyevin siyasi təlimində dövlətçilik fəaliyyəti ilə ədəbiyyat işinin vəhdətdə, üzvi əlaqədə olduğunu göstərir.

Görkəmlı dövlət xadimi Heydər Əliyev dövlətçilik fəaliyyəti prosesində millilik amilini, tarixilik anlayışını və müasirlilik prinsipini ardıcıl olaraq həyata keçirmək uğrundakı mübarizəsində ədəbiyyatda dərin iz salmış, köklü ənənələrə malik olan bu amillərdən yerli-yerində, əsaslı şəkil-də faydalanaqla özünün ali məqsədinə nail olmağa çalışmışdır. Bu yüksək ali qayə isə hələ so-

vet rejimi çərçivəsində olsa belə, Azərbaycanda möhkəm milli əsaslara malik, davamlı tarixi ənənələri qoruyub saxlayan və müasir inkişafın önündə gedən dövlət hakimiyyətini formalaşdırmaqdan ibarət olmuşdur. Müşahidələr və təhlillər göstərir ki, sovet hakimiyyəti illərində Heydər Əliyevin bu istiqamətdə apardığı ardıcıl və düşünnülmüş siyasəti özünün böyük bəhrələrini vermişdir. Belə ki, o, siyasi rejimin yaratdığı çətinliklərə baxmayaraq, Azərbaycan yazıçılarının, xüsusiən, böyük demokrat Cəlil Məmmədquluzadənin, Xalq şairləri Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Bəxtiyar Vahabzadə, Xəlil Rza Ulutürk, Məmməd Araz, bir qədər sonra Sabir Rüstəmxanlı kimi sənətkarların ana dili uğrunda apardıqları milli mücadiləyə dövlət səviyyəsində müəyyən üsullarla meydand aćmışdır. Və bu, nəticə etibarilə Heydər Əliyevin xalq arasında və mərkəzi hökumətdə Azərbaycan dilinin dövlət dili səviyyəsinə qaldırılması üçün zəruri olan ictimai rəyin hazırlanmasında mühüm rol oynamışdır.

Cəmiyyətdə gedən ümummilli prosesləri zaman-zaman mərkəzi hökumətin diqqətinə çatdırmaqla və məsələyə siyasi büro səviyyəsində aydınlıq gətirməyi bacarmaqla Heydər Əliyev sovet

hakimiyyəti illərində, 1978-ci ildə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi ölkənin Konstitusiyasına ayrıca maddə kimi daxil edilməsinə nail olmuşdur. Bununla yanaşı, bu uzaqgörən dövlət xadiminin Azərbaycana rəhbərliyi dövründə milli mücadiləyə könül vermiş, ömür həsr etmiş yazıçılar və alımlar deputat seçilmək, fəxri adlar və dövlət mükafatları almaqla rəğbətləndirilmiş və müdafiə olunmuşlar. Əslində, bu yolla Heydər Əliyev həm də ümummilli ideallara xidmət edən ziyanlıların fəaliyyətinə dəstək verdiyini cəmiyyətə çatdırmış, onların toxunulmazlığına təminat vermişdir.

Keçən əsrin 70-ci illərində Heydər Əliyevin Azərbaycanın bir qrup görkəmli dilçi alımlarını: Muxtar Hüseynzadəni, Əlövsət Abdullayevi, Yusif Seyidovu, Ağaməli Həsənovu coxcildlik "Müasir Azərbaycan dili" dərsliyinə görə respublikanın Dövlət mükafatı ilə təltif etməsi də ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni mühitdə ana dilinin mövqeyinin daha da möhkəmləndirilməsinə xidmət edirdi. Bununla Heydər Əliyev hələ XVI əsrə Şah İsmayıllı Xətai ilə başlanan, zaman-zaman qabarib-çəkilən ana dili siyaseti məsələsini ilk dəfə rəsmi olaraq dövlət siyaseti səviyyəsində həyata keçirməklə başa çatdırılmışdır.

Bundan başqa, millətin və ölkənin bütövlüyü düşüncəsinin cəmiyyətdə formalasdırılmasında da Heydər Əliyev ədəbiyyat faktorundan məqsədyönlü şəkildə faydalananmışdır. XX əsrin yetmiş-səksəninci illərində, sərt sovet rejimi çərçivəsində cənub mövzusunda yazılmış əsərlərə dövlət səviyyəsində bəslənilən loyal münasibətlərin kökündə Cənubi Azərbaycanla bağlı ictimai fikri formalasdırmaq tendensiyası dayanırdı. Nəhayət, Azərbaycan dövlətinin rəhbəri Heydər Əliyevin 12 iyun 1981-ci ildə ölkə yazıçılarının VII qurultayındakı nitqində cənub ədəbiyyatı ilə əlaqədar söylədiyi aşağıdakı fikirlər Cənubi Azərbaycanla ədəbi-mədəni əlaqələrin yaradılmasına, dəmirdən də möhkəm olan prinsiplər əsasında formalasdırılmış ideoloji məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasına münasib şərait yaratmışdır: "Respublika Yazıçılar İttifaqının tərkibində Cənubi Azərbaycandan olan ədəbiyyatçılar da məhsuldar işləyirlər. Yaradıcılıq ittifaqının rəh-

bərliyi onlara daim diqqət yetirməli, onların əsərlərini respublikada və respublikanın hüdudlarından kənarda geniş təbliğ etməlidir. Ümumiyyətlə, Cənubi Azərbaycanla ədəbi əlaqələri möhkəmləndirmək, mədəniyyətin və mənəvi yaradıcılığın bütün sahələrində geniş əlaqələri inkişaf etdirmək, bizdə toplanmış zəngin bədii-estetik təcrübəni qələm yoldaşlarına vermək barədə düşünmək lazımdır".

O zamana qədər nəinki hətta nisbətən sərbəstlik imkanlarına malik olan yazıçı və şairlərdə, heç bir siyasetçi keçmiş Sovetlər İttifaqı məkanında Cənubi Azərbaycan, yaxud cənub ədəbiyyatı haqqında rəsmi yığıncaqlarda bir kəlmə belə danışa bilməmişdi. Bu, təkcə Azərbaycanda yox, geniş mənada sovet dövlətində həmin mövzuda açıq ifadə edilən ilk mühüm tezislər idi. Bu tezislərin işığında XX əsrin səksəninci illərindən etibarən elmi-ədəbi mühitdə Azərbaycan ədəbiyyatının bütövlüyü və cənubda yaşayan yazıçılarla əlaqələrin yaradılması istiqamətində ilk addımlar atılmağa başlamışdır. İran İslam Respublikasında yaşayan Məhəmmədhüseyin Şəhriyar kimi qüdrətli sənətkar Azərbaycanda dövlət səviyyəsində səslənən bu cür bəyanatlardan sonra ölkəmizdə geniş dairədə tanıldılmışdır.

Həmin dövrde Xalq şairləri Süleyman Rüstəmin və Məmməd Rahimin Məhəmmədhüseyin Şəhriyarləşirən şeirləşmələri, Xalq şairləri Bəxtiyar Vahabzadə və Nəbi Xəzrinin ustad şairlə telefon danışıqları ictimai-ədəbi mühitdə ildirim kimi çaxılmışdır. Yaxud əslən cənublu olan, lakin taleyin hökmü ilə Azərbaycanın şimalında yaşayıb-yaradın Balaş Azeroğlu, Mədinə Gülgün, Hökümə Bülluri, Söhrab Tahir, Əli Tudə və başqaları kimi görkəmli söz ustalarının əsərləri ilə Cənubi Azərbaycanla əsaslı tanışlıq da məhz keçən əsrin səksəninci illərindən etibarən baş vermişdir. Eyni zamanda həmin dövrdən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında cənub mövzusunda yeni əsərlər meydana qoyulmuşdur. Azərbaycan Yazıçılar Birliyində və Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstytutunda Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı şöbələrinin təşkili və coxcildlik Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyalarının hazırlanıb nəşr edilməsi, ədəbi ictimaiyyətə çatdırılması görkəmli

dövlət xadimi Heydər Əliyevin atlığı qətiyyətli addımların, açdığı yeni üfüqlərin sayesində mümkün olmuşdu.

Heydər Əliyevin ədəbiyyat təlimindəki millilik anlayışı özündə bütün dolğunluğu ilə azərbaycançılıq məfkurəsini əks etdirir. Və yaxud da azərbaycançılıq Heydər Əliyevin apardığı milli dövlətçilik siyasetinin lokomotividir. Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərində Nizami Gəncəvinin, Məhəmməd Füzulinin, Cəlil Məmmədquluzadənin, Nəriman Nərimanovun, Hüseyin Cavidin, həmçinin yeni dövr bədii fikrimizin Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Mirzə İbrahimov, İlyas Əfəndiyev, Süleyman Rüstəm, Anar, Elçin, Qabil, Məmməd Araz, Mirvarid Dilbazi və başqları kimi onlarla nümayəndələrinin dövlət səviyyəsində yubileylərinin keçirilməsi, aparılan tədqiqat-təbliğat işləri həmin sənətkarların xalqa daha yaxından tanınilması ilə bir sırada, həm də azərbaycançılıq ideyasının geniş miqyasda yayılmasına və dərinlənən mənimsədilməsinə uğurla xidmət etmişdir.

Heydər Əliyev keçmiş ittifaq səviyyəsində ən yüksək siyasi dairələrdə böyük cəsarətlə bəyan edirdi ki, "Nizami Gəncəvi elə bir şəxsiyyətdir, tarixdə, dünya mədəniyyətində elə bir iz qoyub getmişdir ki, onun yubileyi hər il keçirilə bilər". Nizami Gəncəvinin yubileyi bu böyük sənətkarın timsalında Azərbaycanın əvvəlcə keçmiş Sovetlər İttifaqında, daha sonra isə bütün dünyada tanıdılması missiyasına xidmət etmişdir. Dahi Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 500 illiyi münasibətlə Heydər Əliyevin yubileyi keçirən Təşkilat Komitəsinin 1 avqust 1994-cü il tarixli yığıncağındakı böyük əks-səda doğurmuş nitqində səslənən aşağıdakı mülahizələr də Azərbaycanın, xalqımızın tanıtılması qayğılarını və millimənəvi özünüdərk proseslərini əhatə edir: "Bu yubileyi keçirərkən biz xalqımızın özünü tanımasını təmin edəcəyik və etməliyik. Xalq gerek daim öz kökünü xatırlasın, tarixini öyrənsin, milli mədəniyyətindən, elmindən heç vaxt ayrılmamasın. Şübhəsiz ki, bu yubileyin keçirilməsi indiki nəslin... tariximizin nə qədər zəngin olduğunu və Azərbaycan xalqının dünya mədəniyyətinə neçə töhfələr verdiyini dərk etməsinə şərait yaradacaq və hər bir azərbaycanlıda, ilk növbədə, gənc nə-

sildə milli iftixar, vətənpərvərlik hissələrini daha da yüksəldəcəkdir. Bunun özü müstəqil Azərbaycanda bizim üçün çox gərəkli bir amildir".

Deməli, ədəbiyyat vasitəsilə milli-mənəvi özünüdərk prinsiplərinin daha da dərinləşdirilməsi, azərbaycançılıq məfkurəsinin mənimsədilməsi Heydər Əliyevin ədəbiyyat siyasetinin əsas prinsiplərindəndir. Bundan başqa, müxtəlif bəhənələrlə Azərbaycan xalqına mənsub olmasına şübhə ilə yanaşılan, ətrafında yersiz və haqsız mübahisələr açılan ədəbiyyat xadimlərinin yubileylərinin keçirilməsi həm də həmin mübahisəli məqamların, haqsız iddiaların aradan qaldırılmasına, Azərbaycan gerçəkliyinin daha dərindən əsaslandırılıb təsdiq olunmasına hesablanmışdır. Nizami Gəncəvinin 840, İmadəddin Nəsiminin 600, Məhəmməd Füzulinin 500 illik, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının 1300 illik yubileyləri prosesində aparılan məqsədyönlü siyasi-ideoloji və elmi-ədəbi işin sayesində həmin sənətkarların və ədəbi abidələrin Azərbaycan xalqına məxsusluğunu nəinki möhkəm surətdə əsaslandırılmış, hətta bütün dünyaya bəyan edilmişdir. Nizami Gəncəvinin 840 illik yubileyinin keçmiş Sovetlər İttifaqı miqyasında, İmadəddin Nəsimi və Dədə Qorqud təntənələrinin UNESCO səviyyəsində, Məhəmməd Füzuli tədbirlərinin türk dünyası masstabında geniş şəkildə keçirilməsi adları qeyd olunan dahi sənətkarların və ədəbi abidənin dünyaya çapında tanıtılmasından başqa, həm də Azərbaycana məxsusluğunun qəti şəkildə təsdiq olunması demək idi. Bütün bunlar isə Heydər Əliyevin ədəbiyyat siyasetində yəzici və şairlər, ədəbi əsərlər vasitəsilə Azərbaycanın mənafələrinin qorunması, müdafiə edilməsi kimi məsələlərin mühüm faktoru olduğunu nəzərə çarpdır.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin ədəbiyyat siyasetində tarixilik prinsipinin də özünəməxsus yeri vardır. Böyük dövlət xadimi Heydər Əliyev bu fikirdə idi ki, "Azərbaycanın qədim tarixini, əsrlər boyu keçdiyi yolu gərək həm öz vətəndaşlarımıza, həm də... respublikamıza maraq göstərən adamlara tanıtmaq lazımdır". Heydər Əliyev Azərbaycan xalqına özünün soykökünü, milli-tarixi keçmişini dərinlən və əsaslı şəkildə dərk etdirmək, mənimsətmək, xalqımızda milli qürur

hisslərini daha da yüksəltmək üçün tarixi mövzularda bədii əsərlərin yazılımasına meydan verilməsini, belə əsərlərin geniş təbliğ edilməsini zəruri saymışdır.

Məlum olduğu kimi, aparılan dövlət siyaseti görkəmli Azərbaycan yazıçıları Anarın, Elçinin, İsa Muğannanın, Əzizə Cəfərzadənin, Hüseyin İbrahimovun, Fərman Kərimzadənin, Əlisa Nicatın və başqalarının tarixi mövzularda yazdıqları bədii əsərlər ölkəmizdə milli-tarixi özünüdərk proseslərinin dərinləşməsində doğru istiqamətləndirilməsinə xidmət etmişdir. Həmin dövrde tarixi mövzularda yazılmış bədii əsərlərin əsasında filmlərin çəkilməsi, teatr tamaşalarının hazırlanması, bu əsərlərdən bəzilərinin rus dilinə tərcümə olunması, Türkiyədə Azərbaycan ədəbiyyatının nəşri prosesinin miqyasının genişlənməsi təmin edilmişdir. Beləliklə, Azərbaycan məmələkəti təkcə müasir inkişaf səviyyəsi ilə deyil, həm də zəngin tarixi ənənələri ilə dünyada tanıdılmışdır.

Heydər Əliyevə görə, tarixi mövzuda yüksək bədii səviyyədə əsər yazmaq yazıçıların Vətən və xalq qarşısındaki ən məsul vəzifələrindəndir. Belə əsərlərdə tarixiliklə bədiiliyin vəhdət daşımalı olduğunu da görkəmli dövlət xadimi diqqət mərkəzinə çəkmişdir: "Tarixi simaların obrazları yaradılan və tariximizin çox mühüm dövrləri tərənnüm olunan ədəbi əsərlər ən yüksək səviyyədə yazılımalıdır. Bunlar çox mühüm, açıq deyək ki, mürəkkəb mövzulardır. Belə mövzuların öhdəsindən yalnız yüksək istedadlı, dərin bilikli sənətkarlar gələ bilərlər".

Heydər Əliyevin ədəbiyyat siyasetində müasirlik meyarının özünəməxsus rolu və yeri vardır. Böyük siyasetçinin nəzərində müasirlik geniş-miqyaslı bir kateqoriya kimi həm çağdaş həyatın ədəbiyyatda əks etdirilməsi, həm də müasir düşüncənin, yeni təfəkkürün ədəbiyyata gətirilməsi vəzifələrini əhatə edir. Ona görə də Heydər Əliyev həmişə elmdə və ədəbiyyatda öz dövrünü bütün dolğunluğu ilə göstərməyin, ictimai inkişafın dialektikasını bədii formada canlandırmağın, cəmiyyətin ən mühüm meyillərini və qanuna uyğunluqlarını açmağın necə məsul vəzifə olduğunu "hər bir sənətkarın dərk etməsi çox böyük vəzifədir" qənaətində olmuşdur. Onun fikrincə,

müasir həyatdan söz açan əsl sənətkar ötəri, keçəri meyilləri deyil, "ictimai inkişafın müqəddəratını müəyyən edən prosesləri və hadisələri ilk növbədə təsvir etməlidir". Heydər Əliyev haqlı olaraq belə hesab edirdi ki, "bizim zəmanəmiz və müasirlərimiz haqqında gözəl əsərlər yaratmaq Azərbaycan yazıçılarının əsas qayğısı olmalıdır".

Həm keçmiş sovet hakimiyyəti illərində, həm də müstəqillik dövründə görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin Azərbaycan yazıçılarının qurultaylarındakı dərin məzmunlu məruzələri müasir ədəbiyyatın, yaxud ədəbiyyatda müasirlik məsələsinin bədii əksinin programına çevrilmişdir. Onun müasiri olduğu sənətkarların yubiley mərasimlərindəki dərin məzmunlu çıxışları müasir həyat və çağdaş ədəbiyyat münasibətlərinin əsas ana xətləri ilə açılmasına aydınlıq gətirir. Beləliklə, cəmiyyətdə və ədəbiyyatda müasirlik anlayışının Heydər Əliyev konsepsiyası formalaşmışdır. Fikrimizcə, XX əsrin altmışinci illərindən sonra yaranan müasir Azərbaycan ədəbiyyatı ən yaxşı nailiyyətlərini həmin müdrik konsepsiyanın işığında qazana bilmüşdür.

Azərbaycan Yaziçılar Birliyinin və onun mətbəbu orqanlarının qorunub saxlanması da görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin adı ilə bağlı olan mühüm bir xidmətdir. "Ədəbiyyat qəzeti"nin, "Azərbaycan", "Qobustan", "Ulduz" və "Literaturniy Azerbaydjan" jurnallarının nəşrinin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi Heydər Əliyevin çətin kecid dövrü proseslərində Yaziçılar Birliyinin və milli ədəbiyyatın inkişafına göstərdiyi böyük qayğının əməli təzahürüdür.

"Qobustan" jurnalının dövrün ideoloji təxribatlarından xilas edilməsində Heydər Əliyevin mühüm rolü olmuşdur. Görkəmli dövlət xadimi sonralar, 1997-ci ildə "Qobustan" jurnalı haqqında aşağıdakı mətləbləri ictimaiyyətə çatdırmışdır: "Mən "Qobustan" jurnalını xatırlayıram. O yarananda əleyhinə nə qədər cürbəcür hərəkətlər oldu. Mənim xatırımdədir, biri gəlirdi ki, nə bilim millətçilik ideyaları yayır, o biri gəlirdi ki, bizim quruluşun əleyhinə ideyalar yayır. ...Mən də gördüm, baxırdım bu, "Qobustan" jurnalına bunların dedikləri şey yoxdur, lakin bizim üçün lazımlı olan şeylər coxdur. Ona görə də "Qobustan" jur-

nalı yaşadı. Bu gün məmənuniyyət hissi ilə deyirəm ki, "Qobustan" jurnalı o vaxt çox böyük işlər gördü".

Azərbaycan yazıçılarının ölkədən kənardə tanıdılması vasitəsilə Azərbaycanın tanıdılması və təbliğ edilməsi sahəsində ən uzaqgörən addımlar dan biri də Ulu Öndərin onlara keçmiş SSRİ-də ən yüksək fəxri ad hesab edilən Sosialist Əməyi Qəhrəmanı fəxri adının verilməsinə nail olması ilə əlaqədardır. Etiraf etmək lazımdır ki, böyük istedadları və xidmətləri ilə birlikdə Xalq yazıçıları Mirzə İbrahimova və Süleyman Rəhimova, Xalq şairleri Rəsul Rzaya və Süleyman Rüstəmə Sosialist Əməyi Qəhrəmanı fəxri adının verilməsi məhz respublika rəhbərinin nüfuzu sayəsində mümkün olmuşdur. Hətta bu məsələdə Heydər Əliyev siyasi büronun üzvləri səviyyəsində baş vermiş müqavimətlərlə də üzləşmiş, lakin bütün maneələri dəf etməyi bacarmışdır.

Müstəqillik epoxasının müasir mərhələsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin əsaslandığı azərbaycanlıq siyasetinin ideoloji özülli gərkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin ədəbiyyat və mədəniyyət siyasetindən yoğrulmuşdur. Prezident İlham Əliyev bu əbədi yaşıar təlimi yeni epoxanın prinsiplərinə uyğun olaraq müasir dövrün tələblərindən doğan müdədəalarla daha da zənginləşdirərək, müstəqillik dövrünün ədəbiyyat siyasetini müəyyən etmişdir. Beləliklə, yeni tarixi epoxada gərkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin ədəbiyyat siyasetinin formalasmış ənənələri yaradıcı şəkildə davam etdirilmişdir. Ölkəmizdə hazırlı şəraitdə adlı-sanlı sənətkarların dövlət səviyyəsində yubileylərinin keçirilməsi, tanınmış yazıçılara fəxri adların, fərdi təqaüdlərin və yaradıcı gəncliyin istedadlı nümayəndələrinə Prezident mükafatlarının verilməsi də Ulu Öndər tərəfindən ədəbi prosesin stimullaşdırılması siyasetinin uğurlu davamından ibarətdir. Bundan başqa, uzun illik fasılədən sonra Azərbaycan Respublikası Dövlət Mükafatının bərpa edilməsi, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin mükafatlandırılması ədəbiyyat siyaseti sahəsindəki varisliyin əməli ifadəsidir. Bütün bunlarla bərabər, cəmiyyətin inkişaf xüsusiyyətlərinə, ölkəmizdə artan iqtisadi imkanlarına uyğun ola-

raq, ədəbiyyat siyaseti sahəsində bir sıra yeni tədbirlərin həyata keçirilməsi də yeni tarixi epoxanın reallıqlarıdır. Ədəbiyyat və incəsənət sahəsində Heydər Əliyev mükafatının müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsi, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan dövlətinin ədəbiyyat siyasetini müəyyən edən gərkəmli dövlət xadiminin xatırəsinə böyük ehtiramın ifadəsidir. Heydər Əliyev mükafatlarının təsis olunması həm də ədəbiyyat və incəsənətin Ulu Öndərin ümummilli ideallarına layiq şəkildə inkişaf etdirilməsi ənənəsinin yaşadılması deməkdir. Eyni zamanda son vaxtlarda "Qızıl çinar", "Buta" kimi yüksəksəviyyəli mükafatların meydana çıxmazı, Heydər Əliyev Fondunun mükafatları və təqaüdlərinin yaradılması mövcud siyasetin işığında formalaşan yeni ənənələrdir.

Ədəbiyyat tarixində böyük ədəbi məktəblər yaratmış gərkəmli sənətkarların adlarına bütöv bir ilin həsr edilməsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin ölkəmizin ədəbiyyat siyasetinə daxil etdiyi mühüm yenilikdir. Azərbaycanda böyük uğurla keçmiş "İmadəddin Nəsimi ili" (2019) və "Nizami Gəncəvi ili" (2021) bu qüdrətli sənətkarların həm müstəqil Azərbaycan Respublikasının yeni nəsillərinə yenidən təqdim olunması və həm də dünyada tanıdılması üçün bir il ərzində geniş siyasi və elmi-ədəbi iş aparılmasına imkanlar yaratmışdır. Dünyanın müxtəlif ölkələrində gərkəmli ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin heykəllərinin ucaldılması, muzeylərinin yaradılması da Prezident İlham Əliyevin azərbaycanlıq uğrunda apardığı mübarizənin ana xətlərində biridir.

Bütün bunlar ölkəmizin Prezidenti İlham Əliyevin ədəbiyyat və mədəniyyət işini müstəqillik dövrünün yüksək tələblərinə uyğun şəkildə inkişaf etdirilməsi tədbirlərini yeni səviyyəyə qaldırdığını qabarıq şəkildə nümayiş etdirir.

Beləliklə, möhtərəm Prezident İlham Əliyev yeni tarixi epoxanın ədəbiyyat siyasetini formalasdırır və ardıcıl olaraq inkişaf etdirir. Müstəqil Azərbaycanda uğurla həyata keçirilən ədəbiyyat siyaseti yeni ədəbiyyat axtarışlarının və çağdaş ədəbi nəslin meydana çıxması ilə nəticələnir. Müasir dövrün ədəbiyyat siyaseti azərbaycanlıq məfkurəsinin daha da zənginləşdirilməsinə uğurla xidmət edir. ●

İsmayıł HACIYEV
AMEA Naxçıvan Bölümünün sədri, akademik

Ulu öndər Heydər Əliyev və Naxçıvanda elmin inkişafı

XX əsr Azərbaycan xalqının həyatında baş verən bir sıra uğurlu hadisələrlə yadda qalmışdır. Bu əsrдə Azərbaycan xalqının ən böyük nailiyyətlərindən biri ölkəmizdə elmin sürətlə inkişaf etməsidir. 1945-ci ildə yaradılmış Azərbaycan Elmlər Akademiyası şərəfli inkişaf yolu keçmiş və Azərbaycan elminin baş qərargahı adını qazanmışdır. Elmimizin ən uğurlu illəri 100 illiyi qeyd olunan Ulu Öndərin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illərə təsadüf edir.

Azərbaycan elminin formallaşması və inkişafında Naxçıvan diyarının da özü-nəməxsus xidmətləri olmuşdur. Bu diyar qədimdən Azərbaycanın mühüm elm mərkəzlərindən biri kimi tanınmışdır. Naxçıvan torpağı orta əsrlərdə Azərbaycan elminə təkcə ölkəmizdə deyil, bütün Yaxın Şərqi və Orta Şərqdə şöhrət qazanmış onlarla görkəmli alim, mütəfəkkir, filosof, hüquqşünas, filoloq, tarixçi və s. bəxş etmişdir. Əhməd ibn Hacəf Nəşəvi, Əkmələddin Naxçıvani, Kəmaləddin Naxçıvani, Nəsrəddin Tusi, Nəcməddin Naxçıvani, İzzəddin Naxçıvani, Həsən ibn Ömər Naxçıvani, Hindüşah Naxçıvani, Məhəmməd Naxçıvani, Fəxrəddin Naxçıvani, Baba Nemətullah Naxçıvani, Fəzullallah Nəimi və b. bütün Şərqi dünyasının elm xəzinəsinə dəyərli töhfələr vermişlər. Böyük elm xadimi kimi şöhrət qazanmış Nəsirəddin Tusi-nin də tərcüməyi hali Naxçıvanla əlaqədardır.

Keçən əsrin 20-ci illəri milli mədəniyyətimizin inkişaf salnaməsində özünəməxsus parlaq izlər salmış, Naxçıvan gənc Azərbaycan elminin formallaşmasında mühüm rol oynamışdır. Azərbaycanı hərtərəfli, elmi şəkildə öyrənmək məq-

sədilə yaradılan bir sıra cəmiyyət və elmi təşkilatlar ilkin fəaliyyətə məhz ötən əsrin iyirminci illərində başlamışdır. Azərbaycan milli elmi fikrinin formallaşmasında son dərəcə böyük rol oynamış belə elmi təşkilatlardan biri də Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti (1923-1929) olmuşdur. Bu cəmiyyətin Naxçıvan şöbəsinin yaradılması diyarın zəngin sərvətlərinin aşkarılmamasında, tarixi, elmi və mədəni irlisinin öyrənilməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının yaradılması muxtar respublikada da elmin inkişafına güclü təkan vermişdir. Lakin İkinci Dünya müharibəsindən sonrakı illərdə Azərbaycan rəhbərliyinin Naxçıvana ögey münasibət bəsləməsi səbəbindən muxtar respublikanın inkişafında geriləmələr baş vermiş və bu da diyarın sosial-mədəni həyatına və regionda elmin inkişafına mənfi təsir göstərmişdir. Xüsusən, heç bir əsaslandırılmış səbəb olmadan 1953-cü il-də Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun bağlanması Muxtar Respublikada formallaşmış elmi potensialın az sonra dağılımasına gətirib çıxarmışdır.

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin respublikaya rəhbərliyə başladığı

1969-cu ildən başlayaraq cəmiyyət həyatının digər sahələri ilə yanaşı, elmin inkişaf etdirilməsinə də həmişə xüsusi diqqət yetirilmiş və ona daim qayğı göstərilmişdir. Diqqətəlayiqdir ki, yüksək intellektə malik görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev öz fəaliyyətində və siyasi təcrübəsində hər zaman elmi fikrin ən yeni nailiyyətlərindən faydalılmışdır. O, Azərbaycan cəmiyyətinin, mənsub olduğu xalqın inkişafını elmdə, yüksək intellektin formallaşmasında görmüşdür. Bunun üçün elmin inkişafına mane olan bütün halların aradan qaldırılması və onun inkişafının təmin edilməsi üçün əsaslı tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bundan sonra respublikada sözün həqiqi mənasında ciddi elmi irəliləyişlər baş vermiş, bu sahədə nəzərə çarpacaq böyük uğurlar qazanılmışdır. Yeni elmi mərkəzlər, elmi-tədqiqat institutları yaradılmış və onları yüksək səviyyəli kadrlarla, yeni texnologiya ilə təmin etmək üçün əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirilmişdir. Xüsusən, minlərlə gəncin keçmiş SSRİ-nin ali təhsil müəssisələrinə təhsil almağa göndərilməsi yeni nəsil elmi kadrların hazırlanmasına sanballı töhfələr vermişdir. Bütün bunların nəticəsində XX əsrin 70-ci illərindən etibarən Azərbaycanda güclü elmi potensial formalışmış, Respublika Elmlər Akademiyası milli elmin baş qərargahı səviyyəsinə çatdırılmış, xüsusi istiqamət kimi ali məktəb elmi böyük sürətlə inkişaf etdirilmişdi.

Bundan başqa, vaxtilə regionların inkişafına lazımi səviyyədə fikir verilmədiyindən respubli-

kanın elmi-texniki sahələri, ənənəvi olaraq Bakıda yerləşirdi. Lakin bir çox regionlarda yüksək qabiliyyətli qənc mütəxəssislər, elmi dərəcə qazanmış kadrlar yaşayıb, fəaliyyət qöstərirdi. Məhz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə bəzi regionlarda, o cümlədən Naxçıvan, Gəncə, Sumqayıt, Lənkəran, Şəki və sair şəhərlərdə elmi-texniki bazaların təşkil edilməsinin qərara alınması, eyni zamanda həmin şəhərlərdə Elmlər Akademiyasının elmi bölmələrinin yaradılması Bakı ilə yanaşı Azərbaycanın ayrı-ayrı regionlarında da elmin inkişafına ciddi təkan vermişdir. Məqsəd-yönlü, düşünülmüş regional elmi programın hazırlanması və həyata keçirilməsi Heydər Əliyevin tarixi xidmətlərindən biridir. Belə bölmələrdən biri də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin 7 iyul 1972-ci il tarixli qərarı əsasında təşkil edilmiş Naxçıvan Regional Elmi Mərkəzi idi.

Regional Elmi Mərkəzin əsas vəzifəsi Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii xammal ehtiyatlarının kompleks şəkildə öyrənilməsi və səmərəli istifadə olunmasının elmi əsaslarının işlənib hazırlanması, muxtar respublikanın sosial-iqtisadi inkişafını, tarixini, arxeoloji, epiqrafik, etnoqrafik və folklor abidələrini öyrənməkdən ibarət idi. Naxçıvan Muxtar Respublikası coğrafi baxımdan elə ərazidə yerləşib ki, onun Azərbaycanın digər regionları ilə birbaşa əlaqəsi yoxdur. Bu isə regionda bir çox problemlərin həllinə böyük maneqilik törədir. Odur ki, Naxçıvanda belə bir elmi mərkəzin yaradılması təkcə elm və mədəniyyətin inkişafi baxımından deyil, Azərbaycanın bir dövlət olaraq strateji maraqları nöqtəyinə nəzərindən də zəruri idi. Həmin zərurəti Heydər Əliyev vaxtında hiss etmiş və bunun reallaşması üçün lazımı tədbirləri həyata keçirmişdir. Nəticədə, Naxçıvan Regional Elmi Mərkəzi üçün xüsusi bina ayrılmış, onun yerli kadrlarla təmin edilməsinə və maddi-texniki bazasının formalasdırılmasına ciddi diqqət yetirilmişdir.

Bundan başqa, Naxçıvan Elmi Mərkəzində fundamental elmin müxtəlif sahələri, xüsusən kimya, biologiya, fizika-riyaziyyat sahələri üzrə tədqiqatlar aparılmış, burada muxtar respublikanın təbii və mənəvi sərvətlərinin, tarix və mədəniyyət abidələrinin öyrənilməsi sahəsində səmə-

rəli işlər görülmüş, faydalı elmi nəticələr əldə edilmişdir.

Regionda elmin inkişafında 1967-ci ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun Naxçıvan filialı kimi yaradılan, 1972-ci ildə müstəqil Pedaqoji İnstituta, 1990-cı ildə isə Dövlət Universitetinə çevrilən Naxçıvan Dövlət Universitetinin də müstəsna rolu vardır. Bu ali təhsil ocağında formallaşmış münbit elmi mühit elmi dərəcəli yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanmasına, elm sahəsində ciddi nailiyyətlərin qazanılmasına müsbət təsir göstərmişdir.

70-ci illerdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında Regional Elmi Mərkəzlə yanaşı, digər elmi-tədqiqat müəssisələrinin də yaradılmasına və da-ha da inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Yeni təşkil olunmuş Naxçıvan Kompleks Zona Təcrübə Stansiyası, Naxçıvan Elmi-Tədqiqat Baytarlıq Stansiyası və Naxçıvan "Araz" Elmi-İstehsalat Birliyi kimi elmi qurumların fəaliyyəti sayəsində Naxçıvan Muxtar Respublikasında iqtisadiyyat, baytarlıq, kənd təsərrüfatı sahələrində elmi nailiyyətlər, irəliləyişlər qazanılmışdır.

Ulu öndər Heydər Əliyevin tövsiyə və qayğısı ilə hələ 70-ci illerdə Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasının Batabat stansiyası yaradılmışdır. Bu elmi tədqiqat müəssisəsi Şahbuz rayonunun Biçənək kəndi yaxınlığında dəniz səviyyəsindən 2050 metr hündürlükdə yerləşmişdir. Qısa müd-dətdə həmin ərazinin aqroiqlimi öyrənilmiş, ulduz müşahidələri üçün həmin rayonun son dərəcə əlverişli olması aydın olmuşdur. 20 sm-lik reflektor və kornoqrafda aparılmış müşahidələr olduqca keyfiyyətli təsir bağışlamışdır.

1976-cı ildə Heydər Əliyev Batabat stansiyasının işi ilə maraqlanmış, onun qurğuları ilə tanış olmuş, Elmlər Akademiyasının o vaxtkı rəhbərliyinə stansiyanın fəaliyyətinin gücləndirilməsi barədə konkret göstərişlər vermişdir. Bundan sonra Batabat stansiyasının fəaliyyəti keyfiyyətcə yeni mərhələyə qədəm qoymuş, orada mütəxəssislər yetişdirilmiş, bir neçə nəfər doktorluq və namizəddlik dissertasiyaları müdafiə etmişdir. Rəsədxananın elmi əməkdaşları günəş sistemindəki kiçik cisimlərin dinamik və fiziki xüsusiyyətlərini öyrənmiş,

apardıqları elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrini əks etdirən məqalələrini dünyanın, eləcə də keçmiş SSRİ-nin nüfuzlu elmi jurnallarında dərc etdirmişlər.

90-cı illərin əvvəllərində respublikada yaranmış ictimai-siyasi vəziyyət Naxçıvanda da elmi potensialın zəifləməsinə, bir sıra elm adamlarının iş üçün xarici ölkələrə getməsinə səbəb ol-du. Lakin görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev Naxçıvanda yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi 1990-1993-cü illərdə bölgənin ərazi taleyi məsələsini həll etməklə yanaşı, həm də blokada şəraitində yaşayan muxtar respublika sakinlərinin sosial qayğıları, bölgə iqtisadiyyatının inkişafı ilə ciddi məşğul olur, elm adamları, ziyanlılar, təhsil işçiləri ilə mütəmadi olaraq görüşür, öz məsləhət və tövsiyələrini verirdi. Onun 1992-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetində "Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində iqtisadi elaqələrin və sərhədyanı ticarətin təşkili" mövzusunda keçirilmiş beynəlxalq simpoziumda iştirakı, habelə həmin elmi tədbirdəki dərin məzmunlu çıxışı uzaqgörən böyük siyasetçinin çətin şəraitdə regionda elmin, ziyanlılığın inkişafına göstərdiyi qayğının əməli ifadəsi idi.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının bitki örtüyünün zənginliyi, taxılçılığın inkişafı burada Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Genetika və Seleksiya İnstitutunun Naxçıvan Elmi-Tədqiqat Bazasının yaradılmasını zəruri etmişdir. Burada çalışan elmi işçilər Naxçıvan Muxtar Respublikasında mövcud olan, lakin nəqli kəsilməkdə olan meyvələrin, giləmeyvələrin, tərəvəz və bostan bitkilərinin, texniki bitkilərin genefondunu yaratmış, xəstəliyə davamlı olan, iqlimə uyğunlaşan yeni növ bitkilərin və taxıl sortlarının introduksiyası ilə məşğul olmuşlar.

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev 1993-cü ildə yenidən siyasi hakimiyətə qayıdan kimi ilk növbədə Elmlər Akademiyasında ölkənin intellektual elitasi ilə görüşmüştür. Bu tarixi görüş respublikadakı siyasi böhranın mütləq həll ediləcəyi inamı ilə yanaşı, Elmlər Akademiyasının ümummilli nüfuzunun qaytarılması üçün də ciddi addıma çevrilmişdir. Bundan sonra respublikada elmi mühit yenidən canlanmış, elm adamları 70-80-ci illərdə olduğu ki-

mi, yenə də ciddi elmi axtarışlarını davam etdirməyə başlamışlar.

Respublikada yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə edən muxtar respublikanın elm adamları "Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan" mövzusunda beynəlxalq simpoziumun keçirilməsinə (1996) nail olmuşlar. Bu beynəlxalq simpozium muxtar respublikada elmin yeni inkişafına təkan vermişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin simpozium iştirakçılarına göndərdiyi təbrik məktubunda deyilirdi: "Öz əlverişli coğrafi mövqeyi, təkrarolunmaz mədəniyyət və incəsənət abidələri, istedadlı alim və ədibləri ilə seçilən bu diyar dünyanın bir çox tarixçi, səyyah və alımlarının diqqətini cəlb etmiş, onların əsərlərində dərin iz qoymuş və özünəməxsus yer tutmuşdur. Həmin qaynaqların araşdırılması, onlarda Naxçıvan haqqında qeyd olunmuş məlumatların toplanılıb tədqiq və nəşr olunması Azərbaycan tarixinin obyektiv, elmi şəkildə işlənib hazırlanması üçün misilsiz əhəmiyyət kəsb edir".

Məhz bundan sonra Naxçıvan Regional Elm Mərkəzində, Naxçıvan Dövlət Universitetində və b. elmi müəssisələrdə qədim diyarın hərtərəf-

li araşdırılması, xüsusən ictimai və humanitar elm sahələri üzrə geniş miqyaslı tədqiqatların aparılması sahəsində ciddi dirçəliş və irəliləyiş dövrü başlanmışdır. Qısa müddətdə "Azərbaycan tarixində Naxçıvan", "Naxçıvan tarixinin səhifələri" məqalələr toplularının nəşr olunması, çoxsaylı dissertasiyaların, kitabların, elmi məqalələrin meydana çıxması regionda elmin inkişafında böyük potensialın mövcudluğunu aşkara çıxarmışdır.

1999-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasında yeni bir elmi qurum - Naxçıvan Elm və Texnika Mərkəzi yaradılmışdır. Bu mərkəzdə muxtar respublikada yayılmış dərman bitkilərinin toplanması, öyrənilməsi, onlardan dərman preparatları, tibbdə və məişətdə geniş istifadə edilən cövhər, krem və yaqlar, habelə bölgənin mineral xammallarının kimyəvi emalı yolu ilə müxtəlif tərkibli duzlar alınması sahəsində tədqiqatlar aparılmış, uğurlu nəticələr əldə olunmuşdur.

Elmin inkişafını daim diqqət mərkəzində saxlayan Ulu Öndər Naxçıvan Muxtar Respublikasının geosiyasi vəziyyətini nəzərə alaraq 7 avqust 2002-ci il tarixdə AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi-

nin yaradılması haqqında tarixi Sərəncam imzalımıdır. Naxçıvan Bölməsinin yaradılması barədə bu sərəncam regionun müxtəlif problemlərinin araşdırılıb öyrənilməsinə, burada gənc istedadların elm sahəsinə daha mütəmadi cəlb olunmasına, bütövlükdə respublikanın sosial-iqtisadi inkişafının süretləndirilməsinə çox mühüm təsir göstərmişdir. Ölkədə elmin regional inkişafının bu mühüm istiqamətinin ilk növbədə blokada şəraitində olan Naxçıvanda həyata keçirilməsinin həm də dövlətçiliyimizin, ərazi bütövlüyünün möhkəmləndirilməsi baxımından da müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin iclas zalında Azərbaycan MEA-nın Naxçıvan Bölməsinin yaradılmasına həsr olunmuş müşavirədə Ulu öndər Heydər Əliyev bölmənin qarşısında duran vəzifələrdən söz açaraq demişdir: "Mən bununla Naxçıvan Muxtar Respublikasının indiyə qədər çox az öyrənilmiş qədim tarixinin, mədəniyyətinin, elminin, ədəbiyyatının yenidən dərindən araşdırılması və onlar haqqında elmi əsərlərin... hazırlanması məqsədi daşıyıram. Eyni zamanda, Naxçıvanın özünəməxsus təbiəti, təbii sərvətləri, torpağı, tarixi abidələri də, təəssüf olsun ki, indiyə qədər lazımi dərəcədə öyrənilməyib, bəlkə də, düz olaraq deyim ki, heç öyrənilməyibdir. Bunlara, mənim irəli sürdüyüm məsələlərin öyrənilməsinə böyük ehtiyac var...".

Qeyd olunan sərəncama müvafiq olaraq, Azərbaycan MEA Naxçıvan Bölməsində 6 elmi tədqiqat institutu yaradılmışdır. Naxçıvan Bölməsinin qarşısında qoyulan vəzifələr elmi əməkdaşlar tərəfindən yüksək səviyyədə, məsul dövlət tapşırığı kimi qəbul edilmiş və uğurla yerinə yetirilməkdədir. Bölmənin 20 illik fəaliyyəti dövründə (2003-2022) 30-dan artıq şöbə və laboratoriyyada 2 akademik, 8 müxbir üzv, 7 elmlər doktoru, 60-a yaxın fəlsəfə doktoru və 31 doktorant və dissertant ciddi elmi-tədqiqat işi ilə məşğul olmuşlar.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında fəaliyyət göstərən tədqiqatçılar qədim diyarın tarixi, etnoqrafiyası, arxeologiyası, ədəbi-mədəni mühiti, memarlıq abidələri, bioresursları, iqtisadiy-

yatı, təbii ehtiyatları, ekologiyası yeni istiqamətdə, daha dolğun və əhatəli şəkildə araşdırılıb ümumiləşdirilir, mühüm elmi nəticələr əldə olunur.

Ulu öndər Heydər Əliyev həm 70-80-ci illərdə, həm də ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra həmişə respublika ziyalılarının cəmiyyətdə nüfuzunun artırılmasına diqqət və qayğı göstərmişdir. Bu qayğını Naxçıvan ziyalıları və elm adamları da həmişə hiss etmişlər. Elm adamlarına, ziyalılara göstərilən dövlət qayğısının nəticəsidir ki, 60-ci illərin sonlarında Naxçıvanda cəmi 3 nəfər elmlər namizədi olduğunu halda sonrakı dövr ərzində, xüsusən son illərdə buradan Milli Elmlər Akademiyasına 3 nəfər həqiqi və 13 nəfər müxbir üzv, Nyu-York Elmlər Akademiyasına 4 nəfər həqiqi üzv, Türkiyə Cümhuriyyətinin Atatürk Kültür, Dil və Tarix Yüksək Qurumuna 1 nəfər müxbir üzv seçilmiş və 30 nəfərə yaxın elmlər doktoru, 200 nəfərdən çox elmlər namizədi (fəlsəfə doktoru) formalaşmışdır. Bir vaxtlar aspirant hazırlığına şübhə ilə yanaşıldığı halda, indi Naxçıvanda yaradılmış Dissertasiya Şuralarında böyük uğurla doktorluq və namizədlik dissertasiyaları müdafiə olunur. Elm adamlarından bir qrupuna yüksək fəxri adlar, mükafatlar, orden və medallar verilmiş, 3 nəfər Milli Məclisə, 15 nəfər elm və təhsil işçisi Naxçıvan MR Ali Məclisinə deputat seçilmiştir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin elm və təhsil işçilərinə göstərdiyi böyük qayğı Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında da elmin, milli təhsilin, ictimai fikrin yeni inkişafına ciddi təkan verir.

Şərəfli inkişaf yolu keçən Azərbaycan Elmlər Akademiyası yüksək status alaraq Milli Elmlər Akademiyasına və elmin inkişafı isə müstəqil ölkəmizin real tələbatına çevrilmişdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında yaşayıb fəaliyyət göstərən elm adamları da ciddi elmi-tədqiqat işləri ilə Azərbaycan elmini zənginləşdirir, ölkəmizin inkişafına öz töhfələrini verirlər. ●

Dr Sofia Yousuf
(Islamabad, Pakistan)

Heydər Əliyevin baxışı və yüksələn Azərbaycan

Azərbaycanda Baba kimi tanınan Heydər Əliyev (1923-2003) Azərbaycanın ictimai-siyasi problemlərinin həlli yolunda yarım əsrən çox mübarizə aparmış və buna görə də xalqı tərəfindən Baba adı ilə mükafatlandırılmışdır. Azərbaycan dövləti 2023-cü ili rəsmən Heydər Əliyev İli elan edib. Heydər Əliyev 1969-1982-ci illərdə Sovet Azərbaycanına rəhbərlik etmiş və 1987-ci ilə qədər SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsində çalışmışdır. O, Azərbaycanın azadlığı, firavanlığı, sabitliyi naminə xalqın taleyini dəyişən, Azərbaycanı tərəqqi, maarif, birlik yoluna aparan bir çox uzaqqorən və həyatı siyasi qərarlar qəbul etmişdir. O, özünün uzaqqorən siyaseti ilə tolerantlıq və dinc birgəyaşayış prinsiplərinə əsaslanan çoxsaylı, sülhsevər və maariflənmiş cəmiyyəti tənzim etmişdir.

Azərbaycan tarixən etnik müxtəlifliyə malik ölkədir. Lakin bu cür etnik və dini müxtəlifliyə malik ölkə bütün sakinlərinə bərabər vətəndaşlıq hüquqlarını təklif etmişir. Prezidentliyi dövründə (1993-2003) Heydər Əliyev çoxluğun rəyinin qəbul olunmasını, qarşılıqlı hörməti, harmoniyani təşviq etdi və müxtəlif mədəni, dini və etnik mənşəli insanların rahat, ədalətli, sülh şəraitində yaşaya bildiyi dinc birgəyaşayış mühitini yaratdı. O, müxtəlifliyə hörmət edildiyi və bərabərlik prinsipinin qiymətləndirildiyi cəmiyyəti təsəvvür edirdi. Onun bu baxışı Azərbaycanın özünəməxsus ictimai quruculuğu ilə nəticələndi.

1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılması ilə Azərbaycan daxil olmaqla Cənubi Qafqaz ölkələri müstəqillik əldə etdikdən sonra etnik və regional münaqişələr də daxil olmaqla, çox sayda problem yarandı. 1988-ci ildə Sovet İttifaqının göstərişi ilə Ermənistan Dağlıq Qarabağa hücum

edərək bir milyondan çox azərbaycanlı öz yurdundan didərgin saldı. Bu silahlı qarşıdurmadada minlərlə günahsız insan da həlak oldu. O vaxt Heydər Əliyev Ermənistənən bu silahlı təcavüzünə kəskin etirazını bildirmişdi. 1990-cı ilin yanvarında sovet ordusu Bakıda hökumət əleyhinə başlanan dinc etirazları dağmış, nəticədə 147-dən çox insan həlak olmuş, 800-dən çox etirazçı yaralanmışdı. Çoxlu sayıda nümayişçi itkin düşmüş və bu günə qədər onların izi tapılmamışdır. Heydər Əliyev bu cinayəti pisləyərək bu iyriencə əməldə iştirak edənlərin ciddi cəzalandırılması tələb etmişdi. O həmçinin Moskvadan çıxıb doğma Azərbaycana - ana yurdu Naxçıvana qayıtmışdı. Vəziyyət günü-gündən pisləşirdi. Ölkə tədricən müstəqilliyi təhdid edən vətəndaş mührəribəsinə doğru gedirdi. Bu həm də millətin birliyini təhlükəyə salırdı.

Bu kritik zamanda xalqın kütləvi tələbi ilə 1993-cü ildə Heydər Əliyev ölkə rəhbəri postu-

na oturdu. O, ölkənin siyasi və iqtisadi işlərini müdrikliklə, ağılla idarə etdi. Böhran dövründə o, nəinki dövləti və cəmiyyəti sabitləşdirdi, həm də elə səmərəli iqtisadi islahatlar apardı ki, hətta xarici investorlar da ölkənin neft-qaz sektoruna investisiya qoymağa inam qazandılar. Bu arada 1994-cü ildə Ermənistanla atəşkəs sazişi imzaladı. Onun atəşkəs qərarı ciddi tənqid olunmağına baxmayaraq, zaman sübut etdi ki, bu qərar Azərbaycana sabitlik, əmin-amanlıq, firavənlilik gətirdi və ölkə sabitlik, inkişaf yoluna çıxdı. O, lider kimi beynəlxalq miqyasda rəğbət qazanmış milli qəhrəman kimi tanındı.

Heydər Əliyev dinc birgəyaşış prinsiplərini əsas götürərək multikultural və tolerant ölkə kimi Azərbaycanın əsaslarını qoyub. O, fərdi dəyərə, hörmətə inanırdı və hər hansı mədəni, etnik mənsubiyyətdən asılı olmayaraq qarşılıqlı etimad və əməkdaşlığı müdafiə edirdi. Hər kəsə öz mədəniyyətini, dinini, dilini ifadə etmək hüququ və azadlığı verirdi. Heydər Əliyev bütün həyatı boyu dini və etnik ayrı-seçkiliyi aradan qaldırmağa, bu prinsiplərə sadiq qalmağa çalışmışdır. Onun səyləri nəticəsində Azərbaycan Konstitusiyası hər bir vətəndaşa bərabər vətəndaşlıq hüququ verir. Bütün bunlar nəzərə

alınaraq Heydər Əliyev Azərbaycan xalqı və beynəlxalq aləm tərəfindən bütün həyatı boyu sülh səfiri, tolerantlığın tərəfdarı, birlik qalası, birgəyaşışın, inkişafın və firavənlığın məşəldərində olmuş lider kimi tanınır.

Onun rəhbərliyi ilə Azərbaycanın mədəni irlisinin dirçəldilməsinə uğurla nail olunub, xalqın müxtəlif adət-ənənələri, musiqisi, ədəbiyyatı və incəsənəti dünyaya tanıdlıb. Bu mədəni intibah nəinki ölkədaxili əlaqələri gücləndirdi, həm də qlobal miqyasda Azərbaycanın müsbət imicini təqdim etdi. Üstəlik, bu siyaset iqtisadi artıma və sabitliyə şərait yaratdı və bununla da ölkəyə xarici sərmayə qoyulmasını artırıdı. Heydər Əliyev 1994-cü ilin sentyabrında altı ölkənin 11 neft şirkətindən ibarət konsorsiumla yüzillik müqavilə, Hasilatın Pay Bölgüsü sazişini (HPBS) imzaladı. Bu yolla ölkənin təbii qaz və neft ehtiyatlarının artırılması üçün böyük layihələrə start verildi. Bu layihələrə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri layihəsi və Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu layihəsi daxildir. Onun varisi İlham Əliyev tərəfindən tamamlanan Tbilisi-Qars dəmir yolu daxil olmaqla bu layihələr Azərbaycan iqtisadiyyatının əsasını təşkil edir.

Xarici siyaset baxımından Heydər Əliyev Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə mövqelərini möhkəmləndirdi. Qonşu ölkələrlə, xüsusilə Türkiyə ilə six əlaqələri inkişaf etdirdi, Rusiya ilə strateji tərəfdaşlıq münasibətləri qurdı. Onun varisi İlham Əliyev 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti olaraq atasının yolu ilə ölkənin inkişafı və sabitliyi naminə tolerantlıq siyaseti yürüdü. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi 2020-ci ilin sentyabrında yenidən Ermənistən və Azərbaycan arasında genişmiqyaslı müharibə ilə nəticələndi. Altı həftəlik müharibə Azərbaycan qüvvələrinin Dağlıq Qarabağ daxil olmaqla Ermənistən silahlı qüvvələrinin nəzarətində olan regionun əksər hissələrinə nəzarəti bərpa etməsi və beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərin bərpa edilməsi ilə nəticələndi. Azərbaycan ordusunun bu uğuru Ermənistəni müharibəni dayandırmağa məcbur etdi və Rusyanın vasitəciliyi ilə 2020-ci il noyabrın 10-da müvafiq razılaşma imzalandı və Ermənistən işgal etdiyi sonuncu iki rayonu mühabibəsiz Azərbaycana təhvil verməli oldu.

Azərbaycanın hazırkı Prezidenti, Heydər Əliyevin oğlu İlham Əliyev işğaldan azad edilmiş Qarabağın paytaxtı Şuşaya daxil olduqdan sonra dünyaya bəyan etdi ki, bu qələbə Heydər Əliyev uzaqqorənliyinin qələbəsidir. Ölkənin

zəif olduğu vaxtda atəşkəs sazişi bağlayaraq, ölkəni iqtisadi və hərbi cəhətdən güclənməsinin təməlini qoydu. 2020-ci ilin payızında Ermənistən yenidən hücumu cəhd edəndə möğlubiyyətlə üzləşdi, Heydər Əliyevin siyasi varisi Prezident İlham Əliyev işğal altında olan torpaqları geri alaraq ölkəsinin sərhəd bütövlüyünü təmin etdi və dövlətinin gücünü ortaya qoydu.

2023-cü ili Heydər Əliyev İli elan edən Azərbaycan xalqı müxtəlif platformalarla öz uzaqqorən liderini ehtiramla yad edir. Azərbaycan Pakistan üçün dost ölkədir. Biz pakistanlılar olaraq bu münasibətlə Azərbaycan xalqının xoşbəxtliyinin tərəfdarı və dəstəkçisi olmaqla yanaşı, ümid edirik ki, xüsusilə bu il iki ölkə Pakistan və Azərbaycan arasında dövlət səviyyəsində dostluğun parlaq gələcəyi diqqətdə olacaqdır. İqtisadi əməkdaşlığın daha da artırılması ilə yanaşı, elmi-ictimai əlaqələr, mədəni mübadilə, xüsusilə ədəbiyyat, kino və musiqi sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi istiqamətində səmərəli səylər göstəriləcəkdir. ●

Tərcümə və redaktör:
Eynulla MƏDƏTLİ
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun icraçı direktoru, tarix elmləri doktoru

Təranə TAĞI-ZADƏ
*Azərbaycan Tibb Universitetinin
 II Uşaq xəstəlikləri kafedrası,
 Azərbaycan Pediatrlar Assosiasiyasının prezidenti,
 tibb üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

İnsanların şüuruna və taleyinə nur saçan qüdrətli şəxsiyyət

Yüksək əqidə - örnək həkim amalı

Dünyada hər bir məslək bəlli bir dəyər daşıyır. Hippokratın təbirincə desək, söz ağrıları dindirən ilahi bir sənətdən, həkimlikdən düşübəsə, bu məslək, xüsusilə incəlik, mədəniyyət, duygusallıq, dərinlik, insan sevgisi tələb edir.

Yüksək əqidəli, insani dəyərlərə malik həkim yaxılarının belə baxmağa dözə bilmədiyi xəstəni şəfqətlə qucaqlayır, ona mənəvi güc verir, həyat eşqi aşılıyır. O, həyatın dəyişkənliliyini, ölümün qaçılmaslığını hamidən yaxşı bilir, ancaq bu ağrını xəstəsindən almaq, bu sonluğunu gecikdirmək üçün gecə-gündüz çalışır.

Azərbaycanın səhiyyə tarixinə adı qızıl hərf-lərlə yazılmış görkəmli oftalmoloq alim, akademik Zərifə Əliyevəni bu vəsilə ilə yad edirik.

Atasının, görkəmli dövlət və elm xadimi, pedagoq-alim, professor Əziz Əliyevin yolunu davam etdirmək istəyi Zərifə xanımı nəsib olmuş və arzusu onu həkimlik məsləyini, oftalmologiya sahəsini seçməsinə gətirmişdir.

Azərbaycan təbabətində öz dəst-xətti olan novator alim Zərifə xanım Əliyeva oftalmologiya elminin inkişafında müstəsna xidmətlər göstərmiş, həkim-oftalmoloqların böyük bir nəslini yetişdirməklə, özündən sonra dəyərli məktəb qoymuşdur.

Həkim cəmiyyətdə əxlaq etalonudur...

Zərifə xanımın vaxtilə söylədiyi və hər zaman öz aktuallığını qoruyan bu hikmətdən yola çıxaraq, böyük alimin həkim və xəstə münasibətlərinin həssas möqamları, həkimin müayinə və müalicə prosesində aparıcı rolu, tibb işçilərinin yalnız yüksək peşəkarlıq deyil, həm də əqidəsinin vacibliyinə diqqət çəkən, həkimin əxlaq məsələləri haqqında qələmə aldığı "Yüksək əqidə" (həkimlik etikası, həkimin ürəyinin və fikirlərinin paklığı) kitabı haqqında bəhs edəcəyik.

Ciddi elmi əhəmiyyətə malik olan bu qiyamətli monoqrafiya haqqında akademik Adilə Namazova yazırıdı: "Zərifə xanımın əvəzolunmaz əsərlərinin içərisindən birini - "Yüksək əqidə"(həkimlik etikası, həkimin ürəyinin və fikirlərinin paklığı) adlı kitabını xüsusi dəyərləndirirəm. Bu kitab məndə böyük təəssürat yaratdı. Onu Azərbaycan dilinə tərcümə etdim ki, insanlarımız faydalansınlar. SSRİ məkanında keçən əsrin ortalarında ilk dəfə idi ki, belə bir əsər çap olunmuşdu. Bu fəlsəfi mənalı kitab təbabət ilə fəlsəfə arasında möhtəşəm bir körpü salmışdı. Zərifə xanım hamının diqqətini insan, həkim və tibb işçisinin mənəviyyatına yönəltmişdir."

Akademik Zərifə Əliyevanın 2003-cü ildə rus dilindən dilimizə tərcümə edilən "Yüksək əqidə" monoqrafiyası orijinallığı, mövzu əhatəliliyi, tibbi-fəlsəfi məzmunu, praktiki əhəmiyyəti nöqtəyi-nəzərdən son dərəcə dəyərli və aktual əsərlərdəndir. Kitabda Zərifə xanım gənc həkimlərə və tibb işçilərinə verdiyi etik norma və prinsiplərə aid tövsiyələr, həkim-xəstə münasibətlərində həssaslıq, səmimiyyət, ən gərgin anlarda bəslənən ümid, qətiyyət hissini maraqlı nümunələrlə publisistik üslubda təqdim edir.

Müəllif əsərində yazır: "Təbabət gələcəyə yönəlib və onunla yaşayır, irəliləyir. Yeniliklər, ixtiralar, həssas elektron cihazlar təbabətdə uğurla tətbiq edilir... Lakin müalicə və diaqnostikanın texniki təminatı nə qədər mü-

kəmməlləşsə də, həmişə olduğu kimi insan sağlamlığı keşiyində duran canlı həkim əsas yeri tutur. Təbabət gündən-günə inkişaf edir, o dəyişməyə, yeniləşməyə bilməz, yeganə dəyişməyən həkimin qarşısında duran yüksək mənəvi etik, peşəkarlıq tələbləridir."

Xəstəsinin dinləyən, onun diaqnozunu qoymaq istəyən bir həkimi düşünün. Analiz etməli, aqlındakı imkanları dəyərləndirməli, tibbi bilgilərə baş vurməli, sorğular aparmalıdır. Bir sözlə, onun işi çox çətin yox, olduqca çətindir. Bu məqamda hər şeydən əvvəl həkimin şəxsi mədəniyyəti, əxlaqı, alicənablılığı, səbri, əqidəsi önə çıxır.

Zərifə xanımın həkimlərə başlıca tövsiyəsinin əsasında da məhz bu dururdu. Bir həkimin mənəvi dəyərləri ilə eqli biliklərini harmoniyada görmək. O, həkimin daxili aləmində sevgi, qətiyyət və həqiqət kimi müsbət xüsusiyyətlərin bəşəriyyətin gələcəyi üçün hava və su qədər həyatı əhəmiyyətli olduğunu izah edirdi.

Zərifə xanım həkimlə xəstə arasında ünsiyyətə bir psixoloq həssaslığı ilə yanaşırı və sual edirdi: "Həkimin fəal həyat mövqeyi hansı bünövrə üzərində qurulub? Cavab çox qısa olar: xəstəyə münasibət! Ancaq əsl həkim odur ki, o, xəstənin əzabını öz şəxsi əzabı kimi qəbul etsin; sağlamış insanın gülər üzü, sevinci həkim üçün ən böyük mükafat, şərəfdir. Ona görə də həkimin insanla hər səhbəti, onu qəbul etməsi həm xəstə, həm də cəmiyyət qarşısında böyük mənəvi məsuliyyətdir. Başlıcası isə onun öz vicdanı qarşısında olan məsuliyyətidir. Vicdan bizim əsas hakimimizdir. Ağır dəqiqliklərdə və sevincli saatlarda onunla təkbətək qalandı soruşur: ağ xalat geyinməyə sənin mənəvi haqqın varmı?".

Monoqrafiyasında Zərifə xanım dünya və Azərbaycan ədəbiyyatının qədim mənbələrinə istinad edərək, mütəfəkkirlərin əxlaqi saflığın və mənəvi təmizliyin həkim üçün nə qədər zəruri olduğunu anladan müdrik fikirlərini, faydalı məsləhətlərini oxucusu ilə bölüşür, böyük şəxsiyyətlərin ömür yoluna nəzər salır.

**Cəmiyyətin ən şairanə və
gülərülü şəxsiyyətləri
olmaqla onlar həvəsləndirir,
fərəhləndirir və nəcibləşdirirlər**

Monoqrafiyada oxuyuruq ki, tanınmış rus yazıçısı, həkim A.P.Çexov bu sözləri həkimlərin və onların köməkçilərinin ünvanına söyləmişdi. Müəllif həkim əməyini, təkcə onun işinin müəyyən dərəcədə öz saqlamlığı və həyatını təhlükəyə məruz qoyması xüsusiyətinə görə deyil, həm də daimi fiziki və mənəvi gərginliyinə görə gündəlik fədakarlıq hesab edirdi.

Kitabda bir zamanlar tibbi yardımın elmi təbabət ilə heç bir əlaqəsi olmayan insanların - əsasən ara adamlarının, falçıların,cadugərlərin, ruhanilərin əlində olduğu tarixi dövrlərə nəzər salınır. Tibb elmi inkişaf etdikcə bu cür "bilicilərə" qarşı Azərbaycanın qabaqcıl mütəfəkkirləri - M.F.Axundov, Həsən bəy Zərdabi, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə və başqalarının kəskin mübarizəsindən bəhs olunur. Onların çoxsaylı əsərlərində təbabət haqqında proqressiv fikirləri, cəmiyyətdə həkimin rolunun və onun yerinin düzgün qiymətləndirilməsi istiqamətində maarifpərvər ideyaları oxucuya çatdırılır.

Zərifə xanım yazır: "Həkim etikasının elementar qaydalarını tapdalayanda müəyyən "yatrogen" adlanan xəstəlik başlaya bilər. Bu çox vaxt yüksək hissiyyatı olan insanlarda baş verir. Bunun səbəbi odur ki, həkim xəstəliyin nəticəsi haqqında lazımlı olmayan izahatlar verir, xəstə bilir ki, bu diaqnozla onun "axırı yaxşı qurtarmır". Yatrogen hal əsas xəstəliklə yanaşı, ümumi vəziyyəti ağırlaşdırır, yeni patoloji simptomların inkişaf etməsinə səbəb olur... Həkimin ehtiyatsızlıqla söylədiyi fikir xəstəyə olduqca zərərli təsir göstərir. Elə bu, bizim fikrimizcə, tamamilə "yatrogen" termininə uyğun, həkimin fikirləşmədən, eh-

tiyatsızlıqla söylədiyi sözün insana zərərli təsiridir".

Monoqrafiya beş bölmədən ibarətdir və hər bir hissədə həkimin mənəvi-əxlaqi xüsusiyyətləri və məsuliyyəti mövzusu ana xətt təşkil edir.

Nəşrdə akademik Zərifə xanımın sağlamlığın qorunmasında, həkimə olan ictimai etimadın yüksəldilməsində tibb işçisinin peşəkar fəaliyyəti ilə yanaşı, onun mənəvi mövqeyinin, etik davranış keyfiyyətlərinin hər şeydən öndə duran norma kimi qiymətləndirdiyinin şahidi oluruq.

Zərifə xanım bu kitabında həkimin yüksək əqidə meyarlarına özünəməxsus həssaslıq və dünyəvi norma və prinsiplər prizmasından yanaşaraq, görmək istədiyi müasir dünyagörüşlü Azərbaycan həkimini gözönüə gətirir.

"Yüksək əqidə" əsərində müəllif həkim-pasiyent münasibətlərində tibbi etikanın zəruriliyinə diqqət çəkir, münasibətlərdə etik məsələləri ibretamız örnekler əsasında oxucuya təqdim edir.

Akademik Zərifə Əliyevanın bu əsərində aşılılığı yüksək mənəviyyat keyfiyyətləri səhiyyə sahəsində çalışan bütün mütəxəssislər üçün etalondur, sabahkı gəncliyə ərməğan edilən müdrik tövsiyələrdir.

Akademik bu tədqiqat əsərində tarixi ədəbiyyatları araşdıraraq, Azərbaycan səhiyyəsinin tarixinə dair maraqlı məqamları üzə çıxarır.

Zərifə xanımın tibb tarixi qaynaqlarından seçdiyi və təqdim etdiyi tibbi maarifçi ideyalar dövrün mühüm çağırışları ilə səsləşir.

Ümumilikdə 150-dən çox elmi əsərin, monoqrafiyanın, dərs vəsaitlərinin, səmərələşdirici təkliflərin və ixtiranın müəllifi olan Zərifə xanım Əliyevanın digər əsərləri kimi, "Yüksək əqidə" əsəri bu gün də araşdırılır, öyrənilir və neçə-neçə tədqiqat əsərinin mövzusuna çevrilir. ●

Fəridə MIR-BAĞIRZADƏ

*AMEA Memarlıq və İncəsənat İnstitutunun
Təsviri, dekorativ-tətbiqi sənətlər və heraldika
şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, sənətşünaslıq üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent*

Heydər Əliyevin 100 illik yubileyi sərgisində təqdim edilmiş əsərlər haqqında

Mayın 1-də AMEA-da Ümummilli lider Heydər Əliyevin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş sərgidə təqdim olunmuş bir neçə əsər haqqında öz fikirlərimi bildirmək istərdim.

Oksana Məmmədovanın "İnikas" (2023) əsəri kartonda qarışiq texnikada akril rənglərdə hazırlanıb. Heydər Əliyevin barelyef heykəl portreti xüsusilə seçilir. Əsərin fonunda isə onun keçdiyi həyat yolunun əsas tarixi günləri - doğum, müstəqillik dövründə prezidentliyə seçilən və dünyasını dəyişən illəri, imzası və başqa rəmzlər verilmişdir. Bildiyimiz kimi, Heydər Əliyev alımlarə və incəsənət xadimlərinə böyük qiymət və dəstək verirdi. Onun dövründə elmin və incəsənətin bütün istiqamətləri inkişaf etmişdir. O, yaşadığı illərin böyük şəxsiyyətinə çəvrilmişdir. Elm adamlarımız və incəsənət xadimlərimiz Heydər Əliyevin dövründə böyük nailiyyətlər əldə etmişlər. Yeni ixtira sahibi olan alımlarımız Ulu öndərin diqqət və qayğıından kənardı qalmırdı. Neft yataqlarının tapılmasında Fərman Salmanov və Xosbəxt Yusifzadə kimi azərbaycanlıların əmək-lərini qiymətləndirmişdir. Türkülüyün inkişafı da məhz Heydər Əliyevin zamanında öz yerini tapmışdır. Bütün bunları, Oksana Məmmədova Heydər Əliyevin üz simasında Azərbaycanın sərvətləri olan neft və qızılın rəmzlərini kollaj üslüldə əks etdirmişdir.

Vəfa Cəsarətin "Tərəqqi yollarında" (2023) kollaj əsəri qəzet kağızı üzərində qarı-

şıq texnikasında işlənilib. Prezident İlham Əliyevin müxtəlif dövrlərdə mühüm tədbirlərdə çəkilən ağ-qara fotolar sanki salnamə kimi qəzet səhifələrində öz əksini tapmışdır. Burada biz müxtəlif rəmzlərə rast gəlirik. İlham Əliyevin vaxtında ucalan Üç alov qülləsi zərdüştiliyin rəmzi kimi (xeyir sözlər, xeyir fikir və xeyir əməllər) kimi tərənnüm edilmişdir. Müəllif əsərdə televiziya qülləsi ilə mədəniyyət, incəsənət və dünyada baş verən siyasi hadisələri xalqa çatdırma bilmışdır. Köhnə və müasir neft qurğuları - böyük neft strategiyasının rəmzləri kimi çəkilib. Bu isə öz növbəsində Bakının şəhərsalmasında və Azərbaycanın regionlarında inşaatın inkişafının göstəricilərindəndir. Prezident İlham Əliyevin Azərbaycanı dünyada sülh dövləti kimi tanıtması, multikultural dəyərlərin qorunub saxlanılması - Azərbaycan dövlətinin siyasetidir. Bunu həm Heydər Əliyevin, həm də İlham Əliyevin siyasetində müşahidə etmək olar. Digər rəmzlərdən olan Bakı Olimpiya stadionunda keçirilən 1-ci Avropa oyunları (2015), sonra isə İslam oyunları (2017) - sülhə çağırışdır. Gördüyüümüz başqa rəmzlərdən isə Xaribülbü'l gülü-Qarabağın, Şuşanın rəmziidir. Artıq Şuşa Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzi kimi bütün dünyaya bəlliidir.

Ailə. 2023. Müəllif Cəmaləddin İsmayılov

İnikas. 2023. Müəllif Oksana Məmmədova

Aysel Talıbovanın "Gələcəyə baxış" (2023) əsəri kompüter qrafikası texnikasında işlənilib. Bu əsərdə Azərbaycanın iki lideri, Prezident Heydər Əliyev və İlham Əliyevin portretləri verilib. Heydər Əliyevin ideyaları, konstruktiv işləri artıq İlham Əliyev tərəfindən gerçəkləşir. Heydər Əliyevin müdrik sözləri və aforizmləri hər bir azərbaycanlı üçün önəmli, mühüm rol oynayır. Onun fikirləri düşünməyə istiqamət verir.

Rüxsarə Əlizadənin "Ümummilli lider" (2023) əsəri kətan üzərində akril boyalarla çəkilmişdir. Heydər Əliyevin siluet portretində onun lider xarakteri əks olunub. Onun imzası ilə işıqlı Azərbaycanın gələcəyi naminə uzaq-görən siyasetində çox böyük işlər və planlar gerçəkləşib.

Heydər Əliyevin nümunəvi Azərbaycan ailəsinin portretləri Cəmaləddin İsmayılovun "Ailə" (2023) əsərində öz əksini tapmışdır.

Aynurə Haşimovanın "Prezident İlham Əliyevin portreti" (2018) qrafik üslubda, "Birinci xanım Mehriban Əliyevanın portreti" (2018) isə rəngli karandaşlarla çəkilmişdir. Hər iki portretdə onların xeyirxah insani keyfiyyətləri əks olunmuşdur.

A.Haşimovanın "Ata nəsihəti" (2015) əsəri isə kətan üzərində yağılı boya ilə çəkilmişdir.

Bakı şəhərinin amfiteatr panoraması fonunda Azərbaycanın görkəmli simaları - ata və oğul, iki prezident: - Heydər Əliyev və İlham Əliyevin düşüncəli dialoqu - susmuş dialoqda təsvir edilib. Bu əsərdə müdrik Heydər Əliyevin uzaqgörən siyaseti və fikirləri İlham Əliyevə nəsihət kimi təqdim edilmişdir. Əsərdə fikrin ifadəsi aydın verilmişdir.

Rəssam A.Haşimovanın "Azərbaycan tarixi" (2020) əsəri kətan üzərində yağılı boya ilə çəkilib. Rəssam Azərbaycan torpağında müxtəlif dövrlərdə mövcud olmuş dövlətlərin (Şumerlər, Aratta, Saklar, Skiflər, Midiya, Atropatena, Qafqaz Albaniyası, Atropat, Mehranilər, Arşakilər, Manna, Babək, Xürrəmilər, Sacilər dövləti, Atabəylər dövləti, Səlcuqlar imperiyası, Xəzərlər, Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövlətləri, Uzun Həsən, Qara Yusif, Qacar şah və qardaşı, Cavanşir, Şah İsmayılov Xətai, Əfşarlar və s.) başçılarının və xanımlarının, Prezident İlham Əliyevin və Mehriban Əliyevanın portretləri Novruz bayramının qarşılılanması zamanı-çəkilmışdır. Rəssam simaların, geyimlərin, bayraqların təsvirini xüsusi tarixiliyi ilə göstərə bilmişdir.

Ümumilikdə isə bütün əsərlər canlılıq və rəng şuxluğu ilə seçilir, düşünən beyinə ruh və baxan gözlərə təravət verir. ●

Sadix NƏBİYEV
AMEA Rəyasət Heyəti aparatının elmi katibi

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk hərbi gəmiləri

Azərbaycanın hərbi dənizçilik tarixinin kökləri orta əsrlərə uzanır. Məlumdur ki, Xəzər sahillərini düşmən hücumlarından müdafiə etmək üçün Şirvanşahlar dövləti öz hərbi dəniz donanmasını yaratmışdı və bu donanmanın əsasını, düşmən gəmilərinə atıcı qurğular vasitəsilə neftlə dolu yandırıcı mərmilər ata bilən gəmilər təşkil edirdi. Şirvanşah I Axsitanın donanmasının 1175-ci ildə Kür çayının Xəzərə qovuşduğu yerdə, Sarı adası yaxınlığında döyüsdə rusların 75 gəmidən ibarət donanmasının qarşısını alması haqda məlumatlar vardır.¹

Xəzər ətrafında tarixən təşəkkül tapmış iki böyük dövlətin - Rusiya ilə İranın çoxəsrlik mübarizəsi XIX əsrin əvvəlində Rusyanın İran üzərində qələbəsi ilə nəticələnmiş və 1828-ci ildə bağlanmış Türkmençay müqaviləsinin VIII bəndinə əsasən, Rusiya Xəzər dənizində hərbi donanma saxlamağa müstəsna hüquq əldə etmişdi.² Elə həmin vaxtdan da Bakının Xəzərdə əsas hərbi porta çevriləməsi məsələsi gündəliyə gəlmışdı, belə ki, rus donanmasının Xəzərdə əsas bazası olan Həştərxan portu qışda dörd ay buz bağladıqından gəmilər orada hərəkətsiz qalır, tez sıradan çıxırlılar. Uzun müddətli hazırlıq işlərin-dən sonra, 1867-ci ildə Bakı rəsmən Rusyanın Xəzər donanmasının əsas bazasına çevrilmişdi.³

Xəzərdəki rus hərbi gəmiləri köhnəldikcə onların yeni gəmilərlə əvəz edilməsinə ehtiyac yaranırdı. 1906-ci ilin ortalarında "Astrabad", "Göytəpə" və "Krasnovodsk" gəmilərindən başqa bütün köhnə gəmilər Rusiya Xəzər hərbi donanmasından çıxarıldı, yaranmış boşluğu dol-

durmaq üçün isə iki hərbi esmines - "Ardent" və "Pirsinq" gəmiləri Baltik dənizindən Xəzərə gətirildi. Eyni zamanda, Sankt-Peterburqun Novoye Admiralteystvo tərsanəsində xüsusi olaraq Xəzər dənizinin dalğalı şəraitinə uyğunlaşdırılmış "Qars" və "Ördəhan" kanoner gəmiləri inşa edilməyə başladı və bu gəmilər də 1911-ci ildə daxili su yolları ilə Xəzər dənizinə çatdırıldılar.⁴

Eyni tipli hərbi gəmilər olan "Qars" və "Ördəhan" dünyada dizel mühərrikli ilk hərbi döyüş gəmiləri idi. Nobel qardaşlarının zavodunda istehsal edilmiş, hər birinin gücü 500 at gücü olan iki əsas və iki köməkçi dizel mühərriki ilə hərəkətə gətirilən 600 tonluq bu gəmilər iki 120 mm-lik, dörd 75 mm-lik artilleriya qurğusu və dörd 7,62 mm-lik pulemyot ilə silahlandırılmışdılar.^{5,6}

1911-ci ildə "Ördəhan" və "Qars" Rusyanın İranda maraqlarının müdafiəsinin hərbi aləti kimi İran monarxiyasını sarsılmış Məşrutə inqilabının yatırılmasında, sonrakı illərdə İranda Rusiya hərbi hissələrinin təchizatında iştirak et-

mişdilər. Rusiyada 1917-ci il Fevral inqilabından sonra ölkəni başına almış hərc-mərclik və hakimiyyətsizlik şəraitində Xəzər donanmasına nəzarət əldən-ələ keçmiş, "Ərdəhan" və "Qars" gəmiləri gah Xəzər Hərbi Donanmasının Mərkəzi Komitəsi - Səntrokaspinin, gah Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmiş sovetlərin, gah "ağqvardiyaçıların" təsiri altında olmuşlar. Gəmilərdə bolşevik əhval-ruhiyyəsinin yayılmasına onların şəxsi heyətində 1905-ci ildə üsyan qaldırılmış "Potyomkin" və "Oçakov" kreyserlərinin cəzalandırılırlaraq Xəzərə xidmətə göndərilmiş matroslarından bir neçəsinin olması da təsir edirdi. "Potyomkin" zirehli gəmisinin üsyankar matroslarının bir hissəsi isə cəzasını Zaqatala türməsində çəkirdi. (Rejissor Hüseyin Seyidzadənin 1965-ci ildə "Azərbaycanfilm" də çəkilmiş "Yenilməz batalyon" filmi bu hadisəyə həsr olunub.)

1918-ci il avqustun sonunda "Ərdəhan" Bakının erməni-bolşevik hərbi birləşmələrindən azad edilməsi üçün mübarizə aparan gənc Azərbaycan ordusunun və Qafqaz İslam Ordusunun mövqelərini bir neçə dəfə güclü atəşə tutmuşdu. 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı bolşevik-dəşnak qüvvələrindən azad olunarkən Xəzər hərbi donanmasının bütün gəmiləri Port-Petrovsk (Mahaçqala) limanına qaçırılmış, iki ay sonra, 1918-ci il noyabr ayında ingilislər Bakıya gəldikdən sonra geri qaytarılmış və ingilislərin komandanlığına keçmişdilər. İngilislər isə həmin hərbi gəmiləri yalnız 1919-cu ilin avqustunda özləri Bakını tərk edərkən Azərbaycan hökumətinə təhvil verdilər və məhz bu səbəbdən Azərbaycanın milli hərbi dəniz qüvvələri 1919-cu ilin avqustundan sonra formalaşmağa başlamışdı.

Hərbi gəmilərin Azərbaycana verilməsi general A. Denikinin başçılıq etdiyi anti-bolşevik rus "Könüllü ordu"sunun kəskin etirazına səbəb olmuş, vitse-admiral A. Gerasimov Xəzərdə hərbi donanma saxlamaq hüququnun "yalnız Rusiyaya məxsus olduğunu" iddia edərək Azərbaycan Xəzər hərbi-dəniz donanmasının ləğv edilməsini tələb etmişdi. Lakin bir tərəfdən

*Мореходная Канонерская Лодка
"Ардаган"*

Azərbaycan hökumətinin qətiyyəti və göstərdiyi diplomatik səylər, digər tərəfdən Denikin ordusunun əsas "sponsorları" olan Britaniya və Fransanın mövqeyi denikinçilərin bu məsələdə geri durmasına səbəb olmuşdu.

AXC-nin hərbi naziri S. Mehmandarovun əmri ilə 1919-cu ilin avqustunda AXC Hərbi Donanması yaradıldı və Rusiya imperiyasının Xəzər donamasının tərkibində gənc respublika ya miras qalmış "Qars" və "Ərdəhan" kanoner gəmiləri, habelə "Astrabad", "Araz", "Nargen", "Göytəpə", "Araz" və digər bir neçə köməkçi poçt və yedək gəmisi həmin donanmanın tərkibinə daxil edildilər. "Qars" və "Ərdəhan" kanoner gəmiləri yeni yaranan milli Azərbaycan donanmasının ilk hərbi gəmiləri idilər.

Yerli hərbi dəniz mütəxəssislərinin olmaması səbəbindən yeni yaranmış Azərbaycan hərbi donanmasının əsasən digər millətlərin nümayəndələrindən ibarət zabit və matros heyəti dəyişdirilmədən saxlanılmışdı. Məsələn, bütün donanmada yalnız iki yüksək rütbəli azərbaycanlı zabit var idi - dəniz xidməti kapitanı Həsən Çilingərzadə və 1-ci dərəcəli kapitan Gitançizadə.⁷

AXC hökuməti dəniz tərəfdən gözlənilə biləcək təhlükənin qarşısını almaq, Bakının hərbi təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Bakı yaxınlığında adalarda artilleriyannın qüvvətləndirilməsinə xüsusi diqqət verir, Nargində, Şix bur-

Мореходная Канонерская Лодка "Карс" = "Ленин"

nunda, Bayılda, Zığda, Pirallahıda artilleriya istehkamlarını möhkəmlədərək Kronstadt qalası tipli müdafiə səddi yaratmağa çalışır, hərbi donanmanın möhkəmləndirilməsinə və silah-sursatla təminatına xüsusi diqqət verirdi.

1920-ci ilin aprelində hərbi donanmadakı "Qars" və "Ərdəhan" gəmilərinə Yalama-Xaçmaz istiqamətində sərhədi keçəcək rus-bolşevik zirehli qatarlarını dənizdən atəşlə məhv etmək əmri verilmişdi.⁸ Lakin hərbi gəmilərdə köhnə heyətin, bolşevik təbliğatının təsiri altında olan rus matrosların saxlanılması nəticəsində bu əmr yerinə yetirilmədi. Əksinə, donanma komandanı Çingiz İldirimin mənfur satqın mövqeyi, milli hökumətə ultimatumun məhz cümhuriyyəti qorunaklı olan "Qars" və "Ərdəhan" hə-

bi gəmilərinin parlamentə tuşlanmış toplarının atəş hədəsi altında verilməsi müstəqil Azərbaycanın varlığına son qoyan əsas amillərdən oldu.

P.S. Sovet rejiminə "müstəsna xidmətlərinə görə" Çingiz İldirim 1937-ci ildə həbs edilib və dörd il məhbəslərdə çürüdüldükdən sonra 1941-ci il aprelin 27-dən 28-na (bu da tarixin daha bir istehzasi!) keçən gecə Moskvada vətən xaini kimi güllələnib. 1920-ci il aprel işgalündən sonra "Lenin" və "Trotski" adı ilə Azərbaycan SSR Qırmızı Donanmasının tərkibinə daxil edilmiş "Qars" və "Ərdəhan" gəmiləri 1958-1959-cu illərdə doğranılıb metallom kimi təkrar emala göndəriliblər. ●

Ədəbiyyat

1. https://www.azerbaijans.com/content_829_az.html
2. https://az.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrkm%C9%99n%C3%A7ay_m%C3%BCCqavil%C9%99si#cite_ref-0_5-0
3. Алиев Н.А. Морская крепость на Каспии. Геополитическая победа России на Кавказе: из истории создания Каспийской военной флотилии в середине XIX - начале XX века // Военно-исторический журнал.- 2003.- №7.- С.38-41
4. Шацилло К.Ф. Россия перед Первой мировой войной (вооруженные силы царизма в 1905-1914 гг.) М.: Наука, 1974. С. 33-38;
5. https://web.archive.org/web/20110831084413/http://base13.glasnet.ru/text/kl_kars/mk880409.htm
6. <http://www.navy.su/1850-1917/kanboat/kars/index.htm>
7. <https://mod.gov.az/az/herbi-deniz-quvvveleri-755/>
8. <https://azvision.az/news/116251/cumhuriyyeti-satan-adam-cingiz-ildirimin-xeyaneti-ve-qeribe-aqibeti-tarixi-arasdirma.html>

Lətafət BEYBUTOVA

*Quba şəhərində "Soyqırımı Memorial Kompleksi"
Elmi araşdırımlar, ekspozisiya və fond şöbəsinin müdürü*

Azərbaycanı əsarətdən hürriyyətə aparən yolun tarixi (1828-1918-ci illər)

Azərbaycan tarixində 1828-ci ilin fevral ayının 10-da Rusiya və İran arasında imzalanmış Azərbaycanın iki yerə bölünməsini qəti şəkildə rəsmiləşdirən Türk-mənçay müqaviləsi bir xalqın ruhuna, mənliyinə edilən amansız təcavüz idi. Bu müqavilə vahid Azərbaycan dövlətinin iki imperiya arasında parçalanmasının və ərazilərimizdə qəsd edilən gələcək fəlakətlərin əsasını qoymuşdur.

Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının kulminasiya nöqtəsi sayılan 1918-ci ilə qədərki dövrü bir neçə əsas mərhələyə ayırmış olar. Birinci mərhələ 1828-1875-ci illərdə Rusyanın istilasından sonra ölkədə bər-qərar olan işgal rejimi - komendant üsul-idarəsi, çarizmin milli ucqarlıarda həyata keçirdiyi cəza əməliyyatları Azərbaycanın bir çox bölgələrində (Gəncə, Zaqatala, Quba, Şəki və s.) xalq üsyənləri ilə müşahidə olunmağa başladı. Bu üsyənlər xüsusi amansızlıqla yatırılsa da, xalqımızın milli azadlıq ideyasını məhv etməyə qoymadı, əksinə, mübarizənin sonrakı mərhələsi üçün yaddaşlarda mühüm tarixi izlər buraxdı.

1875-1905-ci illərdə Azərbaycanda maarifçi-liyin əsasını qoyan ikinci mərhələ ölkəmizin sonrakı taleyinin müəyyənləşməsində həllədici rol oynayan görkəmli fikir adamlarının yetişdiyi və fəal ictimai-siyasi həyatın formalaşlığı dövründür. Üçüncü mərhələ isə artıq müstəqil dövlətçilik ideyasının, onun sosial-fəlsəfi bazasının və kadr potensialının formalaşlığı 1905-1917-ci illəri əhatə edir. Bu dövrdə mühüm rol oynayan

milli-demokratik cərəyanı təmsil edən, milli zi-yalıların azadlıq məfkurəsi, Hacı Zeynalabdin Tağıyevin timsalında formalaşmaqdə olan milli burjuaziya maarifçilik layihələrini uğurla maliy-yələşdirir və yüzlərlə gənci Avropa ölkələrində təhsil almağa göndərir. I rus inqilabından sonra öz çirkin məqsədləri üçün istifadə edən ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı təcavüzkar əməlləri məhz bu dövrə təsadüf edir. Çar Rusiyası tə-rəfindən dəstəklənən erməni fitnəkarlığına qarşı Azərbaycanda yaranan milli müqavimət hərəkatlarından olan "Difai", "Türk Ədəmi-Mərkəziyyəti", "Müsavat" kimi siyasi partiyaların yaranmasına təkan verdi.

1917-1918-ci illərdə milli azadlıq hərəkatı özünün həllədici dövrünə qədəm qoymuşdur. I Dünya müharibəsində Almaniyaya məğlub olaraq, Brest-Litovsk müqaviləsini imzalamağa məcbur olan Rusiya, Şərqi Avropadakı bütün ərazilərini itirdi. 1917-ci ilin fevral ayında Rusiyada monarxiya rejimi devrildi və hakimiyyətə müvəqqəti hökumət gəlsə də, uzun müddət hakimiyyətdə qala bilmədi. Bununla da həmin ilin oktyabrında

hakimiyyət çevrilişi baş verdi. Bu səbəbdən Cənubi Qafqazda Müəssisələr Məclisinə seçilən deputatlar Rusiyaya gedə bilmədilər. Nəticədə, deputatlar 1918-ci il fevralın 14-də Tiflisdə Cənubi Qafqazın ali hakimiyyət orqanı olan Zaqqafqaziya Seyminin Zaqqafqaziya Parlamentini yaradılar. Bu seymdə Cənubi Qafqazın bir milyondan çox türk-müsəlman seçicisinin səsini qazanmış 44 deputat iştirak edirdi. Dövlət Dumalarında olduğu kimi, Zaqqafqaziya Seymində ən fəal üzvlər Azərbaycan nümayəndələri idilər. Məhz Azərbaycan deputatlarının tələbi ilə 1918-ci il aprelin 9-da Zaqqafqaziya Seymi Cənubi Qafqazın müstəqilliyini elan etdi və birləşmiş Zaqqafqaziya Cümhuriyyəti yaradıldı. Azərbaycan siyasi xadimlərinin səylərinə baxmayaraq, gürcülərin Seymdən çıxməq istəyi, Azərbaycanın da müstəqilliyini elan etməsindən başqa çıxış yolu qoymurdu. Mayın 25-də müsəlman fraksiyası - X. Məlikəslanovun sədrliyi ilə keçirilən səhər iclasında Gürcüstanın istiqlaliyyəti məsələsini müzakirə etdi. İcadasda əksəriyyət qərara gəldi ki, əgər Gürcüstan

müstəqilliyini elan edərsə, Azərbaycan da öz istiqlaliyyətini elan etsin. Həmin qərara baxılarsa, müşahidə etmək olur ki, Azərbaycan siyasi xadimləri federasiyanın saxlanılmasında maraqlı idilər. Azərbaycanın müstəqilliyi Cənubi Qafqaz birliyi məsələsindən ön planda deyildi və Azərbaycan aydınları Qafqaz birliyini qorunub saxlanmasına müəyyən dərəcədə səy göstərirdilər. Gürcülərin ən çox Azərbaycan siyasi xadimlərini ittiham etdikləri məsələ Osmanlı dövlətinin dəstəklənməsi və bu dövlətin Qafqaza təzyiqlərində müsəlman amilinin qabardılması idi. Lakin reallığa baxdıqda görərik ki, Azərbaycan siyasi xadimləri qeyri-müsəlman fraksiyaların günahı ucbatından Osmanlı orientasiyasını seçmişdilər. Yəni, daşnakların etnik təmizləmə siyaseti və bolşeviklərlə əməkdaşlığı, menşeviklərin ikili siyaset yeritməsi Azərbaycan aydınları üçün başqa çıxış yolu qoymurdu. X.Xasməmmədov müsəlman fraksiyasının 25 may iclasında doğru olaraq, gürcü menşeviklərini ikibaşlı siyaset yeritməkdə ittiham edirdi. 1918-ci il mayın 26-da Seymin so-

nuncu iclası keçirildi. İlk olaraq Gürcüstanın istiqlaliyyətinin elan edilməsi məsələsi ortaya qoyuldu. İ.Sereteli Seymin dağılmasının günahını Azərbaycan siyasi xadimlərinin üzərinə yıxdı. O, Azərbaycan siyasi xadimlərini Cənubi Qafqazı Türkiyəyə birləşdirmək cəhdlərində ittiham etdi. Lakin reallığa baxıllarsa, gürcü siyasi xadimlərinin yürütdüyü alman meyilli siyasi xətt, Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının Osmanlı orientasiyasını üstələyirdi. Gürcüstanın istiqlaliyyətindən dərhal sonra Almaniya ilə müqavilənin bağlanması və bu dövlətin tam himayəsinə keçməsi əyani sübutu oldu.

Daşnaklar isə konkret olaraq vahid bölünməz Rusiya ideyasını dəstəkləyirdilər. Çünkü Çar Rusiyası kimi Sovet Rusiyası da ermənilərə böyük vədlər verirdi. Buna görə də daşnaklar Qafqazın rus imperializmindən ayrılmamasına razı deyildilər. Hetta M.Ə.Rəsulzadə Seymin iclasında müstəqilliyin uğur qazandıracağı söylədiyi zaman bütün skamyalardan alqışlar eşidildiyi halda daşnaklar buna əks-reakisya verdilər. Doğrudur, eserlər və kadetlər də müstəqillik məsələsində öz narazılıqlarını bildirirdilər. Semyonov çıxışında Zaqqafqaziyanın müstəqilliyinə uğur arzulayaraq, öz narazılığını bildirmişdi. Eserlər adından çıkış edən Tarhanov müstəqilliyi dəstiklənmədiklərini və hökümətə heç bir dəstək verməyəcəklərini dilə gətirmişdi. Lakin daşnakların reaksiyası buna bənzəmirdi. Həm də nə eserlər, nə də kadetlər Azərbaycan milli hərəkatına daşnaklar qədər zərər verə biləcək qüvvədə deyildilər. Osmanlılı qüvvələrinin Qafqazda irəliləməsi bolşevliklərlə erməniləri daha da yaxınlaşdırırdı. Həm də S.Şaumyanın yeritdiyi siyasetə diqqət yetirdikdə bu heç də sinfi mübarizə siyaseti deyil, milli etnik təmizləmə siyaseti idi. M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: "Türkiyə Ermənistəni özünü müəyyənləşmə haqqında dekret alır, ermənilər "Daşnakşüyün" partiyasının müdafiə etdiyi arzularına yaxınlaşırlar, Qafqaz türk federalistlərini isə Bakı bolşevikləri xarabaliqlarla qorxudurdular."

1918-ci il may ayının 27-də Seymin müsəlman frakisi yaranmış vəziyyətin ciddiliyini nəzərə alaraq fövqəladə iclas çağrıdı. Uzun müzakirələrdən sonra Müvəqqəti Milli Şura yaratmaq qərara alındı. "Müsavat" Partiyasının təklifi

ilə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə qiyabi olaraq Milli Şuranın sədri, Həsən Bəy Ağayev və M.Seyidov isə sədrin müavinləri seçildilər. Müxtəlif sahələrdə işlərə rəhbərlik etmək üçün Milli Şuranın 9 nəfərdən ibarət icraiyyə orqanı yaradıldı.

M.Ə.Rəsulzadənin namizədliyini İttihad fraksiyasından başqa bütün partiyaların nümayəndələri dəstəklədi. Fətəli Xan Xoyski yekdilliklə Şuranın İcraiyyə Komitəsinin sədri seçildi. Ərtəsi gün, mayın 28-də Milli şuranın ilk iclasında - gündəlikdə Azərbaycanın müstəqilliyinin elan edilməsi məsələsi ortaya qoyuldu. Milli Şuranın üzvü Ə.Pepinov xatirələrdə həmin dövrü, tam hakimiyyətliliyin, özbaşnalığın olduğu, inzibati idarə sisteminin mövcud olmadığı dövr kimi təsvir edirdi. Hətta əsas himayədar hesab edilən Osmanlı dövlətinin hərbi, siyasi, iqtisadi durumu heç də urək açan vəziyyətdə deyildi. Lakin Seymin dağılması nəticəsində istiqlaliyyətin elan edilməsindən başqa yol mövcud deyildi. Buna görə də iclasda 24 nəfər lehinə səs verməklə Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin yaradılması elan edildi. Milli Şura üzvlərindən 2 nəfər - S.Qənizadə və C.Axundov bitərəf qaldılar. F.X.Xoyski Nazirlər kabinetinin sədri və Daxili işlər naziri təyin edildi.

Xalqımızın azadlıq və müstəqillik mübarizəsi tarixinə qızıl hərflərlə həkk olunmuş 1918-ci il mayın 28-i hər bir Azərbaycan vətəndaşının milli qürur hissi duyduğu bir gündür. Əsrlərlə azadlıq və müstəqillik amalı ilə yaşayan Azərbaycan xalqı ötən əsrin əvvəllərində bu işıqlı may günlündə arzusuna qovuşdu. Şərqdə ilk dəfə azad, demokratik, dünyəvi dəyərlərə söykənən parlamentli bir respublikanın yarandığı dünyaya bəyan edildi. Xalqımız 1918-ci il mayın 28-də çar Rusiyasının bir əsrdən artıq davam edən müstəmləkə əsarətindən azad oldu, Şərqi ilk demokratik respublikasının təməlini qoyma. Həmin gün Azərbaycan Milli Şurasının iclasında İstiqlal Bəyannaməsi qəbul edildi. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin qurulması XX əsrə xalqımızın həyatında yeni bir mərhələ, tarixi hadisə oldu.

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin yaranması ilə Azərbaycanın ilk parlamenti və höküməti, dövlət aparıcı təşkil edildi, bayraqı, himni və gerbi yaradıldı, ana dili dövlət dili elan edildi, maa-

rif və mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət yetirildi, Azərbaycanın ilk universiteti təsis olundu. Bundan əlavə, qadınlara seçmək və seçilmək hüququ verilməsi eyni zamanda milli, dini mənsubiyyətə fərqli qoyulmadan respublikanın bütün vətəndaşlarının hüquq və azadlıqları təmin edilirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti respublikada demokratik dəyərlərin, o cümlədən söz və mətbuat azadlığının təmin olunmasını özünün təməl prinsiplərindən biri kimi bəyan etmişdir.

Bugünkü müstəqil Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi və hüquqi varisidir. Biz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bütün demokratik ənənələrinə sadıq və bu ənənələri yaşadırıq. Azərbaycanda azad, demokratik cəmiyyət quruculuğuna nail olunması ölkəmizin müstəqillik illərində əldə etdiyi ən böyük uğurlardan biri kimi dəyərləndirilir. Demokratiya yüz il əvvəl olduğu kimi, bu gün də xalqımızın şüurlu seçimidir. Müstəqil Azərbaycan azad, demokratik ölkə kimi uğurla inkişaf edir. Qısa müstəqillik tarixində respublikamızda hüquqi dövlət quruculuğu yolunda çox vacib uğurlar qazanılıb. Ölkədə söz, vicdan azadlığı, sərbəst toplaşmaq azadlığı, siyasi plüralizm tam təmin edilib.

1920-ci ilin aprel işgalindən sonra Xalq Cümhuriyyətinin yaradıcılarından olan M.Ə.Rəsulzadənin və Azərbaycanda sovet rejiminin təşəbbüskarlarından Nəriman Nərimanovun bolşevik-

lərə olan inamına münasibət bildirən Ulu Öndər Heydər Əliyev xüsusi olaraq qeyd edir: "Xalq Cümhuriyyətinin liderlərindən bəziləri hesab edirdilər ki, onların tutduğu müstəqillik yolu davam edəcəkdir. M.Ə.Rəsulzadə hakimiyyətin bolşeviklərə təhvil verilməsinə razılıq verərkən güman edirdi ki, yeni hakimiyyət Azərbaycanın milliliyini, müstəqilliyini qoruyub saxlayacaqdır. O vaxt hakimiyyəti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən təhvil alan azərbaycanlıların bəziləri, o cümlədən N.Nərimanov da belə düşündürdü ki, onlar müstəqil Cümhuriyyəti bolşevik ideologiyası altında saxlaya biləcəklər. Ancaq təəssüflər ki, belə olmadı".

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinə, onun həyata keçirdiyi tədbirlərə yüksək qiymət verən dahi öndər Heydər Əliyev Cümhuriyyətin dərslərindən də nəticə çıxarmağı tövsiyə etmişdir: "1918-1920-ci illərdə Xalq Cümhuriyyətinin həyatında olmuş çəkişmələr, didişmələr, hakimiyyət mübarizəsi və şəxsi mənafeyinə görə ümummilli mənafeyə zərbələr vurulması acı həqiqətdir. Biz keçmişimizdən ibrət götürməliyik, keçmişimizin zərərli tərəflərinin yenidən cürcərməsinə yol verməməliyik".

Əlbəttə, Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyət göstərdiyi dövrü tarixi şərait baxımından tamam fərqli və çətin bir dövr idi. Buna görə də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi düzgün təhlil edilməlidir. ●

Yusif ŞÜKÜRLÜ

*AMEA-nın Şəki Regional Elmi Mərkəzinin direktoru,
fizika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Zəka işığında tarixə çevrilən 50 il

2022-ci ildə Azərbaycanın elmi, sosial-iqtisadi və mədəni inkişafında özünə-məxsus yeri olan şimal-qərb bölgəsinin Şəki rayonunda Şəki Zona Elmi Bazasının yaradılmasının, həmçinin sonralar Şəkidə elmi kadrların hazırlanmasında əvəzsiz xidmətləri ilə seçilən AMEA-nın Şəki Regional Elmi Mərkəzinin fəaliyyətə başlamasının 50 ili tamam oldu. Fəaliyyətə başladığı ilk gündən Elmi Mərkəzdə regionun sosial-iqtisadi inkişafı və milli-mənəvi dəyərlərinin tədqiqi, bir çox mühüm regional ekoloji problemlərin həlli ilə bağlı mühüm elmi-tədqiqat işləri aparılmışdır. Ötən illər ərzində Mərkəzin elmi və elmi-təşkilatlı işləri daha da genişlənmiş, elmi-tədqiqatların istiqamətləri prioritet sahələri əhatə etmişdir. Şəki Regional Elmi Mərkəzinin (ŞREM) ötən illərdə fəaliyyətinə nəzər saldıqda, bu elm ocağının Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin elmi, mədəni, tarixi, sosial-iqtisadi inkişafının təzahürü kimi yarandığının, mərhələli şəkildə tərəqqi etdiyinin və şərəfli bir yol keçdiyinin şahidi oluruq.

Azərbaycan xalqının böyük oğlu Heydər Əliyevin XX əsrin 70-ci illərində apardığı yaradıcılıq və quruculuq işlərindən biri də respublikamızda elm və mədəniyyətin inkişafı ilə bağlıdır. Belə ki, həmin illərdə Azərbaycan Elmlər Akademiyasında köklü dəyişikliklər aparılmış, onun strukturu, kadr və elmi-texniki potensialında böyük irəliləyişlər edilmişdir. Respublikamızın regionlarının elmi tutumlu problemlərinin həlli məqsədilə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Şəki Zona Elmi Bazasının, Gəncə və Naxçıvan Regional Bölmlərinin təşkili, onların zamanın çağırışlarına uyğun elmi araşdırılmalar aparacaq səviyyəyə çatdırılmasının təməli məhz həmin illərdə qoyulmuşdur. Şəki şə-

hərində Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin 14 aprel 1972-ci il tarixli iclasının qərarı ilə (protokol № 17) Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Şəki Zona Elmi Bazasının təşkil olunması ilə bərabər, Şəki Zona Elmi Bazasının elmi heyətinə bütün zona üzrə elmi problemlərin araşdırılması həvalə olunmuşdur.

Əlli il bundan öncə təşkil olunan bu elmi struktur dinamik inkişaf yolu keçərək, vəzifə mündərəcətində zamanın çağırışlarına adekvat olaraq islahatlar etmiş, tədqiqat istiqamətlərini genişləndirmiş və müasirləşdirmişdir. Nəticədə, 1995-ci ildə Rəyasət Heyətinin müvafiq qərarı ilə AMEA Şəki Zona Elmi Bazası AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzinə çevrilmişdir.

AMEA-nın Şəki Regional Elmi Mərkəzinin direktoru, fizika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Yusif Şükürlü AMEA-nın prezidenti, akademik İsa Həbibbəylini Mərkəzin 2022-ci il üzrə elmi və elmi-təşkilati fəaliyyətini əks etdirən stendlə tanış edir. 30 yanvar 2023-cü il

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən 2016-cı ildə təsdiqlənmiş "Elm haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunun tələblərinə müvafiq olaraq AMEA-nın strukturuna daxil olan elmi bölmələr, müəssisə və təşkilatlarda olduğu kimi AMEA-nın Şəki REM-ində struktur islahatları aparılmış, qeyd olunan prioritətlərə və qanunun tələblərindən irəli gələn vəzifələrə uyğun olaraq şimal-qərb bölgəsinin siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni inkişafının təmin edilməsi, elmin səviyyəsinin yüksəldilməsi, yeni biliklərə yiyələnməsi və dünyadan dərk edilməsi, təbii və mənəvi ehtiyacların ödənilməsində elmin aparıcı rolunun müəyyənləşdirilməsi uğurlu tədqiqatlara başlanmış və uğurlu nəticələr əldə edilmişdir.

Qeyd edək ki, 2022-ci il Elmi Mərkəzin elmi və elmi-təşkilati fəaliyyəti daha uğur-

lu olmuşdur. 2022-ci hesabat ilində mərkəzdə 6 istiqamətdə, 8 şöbədə, 8 mövzu üzrə elmi-tədqiqat işləri yerinə yetirilmişdir. Belə ki, "Azərbaycan Respublikasında Baramaçılığın və İpəkçiliyin inkişafına dair 2018-2025-ci illər üçün Dövlət Proqramı"nın həyata keçirilməsi üzrə AMEA-nın Rəyasət Heyətinin qərarı ilə təsdiqlənmiş Tədbirlər planında mərkəzə tapşırılmış bəndlər üzrə, eləcə də "Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin landşaft qurşaqlarında intensivləşməkdə olan səhralaşmanın biogeokimyəvi üsullarla tədqiqi", "Qarabağın Zəngilan rayonu ərazisində landşaft diaqnostik tədqiqatlarının aparılması" işləri üzrə ilkin tədqiqatlar yerinə yetirilmiş, ekoturizmin bölgədə inkişafi ilə bağlı monitorinqlər aparılmış, yeni TRZ (turizm-rekreasiya zonaları) aşkar edilmişdir.

"Azərbaycanın insan, heyvan və bitki genefondunun genetik kolleksiyalarının və məlumat bazalarının yaradılması", "Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin iqlim şəraitinə uyğun məhsuldar tut ipəkqurdu (*Bombyx mori* L) cins və hibridlərinin yaradılması, eləcə də *Saturnia pyri* vəhşi ipəkqurdunun istehsalata tətbiqinin genişləndirilməsi" mövzuları üzrə tədqiqat işləri davam etdirilir.

2022-ci ildə mərkəzin əməkdaşlarının 2 kitabı, 42 elmi məqaləsi (8 məqalə "Scopus", 5 məqalə "Web of science" bazasında), 16 tezisi işıq üzü görmüşdür.

Məlum olduğu kimi, ipəkçilik Şəki-Zaqatala bölgəsinin iqtisadi, eləcə də sosial-mədəni həyatında tarixən aparıcı rol oynamışdır. Şəki ipəyinin tarixi şöhrəti Azərbaycanın hüdudlarından çox-çox uzaqlara yayılmışdır. Bu səbəbdən də baramaçılıq və onunla bağlı təsərrüfat sahələrinin inkişaf etdirilməsi, keyfiyyətli ipəkqurdu sortlarının alınması, onların bəslənməsi və son nəticədə yüksək məhsuldarlığa nail olunması üçün həyata keçirilən elmi-nəzəri təcrübələr və tədqiqat işləri Elmi Mərkəzin diqqət öündə saxladığı əsas istiqamətlərdən biri olmuşdur. İpəkçiliyin milli ənənələri və Şəkidə ipək istehsalının tarixi təcrübəsinin öyrənilməsi sahəindəki elmi çalışmalar Mərkəzin aidiyyatı şöbəsi tərəfindən həyata keçirilir. Şöbədə ipəkqurdu sortlarının yetişdirilməsi, yeni hibrid sortlarınınınalınması və yerli şəraitə uyğunlaşdırılması ilə bağlı ciddi elmi-təcrübi işlər aparılmış və onların böyük əksəriyyəti uğurlu nəticələr vermişdir.

Şəki-Zaqatala regionunun coğrafiyası, xüsusən də, bu bölgənin əkin, otlaq sahələri, florası, ekologiyası və turizm potensialının öyrənilməsi ilə məşğul olan tədqiqatçıların əldə etdikləri elmi nəticələr həmin sahələrin daha səmərəli şəkildə istifadəsi imkanlarını üzə çıxarmışdır. Regionun geoloji quruluşunun faydalı və təhlükəli cəhətləri, xüsusən

də, Böyük Qafqazın cənub yamacında, o cümlədən də Kiş, Şin, və Türyan çaylarının hövzələrindəki sel fəlakətlərinin əmələgəlmə səbəbləri və onların qarşısının alınması yolları barədəki elmi tədqiqatların nəticələri praktik fəaliyyətdə dəfələrlə özünü doğrultmuşdur.

Şəki Regional Elmi Mərkəzində şimal-qərb bölgəsinə məxsus bitki örtüyünün öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Bölgənin təbii florasında müşahidə edilən özünəməxsusuqları üzə çıxaran tədqiqatlar aparılmaqdadır. Elmi Mərkəzin fəaliyyətində şimal-qərb regionuna məxsus maddi və mənəvi mədəniyyətin öyrənilməsi xüsusi yer tutur. "Folklorşunaslıq və el sənətləri" şöbəsinin xətti ilə həyata keçirilən məqsədyönlü fəaliyyətin uğurlu nəticəsi olaraq, regionun folklor zənginliyi, ləhcə və toponomik vahidlərdə qorunan yaddaşın izləri və s. sıradan olan çoxsaylı materiallar toplanmış, tədqiqat obyektiñə çevrilərək nəşr olunmuş, ictimaiyyətə çatdırılmışdır.

Şimal-qərb bölgəsinin tarixinin, etnoqrafiyasının, arxeologiyasının dərindən öyrənilməsi məqsədi ilə "Folklorşunaslıq və el sənətləri" laboratoriyasının tərkibində fəaliyyət göstərən "Tarix-etnoqrafiya" qrupu 2015-ci ildə "Tarixi irs və etnoqrafiya" şöbəsi kimi təsdiqlənmişdir. Bu şöbənin elmi-tədqiqat istiqamətlərinə bölgənin tarixi memarlıq abidələrinin, tarixi şəxsiyyətlərinin, region tarixi ilə bağlı arxiv materiallarının, alban abidələrinin, mill-mənəvi irlərimizin araşdırılması kimi konseptual məsələlər daxildir.

Şəki Regional Elmi Mərkəzi Beynəlxalq əlaqələrin inkişafına da böyük önəm verir, respublika ilə yanaşı, beynəlxalq səviyyəli elmi tədbirlərdə də Azərbaycan elminin müxtəlif istiqamətləri üzərə təmsil olunur, elmin inkişafına və kütləviləşməsinə öz töhfəsini verir. Bunlara Bolqarıstan Plovdiv Aqrar Universiteti

Şəkildə sağdan sola: **ŞREM-in direktoru, BACSA-nın Azərbaycan üzrə koordinatoru Yusif Şükürlü, Avropa və Asiya Beynəlxalq İpəkçilik asosasiyasının prezidenti Panomir Tzenov, akademik Fəxrəddin Qədirov, AMEA-nın müxbir üzvü Zeynal Əkbərov və Tailand nümayəndə heyətinin rəhbəri, doktor Viroje Kaevruand "İqlim dəyişiklikləri və kimyəvi reagentlər- ipəkçilikdə yeni axtarışlar" (BACSA) VIII Beynəlxalq İpəkçilik konfransında.** Şəki, 2-7 aprel 2017-ci il

tini, Bolqarıstan Vratsa İpəkçilik və Əkinçilik üzrə Təcrübə stansiyasını, Tacikistan Kənd Təsərrüfatı Akademiyası Xudjənd İpəkçilik Təcrübə stansiyasını, Özbəkistan Daşkənd Elmi-tədqiqat İpəkçilik İnstitutunu, Gürcüstan Kənd Təsərrüfatı Akademiyasını, Hindistan Maysori İpəkçilik üzrə Təlim və Tədris Mərkəzini, Azərbaycan Elm və Təhsil Nazirliyinin Zoologiya, Coğrafiya, Genetik Ehtiyatlar, Dendrologiya, AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunu, AMEA-nın Naxçıvan Bölməsini, AR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi Gəncə Elmi-Tədqiqat Heyvandarlıq İnstitutunu nümunə göstərmək olar.

Şəki Regional Elmi Mərkəz əməkdaşlarının iştirak etdikləri elmi konfrans və simpoziumların çap olunduqları nüfuzlu elmi jurnalların coğrafiyası çox genişdir. Bu coğrafiyada Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan, Rusiya, Ukrayna, Gürcüstan, Hindistan, Rumuniya, Bolqarıstan, Polşa, İspaniya, Fransa, İngiltərə, Sloveniya, Çexiya, Almaniya, İtali-

ya, Belarusun elmi jurnallarında məqalələri dərc olunmuş, eləcə də bu illər ərzində Mərkəzin yaradıcı əməkdaşlarının məhsuldar əməyinin nəticəsində 50-dən çox kitab, 10 monoqrafiya işıq üzü görmüş, 20 patent, 8 müəlliflik şəhadətnaməsi əldə edilmişdir.

Bütün qeyd olunan amillər mövcud təbii resurslardan istifadə edilərək bölgədə yaşayan əhalinin ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin edilməsi ilə yanaşı, ilin bütün fəsilərində turizmin eko, aqro, müalicəvi, arxeoloji, mədəni, dini və dağ turizmi kimi bir çox sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün zəmin yaradır.

Nəzərəalsaq ki, region və ona daxil olan rayonlar "Böyük ipək yolu"nun, həmçinin bir çox beynəlxalq turizm marşrutlarının üzərində yerləşir, onda regionun ümumi inkişafının nə dərəcədə aktual olduğu daha aydın olur. Regionun inkişafı isə burada yaşayan əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaqla yanaşı, həm də ölkənin ümumi iqtisadi inkişafına öz müsbət təsirini göstərməkdədir. ●

Pərvin AHƏNÇİ

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu,
Bakı Ali Neft Məktəbi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

"Asiya", "Afrika" və "Amerika" neft tankerlərini Xəzərdə çalışdırıran milyonçu - Şəmsi Əsədullayev

Bakı neft bumu dövründə neft sənayesinin inkişafına böyük töhfə vermiş yerli sahibkarlardan biri də Şəmsi Əsədullayevdir. O, 1840-cı ildə Bakının Əmircan qəsəbəsində kəndli ailəsində anadan olmuşdur. Uşaqlıq və gənclik illərini ağır fiziki əməklə keçirən Ş.Əsədullayevin ürəyindəki neft sahibkarlığı arzusu onu bu istiqamətdə fədakarlıqla çalışmağa sövq etmişdir.

Genişlənməkdə olan Bakı neft bumu-nun "firtınası", neftlə zəngin olan torpaqların sahibkarlar tərəfindən alınaraq, sənaye ərazisinə çevrilməsi kəndliləri yeganə həyat təminatı olan əkin torpaqlarından məhrum etmişdir. Belə ki, əsrər boyu kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan kəndlilər yaşamaq və gündəlik gəlir əldə etmək üçün neft mədənlərinə üz tutmağa məcbur olmuşdur.

1895-ci ildə rus sahibkarları Vasiliy Kokorev və Pyotr Qubonin Əmircan kəndinə yaxın olan Suraxamda Neftayırma zavodu inşa etmişdir. 20 yaşlı Şəmsi də əmək fəaliyyətinə bu zavodda başlamış və orada işlər müdürü vəzifəsinə kimi yüksəlmişdir. Yetərincə maddi vəsait əldə etdikdən sonra, o, duz və neft mədənlərinin podratçısı, nəhayət, Kerosin zavodunun sahibi olmuşdur. 1893-cü ildə "Şəmsi Əsədullayev neft hasilatı şirkəti" yaratmış və onun əsas məqsədi ("Nobel qardaşları neft

hasilatı şirkəti" ilə rəqabət aparmaqla) Bakı neftinin xarici bazarlara nəql edilməsi olmuşdur. Belə ki, Nobel qardaşlarının dünyada ilk neft tankeri "Zoroastr"dan ("Zərdüst") sonra, Xəzərdən neftin daşınması üçün Ş.Əsədullayevin üç "A" - "Asiya", "Afrika", "Amerika" adlı neft tankerləri işə salılmışdır. Eyni zamanda, o, Nobel qardaşlarının neftin nəql edilməsi sahəsində tətbiq etdikləri neft kəmərləri innovasiya sistemini də tətbiq etmişdir. 1908-1910-cu illərdə Ş.Əsədullayevin şirkətinin illik hasil etdiyi neft - 6-8 milyon puda çatırdı. 1913-cü ildə onun ümumi kapitalı 10 milyon qızıl rus rublu təşkil edirdi.

Ailə həyatında baş vermiş dəyişiklik nəticəsində, o, ikinci dəfə Mariya Petrovna adlı rus qızı ilə evlənmişdir. Bu nikah Ş.Əsədullayevin sahibkarlıq fəaliyyətinə də yeni uğurlar gətirmişdir. Belə ki, onun qayınatasının hakim dairələrə yaxın olması müxtəlif işgüzar əlaqə-

lərinin inkişafına təsir göstərmiş, Bakı neftini Asiya və Avropada mövcud olan satış və saxlanc nöqtələrinə daşınmasında yollar açmışdır. Ş.Əsədullayevin şirkətinin baş ofisi Moskvada yerləşmiş, onun fəaliyyəti isə İran, Polşa, Rusiya hüdudlarında geniş inkişaf edirdi. O, qış aylarını Moskvada yaşadığına görə şirkətinin Bakıdakı fəaliyyətini böyük oğlu Mirzəyə həvalə etmişdir. Mirzə Əsədullayev isə üzərinə düşən vəzifənin öhdəsindən gəlməyib, biznesi iflasa uğratmışdı. Onun müasirlərinin sözlərinə görə, tərəfdaşları olan H.Z.Tağıyev və A.M.Nağıyev Ş.Əsədullayevi ağır böhrandan xilas edərək, onun borclarını ödəmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, onların hər ikisi Ş.Əsədullayevin yaxın dostları və qudarları idi. Belə ki, Ş.Əsədullayevin böyük oğlu Mirzə, A.M.Nağıyevin qızı Ümmül Banu ilə, kiçik oğlu Əli isə H.Z.Tağıyevin qızı Leyla ilə ailə qurmuşdur. A.M.Nağıyevin (dağ mühən-

Gənc Şəmsi Əsədullayev

disi Fətulla Bəy Rüstəmbəyovun məsləhəti ilə) Ş.Əsədullayev üçün aldığı torpaqda 56 gün ərzində neft fontanı vurmuş, beləliklə də, Əsədullayev düşdüyü ağır durumdan xilas olmuşdur.

Şəmsi Əsədullayevin adı Azərbaycanın siyasi tarixi ilə də sıx bağlıdır. Belə ki, onun oğlu Mirzə Əsədullayev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimləri sırasında özünəməxsus yer tutmuşdur. Mirzə Əsədullayev Azərbaycan Milli Şurasının "Azərbaycan Məclisi-Məbusanının təsisini haqqında qanun"una (19 noyabr 1918-ci il) əsasən, Neft Sənayeçiləri Qurultayı Şurasında Cumhuriyyət Parlamentinə seçilmişdir. Fətəli xan Xoyskinin III Hökumət kabinetində Ticarət və Sənaye naziri vəzifəsində çalışaraq, yeni yaranmış Azərbaycan dövlətinin iqtisadiyyatının inkişafında, xarici ölkələrlə ticarət əlaqələrinin qurulmasında geniş fəaliyyət göstərmişdir.

MARAQLI FAKT:

Qurban Səidin "Əli və Nino" və Baninin (Mirzə Əsədullayevin qızı Ümm-əl-Banu Fransız yazıçısı Banin kimi tanınırdı) "Qaf-qaz günləri" romanlarında XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda cərəyan edən sosial-iqtisadi, siyasi hadisələr fonunda Mirzə Əsədullayevin ictimai-siyasi fəaliyyəti də özəksini tapmışdır.

Mirzə Əsədullayev

Ş.Əsədullayevin fəaliyyətini xarakterizə edən əsas amillərdn biri, Azərbaycanın hüdudlarından kənarda vüsət almış geniş sahibkarlıq fəaliyyəti ilə yanaşı, xeyriyyə işləri olmuşdur.

Ş.Əsədullayev, Bakı "Realnı məktəbi"nin (indiki Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti) tikintisi üçün A.M.Nağıyevlə birgə vəsait ayırmışdı. Eyni zamanda, Zaqafqaziyanın Aleksandrovskiy Tiflis Müəllimlər İnstitutunda öz adına iki təqaüd təsis etmişdi. Beləliklə də, o, azərbaycanlı tələbələrinin təhsil almaları üçün şərait yaradmışdı. Moskvada şəxsi mülklərindən birini müsəlman icmasına bağışlamış, müasirləri o evi "Əsədullayevin evi" adlandırmışdır. Ş.Əsədullayev bir çox istedadlı tələbənin Rusiya ilə bərabər Avropa ölkələrində də təhsil haqlarını ödəmişdir. Bu tələbələrin sırasında ən görkəmlisi (təhsilini 1901-ci ildə başa vurmuş) memar Zivər Bəy Əhmədbəyov idi. O, Peterburq Mülki Mühəndislər İnstitutunu bitirmiş və sonralar Bakıda bir sıra abidələrin müəllifi olmuşdur.

Ş.Əsədullayevin Əmircan kəndində tikdirdiyi möhtəşəm məscid sonralar sovet ateist si-

yasətinin dağıdıcı zərbəsinə tuş gəlmışdır. Onun Mərdəkandakı əzəmətli bağlı isə gözəlliyi, ecazkar arkası ilə müasirlərini valeh edirdi. Sovet hakimiyyətinin ekspropriasiya siyaseti bu bağdan da yan ötmədi və bağ müsadi rə edilərək, sonrakı illərdə sanatoriya kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Ş.Əsədullayev 21 aprel 1913-cü ildə Krimin Yalta şəhərində 72 yaşında vəfat edib, Əmircan kəndində dəfn olunmuşdur. Müasirlərinin məlumatına görə, Bakı şəhər Dumasının üzvü Mehdi bəy Hacinskiy

Ş.Əsədullayevin dəfn mərasimində mərhumun xeyriyyə əməllərini bu cür vurgulamışdı: "Mən "Quran"dan müdrik kəlamları burada gətirmək istərdim. Ölüm hər kəs üçün haqdır. Yalnız insan dünyadan köç edən zaman, özündən sonra bir ad qoymalıdır. O ad zənginliklə ölçülümur. Çox zəngin adamlar dünyadan köç edir, onların adları tezliklə unudulur. Şəmsi Əsədullayev kimi insanların adı hər bir müsəlmanın xatırəsində əbədi yaşayacaq..." ●

Lütfiyyə ƏSGƏRZADƏ

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu,
filologiya elmləri doktoru, dosent

Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti və Şeyx Məhəmməd Rasizadə

Qədim elm və mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Azərbaycanda elmi-tədqiqat işləri aparmaq üçün Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti yaradılmış (1923), Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev cəmiyyətin sədri seçilmişdir. Tərkibinə Tarix, Etnoqrafiya, İqtisadiyyat və Təbiətşünaslıq bölmələri daxil edilən cəmiyyətin Tarix-Etnoqrafiya bölməsində Türkologiya bölməsi də yaradılmışdır (1925). Şamaxı, Gəncə, Lənkəran, Zaqatala, Naxçıvan MSSR və keçmiş DQMVD bölmələri yaradılmış cəmiyyət, Azərbaycan hökumətinin sərəncamına verilmişdir (1925). 1929-cu ildə yenidən təşkil edilmiş və Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutu (DETİ) adlandırılmışdır (4, s.171-172).

Naxçıvanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti Naxçıvan muxtarıyyət statutu qazandıqdan sonra burada yaradılan ilk elmi qurum idi. Yarandığı gündən etibarən cəmiyyətin keçirdiyi iclaslar rəsmən protokollaşdırılmışdır. Ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində yazılan protokollarda cəmiyyətin üçillik (21 may 1925-27 avqust 1928-ci ilədək) fəaliyyəti haqqında geniş məlumat var (Protokolların faksimilesi geniş izah və qeydlərlə filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən kitab şəklində çap olunmuşdur). Protokollardan öyrənirik ki, birinci iclas Mərkəzi Cəmiyyətin nümayəndəsi Məhəmməd Baharlının iştirakı ilə keçirilib, Naxçıvan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin yaradılması elan olunub. Cəmiyyətin sədri Vahab Həsənzadə, elmi katibi isə Mirbağır Mirheydərzadə seçilib. İclasda Cəmiyyətin yaradılmasında məqsəd respublikanın maddi mədəniyyət abi-

dələrinin, etnoqrafiya və tarixinin, iqtisadiyyatı və təbiətinin geniş və planlı şəkildə öyrənmək olduğu qeyd edilmiş, bu vəzifəni həyata keçirmək üçün aşağıdakı bölmələr yaradılmışdır: 1.İqtisadi, ictimai, təbii bölmə; 2.Arxeoloji bölmə; 3.Etnoqrafi, türkoloji, tarix və ədəbiyyat (6, s.6)

Cəmiyyət yarandığı gündən ictimaiyyətlə six əlaqə saxlamağa üstünlük vermiş, Naxçıvan Xalq Maarif Komissarının imzası ilə məktəb rəhbərlərinə göstəriş verilmişdir: "Bir və iki dərəcəli məktəblərin müdirlərinə və müəllimlərinə. Neçə ki, Azərbaycan türklerinin gələcəkdə maarif və mədəniyyətcə tərəqqi etmək üçün böyük fədakarlıq göstərib çalışırsınız, habelə lazımdır ki, vətənimiz olan Naxçıvan Şura Cümhuriyyətini tanımaqdan ötrü bu cümhuriyyətə məxsus və burada işlənən xüsusi ləhcə və sözlər barəsində məlumat toplayıb Maarif Komissarlığı nəzdində olan Tədqiq və

Tətəbbö Cəmiyyətinə göndərəsiniz. Xüsusən kənd müəllimlərindən xahiş olunur, olduqları kəndlərdə danışilan söz, ləhcə və kəndlilər arasında söylənilən nağıl, məsəllər Atababa muzeylərinə (Möminəxatun məqbərəsi) və mövcud asari-ətiqəyə qayət rəğbət edib yararaq Cəmiyyətin idarəsinə göndərsinlər" (7).

Çağırışdan sonra Cəmiyyət az vaxt ərzində öz ətrafına çoxlu üzv toplamışdır. Protokollarда adları tez-tez çəkilən Şeyx Məhəmməd Rəsizadə, Əbdüləzim Rüstəmov, Lətif Hüseynzadə, Xəlil Hacılarov, Həsən Səfərli, Yusif Qaziyev, Rza Paşazadə, Əbülfəzl Sadıqzadə, Mehdi bəy Hacinski, Məhəmməd Əhmədzadə, Neman Əfəndizadə, Əsəd Cəfərzadə, Əlisəttar Qılmanov, Asəf Ağakışiyev, Şərif Əfəndizadə, Abbas Gülməhəmmədov, Qəzzənfər Hacılı, Hüseyn Musazadə, Nemət Novruzov, Seyid Səbri, M.Xasayev və başqaları cəmiyyətin ən fəal üzvləri olmuşlar. Naxçıvan Respublikasının maddi mədəniyyət abidələrini, etnoqrafiya, tarix və ədəbiyyatını, iqtisadiyyat və təbiətini öyrənməklə məşğul olan Cəmiyyət respublikanın müxtəlif bölgələrində arxeoloji qazıntılar aparmış, qiymətli maddi mədəniyyət abidələri aşkarlanmışdır. Respublika ərazisində xalq ədəbiyyatı nümunələri toplanıb qeydə alınmış, Cəhri, Camaldın, Qızılburun, Türküş, Şərur, Nürgüt, Milax və s. yerlərə elmi komissiya və ezamiyyətlər təşkil edilmişdir. İ.İ.Meşşaninov, A.A.Müller, İ.Əzimbəyov, V.M.Sısiyev kimi məşhur şərqşünas və arxeoloqlar müxtəlif vaxtlarda Naxçıvanda olmuş, arxeoloji qazıntılar aparmışlar. Cəhri kənd feldşeri Borisin kənddəki dəfinə, Camaldın kənd müəllimi Şahhüseynin Noraşen kəndindəki köhnə qəbiristanlıq, Cabbar Əmirovun Qızılvəng kilsəsi, Nehrəm məktəb müdirlinin "Ölü şəhər", Cəhri, Tırkeş və Yuxarı Remeşin məktəb müdirlərinin öz kəndlərin-dəki asari-ətiqə, Nürgüt kənd sakini İsmayıllı Məhəmmədovun kənddəki qırmızı torpaq və gümüşəbənzər daş, müəllim Yusif Qaziyevin

Xan minarəsi haqqındaki məlumatları Cəmiyyətin iclaslarında dinlənilmiş, müzakirə olunmuşdur. Cəmiyyətinin növbəti iclasında (10 noyabr 1925) türkoloji seksiyanın 1926-ci ildə Bakıda keçiriləcək I Türkoloji qurultayına hazırlıq yapmaq üçün bir neçə mühəzirələr edilməsi haqqında olan pişnihadı oxunmuş və qəbul olunmuşdur. Qurultaya hazırlıqlar görüləməsi barəsində Cəmiyyətinin türkoloji bölməsinin etdiyi pişnihada görə və Cəmiyyətin idarəsinin 10 noyabrdakı qətnamə və dəvətnaməsinə mütabiq 1925-ci il 13 noyabrdə Cəmiyyətin ümumi icası V.Həsənzadənin sədrliyi, M.Mirheydərzadənin katibliyi ilə 50 nəfər üzvün və bir çox bitərəflərin, tələbələrin iştirakı ilə gündüz saat 11-də Dövlət teatrosunda vəqe olur. İclasda mərkəzi Cəmiyyətin iki sənəlik bayramını təbrik etmək üçün məktub yazılmamasına qərar verilir. İclasda "Dillərin tuluu və qırubu" mövzusunda məruzə üçün

M.Rasizadəyə söz verilir.M.Rasizadə, birinci, dillərin tülü və qürubu barəsində müfəssəl mühazırə oxuyur. Ümumi dillərin ibtidası barəsində deyir: Əsasən, dillərin mənşəyi əsvat-dandır. Bu barədə təkyə edir Şarl Diprosun sözünə və bəzi ərəb alimlərinin (dəlaləti - əlfazzatidir) demələrinə və bu barədə müfəssəl məlumat verir. İkinci, dillərin inqirazı barəsində danışın bu inqiraza başlıca üç səbəb də-lil olduğunu göstərir:1) Siyasət; 2) Mədəniyyət; 3) Din, iqtisad və çoxluq. Şeyx iki saata yaxın danışın məruzəsini bitirir. Məruzə bitdikdən sonra məruzəciyə 12-yə qədər sual verilir. Verilən sualları cavablandırıran Şeyx iclas tərəfindən alqışlanır. Bu gün Məhəmməd Rasizadənin Dövlət teatrosunda etdiyi iki saatlıq məruzə mətni əlimizdə olmasa da, verilən suallar və alınan cavablar məruzənin və onu edən şəxsin sanbalından xəbər verir və onun nə qədər hərtərəfli, səviyyəli bir ziyalı olduğunu təsdiq edir.

Cəmiyyət üzvləri və həvəskarların maraqları dairəsi, yaşadıqları dövrdə ictimai-siyasi proseslərə münasibəti haqqında müəyyən təsəvvür əldə etmək üçün verilən bəzi suallara nəzər salmaq kifayətdir: "Hərgah biz ərəb ləhcəsinə yavuq idik, nə üçün ləhcəmiz getdikcə ruslaşır?", "Dilin əsasının Nuhun üç oğlundan olması fəqət nəzəriyyədir, yaxud fənni-sübutlar var?", "Mədəniyyət ən əvvəl hansı millətdən başqa millətə keçmişdir?", "Lisan və ədəbiyyatımızın tərəqqisi üçün Naxçıvanda nə kimə bir elmi müəssisənin olması lazımdır?", "Nə üçün Nizami və Füzuli kimi şairlərimiz türkçə yox, farsca şeir deməyə başlamışlar?", "Türküstən və Tatarıstan ayrı olduqlarını onları iki ismə - tatar və türk kəlmələrinə malik olduğunu sabit edir. Siz onları birləşdirdiniz. "Stan" fars kəlməsidir. Xahiş olunur bu barədə bir qədər izahat verəsiniz" (7).

Cəmiyyətinin 3 sentyabr 1926-ci ildə (Protokol №28) keçirilən ümumi iclasında Naxçıvanda Azərbaycan Ədəbiyyat Cəmiyyətinin

şöbəsi təşkil edilir. Məhəmməd Rasizadə yaranan şöbənin rəyasət heyətinə seçilir. XMK H.Musazadə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayda iştirak etmək üçün Cəmiyyət tərəfindən nümayəndə göndərilir (1926). H.Musazadə qurultay haqqında təəssüratlarını mətbuatda çap etdirmişdir (2, s.3).

Protokollarda Cəmiyyətin ədəbiyyat sahəsindəki iki mühüm xidməti ilə də tanış oluruq. 28 sayılı protokoldan məlum olur ki, 3 sentyabr 1926-ci ildə Azərbaycan Yazıçılar Cəmiyyətinin Naxçıvan şöbəsinin yaradılması haqqında məsələ qaldırılmış, şöbənin 9 nəfərdən ibarət (Vahab Həsənzadə-sədr, Əbulfəzl Sadıqzadə-katib, Mehdi bəy Hacinski, Mirbağır Mirheydərzadə, Qəzənəfər Hacılı, Şərif Əfəndizadə, Məhəmməd Rasizadə, Rza Paşazadə və Həsən Səfərli) rəyasət heyətinə seçilmişdir. Cəmiyyətin ədəbiyyat sahəsindəki digər xidmətlərindən biri də el ədəbiyyatı nümunələrinin; bayatı, tapmaca, yanılmac, nağıl və digər folklor materiallarının toplanılmasıdır. Protokollardan məlum olur ki, bu nümunələrin toplanılıb qeydə alınmasına maddi maraqlı artırmaq üçün Cəmiyyət öz büdcəsindən toplayıcılarla müəyyən məbləğ ayırmayı zəruri saymış, respublikanın müxtəlif rayon və kəndlərinə elmi ezamıyyətlərin təşkilinə də xüsusi diqqət yetirmişdir. Cəmiyyətin elmi katibi M.Mirheydərzadənin və Türkolji bölüm rəhbəri Şeyx Məhəmməd Rasizadənin bu sahədə fəaliyyəti diqqəti cəlb edir. Onların Ordubad, Culfa və Şərur dairələrinə elmi səyahətləri olduqca məhsuldar olmuş, bu səyahətlər haqqında məruzələr edilmişdir. Səyahətlərdən biri haqqında M.Mirheydərzadənin 11 vərəqlik geniş məruzəsi verilmişdir (protokol 40). Məruzə elmi cəhətdən maraqlı olmaqla yanaşı, müasir mütəxəssislər üçün də lazımlı bir materialdır (1,s.3). 25 fevral 1927-ci ildə Vahab Həsənzadənin sədrliyi, Ə. Sadıqzadənin katibliyi ilə Kitab və Mətbuat Komissiyonu açılır və icası keçirilir. İclasda M.Mirheydərzadə tərəfindən

yazılmış kitab oxunub müzakirə olunur. Əsərin təb və nəşr olunması məsləhət görülür. Əsəri imla cəhətdən uyğunlaşdırmaq və lazımi səhifələrə bölməkdən ötrü Ə.Sadiqzadə, M.Rasizadə, M.Mirheydərzadədən ibarət bir üçlük komissiyonu seçilir. 14 martda Cəmiyyətinin heyəti-idarə üzvləri və bölmə rəhbərlərinin növbəti iclası keçirilir. Müzakireyyi-yövmiyyə Naxçıvan haqqında yazılmış kitabın çap edilməsinin lazımlığını qeyd edir.

Protokollardan 1, 4, 6, 9, 10, 24, 28, 33, 34, 36, 38, 39, 40, 41 və b. göründüyü kimi, Şeyx Məhəmməd Rasizadə Naxçıvan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin iclaslarında çox fəal iştirak edib, təşkil edilən komissyonlarda yer alıb, məruzələr söyləyib. Azərbaycan Ədəbiyyat Cəmiyyətinin Naxçıvandakı şöbəsinin 9 nəfərdən ibarət heyəti-rəyasətinə seçilib. Şeyx Məhəmmədin çəmiyyətdəki fəaliyyət dairəsinin genişliyi aşikar görünür. Vətənini sevən Şeyx Məhəmməd tələbələrini başına yiğib kənd-kənd, oba-oba gəzərək şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini toplayıb, tarixin səhifələrindən silinmək təhlükəsi yaşayan abidələri arayıb-axtarıb, ərsəyə gətirib. Naxçıvan folklorunun toplanması sahəsində diqqətəlayiq işlər görüb. Topladığı folklor nümunələrini əski əlifba ilə dəftərlərə köçürüb. Haliyədə bu dəftərlərin bəzisi; "El ədəbiyyatı", "Bayatlılar", "Atalar sözləri", "Nağıl" və s. Hüseyn Cavidin Naxçıvandakı ev muzeyində mühafizə edilir. Dəftərlərin arasında Şeyxin tələbələrindən Zəhra Şaxtaxtinskayanın müəlliminin göstərişi ilə toplayıb dəftərə köçürdüyü bayatlılar da var.

Cəmiyyətin gördüyü işlərin bu gün yalnız bir qismi qorunub saxlanılsa da bu materiallar cəmiyyətin gördüyü işlərin böyüküyünə, o cümlədən Şeyx Məhəmmədin cəmiyyətdəki geniş fəaliyyətinə işiq tutmağa yetəcək qədərdir. Tanınmış maarif xadimi olan Şeyx Məhəmməd yalnız Naxçıvan ədəbi mühitində deyil, bütövlükdə Azərbaycan miqyasında tanın-

mış, məqalələri, şeirləri Azərbaycan mətbuatında nəşr olunmuş, cəmiyyətdə baş verən müəyyən məsələlərə ("Şəlalə", "Irşad", "Füyuzat" və s.) münasibət bildirmişdir.

"Vətənimizi tanımaq, öyrənmək və gələcək üçün lazımı tədbirlər aramaq"dan ötrü Cəmiyyət öz şərəfli tarixi vəzifəsini layiqincə yerinə yetirmiş, bütövlükdə muxtariyyətinin ilk illərində Naxçıvanda elmin inkişafında bütün məsuliyyəti öz üzərinə götürmiş, müəyyən nailiyyətlərin qazanılmasına müvəffəq olmuşdur. Bu nailiyyətlərin qazanılmasında Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti Naxçıvan şöbəsinin Tarix, ədəbiyyat bölməsinə rəhbərlik edən Şeyx Məhəmməd Rasizadə də böyük xidmət göstərmişdi. Cəmiyyətinin material-protokollarında Şeyx Məhəmmədin fəaliyyətinin genişliyini görmək mümkündür. ●

ƏDƏBİYYAT

1. *M.Mirheydərzadə M. Noraşen dairəsinə səyahət / "Sovet Naxçıvanı" qəz., 16 fevral, 1989 s.3*
2. *Musazadə H. Birinci türkoloji qurultayı xatirati / "Şərq qapısı" qəz., 18 mart 1926*
3. *M.Rəsizadə. Şərur dairəsinə səyahət haqqında qeydlər // "Azərbaycanı öyrənmə yolu" jurn., 1930, №4-5, s.80-81*
4. *Naxçıvanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti // Naxçıvan Ensiklopediyası / Təkmiləşdirilmiş və yenidən işlənmiş ikinci nəşr. Naxçıvan, 2005. 2 cildə. II cild. 380 s. 171-172*
5. *Naxçıvan MR DA f.1, siy.6, iş 1., v. 19*
6. *Naxçıvan MR DA f.1, siy.2, iş 13., v.26,27*
7. *Xəlilov F. Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət. Bakı: Nurlan, 2005, 148 s.*
8. *"Şərq qapısı" qəzeti, 8 sentyabr 1925*

Şahvaləd ƏLİYEV
AR Elm və Təhsil Nazirliyi,
akademik Həsən Əliyev adına
Coğrafiya İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
biologiya üzrə falsafə doktoru

**Nazim TAPDIQOĞLU
(VƏLİŞOV)**
AMEA A.A.Bakıxanov adına
Tarix İnstitutunun elmi işçisi

Şuşanın turizm potensialı, xatırə-memorial toponimləri və bəzi hidronimləri

Başdan-başa gözəlliklər diarı olan Şuşa rayonu inzibati rayon kimi 1930-cu il-də təşkil olunmuşdur. 1963-cü ildə o, ləğv edilərək ərazisi Stepanakert rayonuna (1978-ci ildən 1991-ci ilə qədər Əsgəran) verilmiş, 1965-ci ildə yenidən müstəqil rayon olmuşdur. Rayonun sahəsi 289 kvadrat kilometrdir. 36 kənddən ibarət olan Şuşa rayonunun ən yüksək zirvəsi 2725 metr olan Böyük Kirs dağıdır. Ərazisi qışçı quraq keçən müləyim-isti, qışçı quraq keçən soyuq-iqlim tiplərinə aiddir. Şuşada orta temperatur yanvarda - 4-1°C, iyulda 16-19°C-dir; illik yağıntı 700-800 mm-dir. Torpaqları qəhvəyi dağ-meşə, qonur dağ-meşə, cimli dağ-çəməndir.

Dağ iqlim kurortuna malik olan Şuşa rayonu ərazisinin 20 faizi fistiq və s. məşələrdən ibarətdir. İşgala qədər (8 may 1992-ci il) rayonun ən iri yaşayış məntəqələri Şuşa şəhəri (əhalisi - 10 500 nəfər), Malibeyli (əhalisi - 2 700 nəfər) və Daşaltı (əhalisi - 1 400 nəfər) kəndləri olmuşdur. Eyniadlı rayonun inzibati mərkəzi olan Şuşa şəhəri Azərbaycan Respublikasında, Qarabağ silsiləsində (Şuşa platosunda), Bakıdan 373 kilometr qərbdə, dəniz səviyyəsindən 1500-1600 metr yüksəklikdə yerləşir.

Şuşa şəhərinin salınma tarixi haqqında müxtəlif fikir və mülahizələr var. Elmi ədəbiyyatda Şuşanın əsasının 1750-ci ildə Qarabağ xani Pənahəli xan Cavanşir tərəfindən qoyulduğu göstərilsə də, tədqiqatlar Şuşanın çox qədim yaşayış məntəqəsi olduğunu sübut edir. Tarixçi Mirzə Camal bəy Cavanşir-Qarabağı (1773-1853) "Qarabağ tarixi" əsərində yazır: "...Pənah xan 1754-cü ildə Şahbu-

laq qalasının sakinləri olan rəiyyətlərini - əyanları, məlikləri, mülazimləri, elləri və bir neçə kəndlərin kəndxudalarının ailələrini köçürüb bu qalanın içində yerləşirdi. Xalqı yerləşdirib hamiya, xüsusilə də özünə yurd və imarət müəyyən etdikdən sonra mahir ustalar, ağıllı və işgüzər adamlara qalanın hasarını çəkdirdi".

Tarixçi Mirzə Adığözəl bəy Qarabağı (1781-1848) "Qarabağnamə" adlı əsərində yazır: "...Pənah xan Məlik Şahnəzər ilə məsləhətləşdi. Onun bələdçiliyi ilə Şuşa şəhərini bina etdi. Yoxlama üçün şəhərin bina olacağı yerdə su quyusu qazdlılar. Quyulardan su çıxdıqdan sonra 1754-cü ildə Şuşa şəhərinin binasını qoydular. Şahbulaq sakinlərini və bir para kənd əhalisini köçürüb bura-yá gətirdilər. Hər şəxsə yurd və yer verdilər. Sonra Pənah bəy öz ailəsi üçün uca imarətlər, geniş binalar saldırdı. Hünərli ustalar, sənətkarlar, memarlar şəhərə barı, hasar, bürc və divar

çəkdilər". "Qarabağnamə" müəllifləri - Mirzə Yusif Qarabağıyə görə Şuşa şəhəri 1752-ciildə, Mir Mehdi Xəzaniyə görə 1753-cü ildə, Rzaqulu bəy Mirzə Camal bəy ogluna görə 1754-cü ildə, Həsən İxva Əlizadəyə görə 1750-ci ildə, Həsənəli Qarabağıyə görə 1754-cü ildə inşa edilmişdir. Çox güman ki, şəhərin salınması prosesi bir neçə il davam etdiyi səbəbindən bu rəqəmlər bir-birindən fərqlidir.

Qarabağ xanı Pənahəli xan mühüm hərbi strateji mövqedə yerləşən bu yaşayış məntəqəsinin ətrafına müdafiə divarları çəkdirmiş, oranı abadlaşdıraraq xanlığın mərkəzinə çevirmişdi. Şəhər əvvəller Pənahəli xanın adı ilə əlaqədar olaraq Pənahabad adlanmışdır. XVIII əsrin ikinci yarısından Şuşanın əhalisi sürətlə artmışdır. Əhalisi sürətlə artan şəhər xalq arasında ətrafına qala divarları cəkildiyinə görə, Qala adı ilə də tanınmışdır. XVIII əsrin ikinci yarısından şəhərdə yeni-ye ni məhəllələr - Seyidli, Hacı Yusifli, Dördçinar, Uridlər, Cuxurməhlə, Quyuluq, Culfalar, Qazançılı, Əylisli, Mehrili, Dərə, Çiləbörd, Çölqala, Qurdalar, Dəmirçilər, Qutluqçuxur, Köçərlı, Merdinli, Cuhudlar, Saatlı, QutMamayı, Təzə məhəllə, Xoca Mərcanlı və Hamamarası salınırdı.

Azərbaycan MİK-nin⁷ iyul 1923-cü il dekretinə əsasən Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti təşkil olunduqda Şuşa yeni yaranan DQMV-nin tərkibinə daxil olmuşdur. Sovet hakimiyyəti illərində (1922-1991-ci illər) də Şuşa şəhəri Azərbaycanın inkişaf etmiş kurort şəhərlərindən birinə çevrilmişdir...

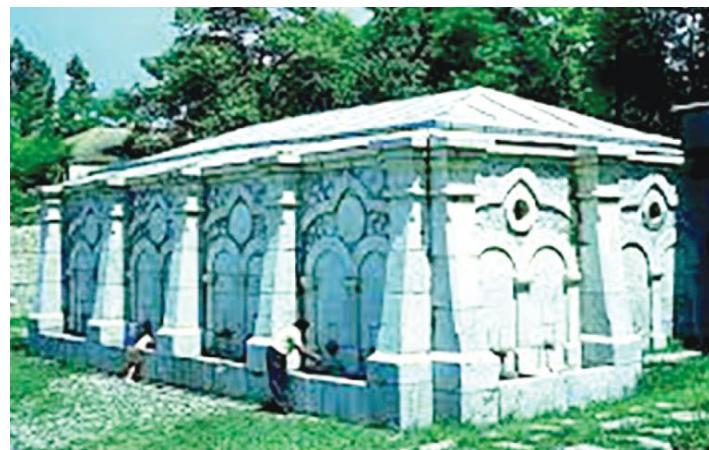
Şuşa adının etimologiyası ilə bağlı müxtəlif fikir və mülahizələr mövcuddur. Şuşa coğrafi adının mənşəyində, etimologiyasında "şüşə" sözü-

nün dayandığını qeyd edən araşdırıcılar bunu azərbaycanlıların təmiz havanı "şəffaf şüşə"yə bənzətmələri ilə izah edirlər. Şuşa şəhərinin adı bir çox mənbələrdə Şiş formasında da qeyd olunur. Bəzi tədqiqatçılara görə, Şuşa toponimi Şuş/Şüs/Şiş komponenti ilə bağlı olub, mənası "şiş", "yüksek", "uc", "hündür" deməkdir.

II əsr müəllifi Tatsit Şimali Qafqazda - dondarlıarda Şoşu adlı şəhərin olduğunu qeyd etmişdir. Tatsit Şimali Qafqazda dondarlıarda mərkəzi şəhərin Şoşu (latin dilində "ş" səsi olmadığı üçün müəllif bu sözü Sosu şəklində qeyd etmişdir) kimi adlandılığını yazmışdır. Çox güman ki, dondarlar hunların bir hissəsi ilə Azərbaycana gəlib məskən saldıqda yaratıqları bəzi yaşayış məntəqələrinə Şoşu şəhərinin adını vermişlər. Qubadlinin Dondarlı kəndi yaxınlığında da Şoşu adlı yaşayış məntəqəsi olub. Belə bir ehtimal da var ki, dondarlar hunlarla birgə Azərbaycana gəlib məskən salanda yaratıqları yaşayış məntəqələrinə Şoşu adını vermişlər. Altay qəbiləsinə daxil olan Şoşu/sosu tayfa adından formalaşıb, əmələ gəlmış Şuşa etnotoponiminin mənası "hündür, nəm yer" deməkdir.

Şuşanın zəngin tarixi-memarlıq irləndən şəhərsalma sənəti abidələri küçə və meydan ansamlıları, yaşayış evləri diqqəti cəlb edir. Bu abidələrdən qala divarları, qaladaxılı qəsrlər, Pənahəli xanın sarayı, Qara Böyükxanım bürcü, Şuşanın əsas darvazası olan Gəncə qapısı, Xan qızı Natəvanın evi, Hacı Qulunun saray tipli malikanəsi, Əsəd bəyin evi, Mehmandarovların evi, Zöhrabbəyolların evi (Şəkil qalereyası), "Yuxarı məscid", yaxud "Gövhərağa məscidi" adlanan Böyük Cümə məscidi (tarix-ölkəşünaslıq muzeyi), Aşağı Gövhərağa məscidi, türbələr, bulaqlar (hamısı XVIII-

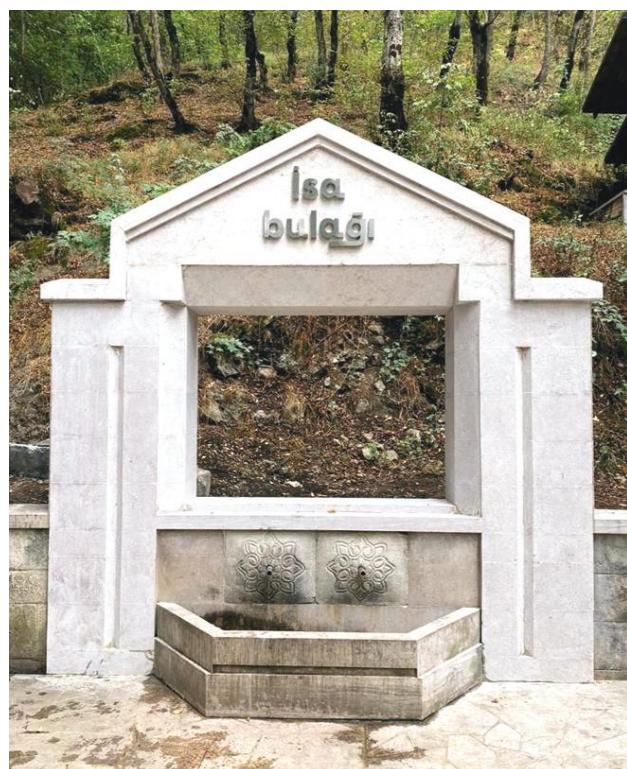
XIX əsrlər) və başqaları Azərbaycan memarlığının qiymətli nümunələri, inciləri hesab olunur.

Şəhərdə qış kinoteatrı, doqquzmərtəbəli mehmanxana kompleksi (1970-ci illər), "Şuşa" sanatoriyasının yeni yeddinci korpusu, Rabitə evi (1983-cü il) tikilmiş, mədəniyyət və istirahət parkları salınmışdır. Şuşanı su ilə tam təchiz etmək üçün su kəmərləri (o cümlədən, mineral su kəmərləri) çəkilmiş, memar C.Qiyasının başçılığı ilə ikimərtəbəli mineral su qalereyası tikilmişdir. 1982-ci ildə Şuşada, Cıdır düzündə klassik Azərbaycan şairi M.P.Vaqifin məqbərəsinin açılışı olmuşdur. 1985-ci ildə Şuşadadahı bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun abidəsi ucaldılmışdır. Şuşada Bülbülün, Vaqifin, M.Vəzirovun, M.Əzizbəyovun, X.B.Natəvanın, N.Nərimanovun, Ü.Hacıbəyovun, H.Hacıyevin və başqalarının büst-abidəsi qoyulmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, Şuşa şəhəri 1977-ci ildə Azərbaycan memarlığı tarixi qorúguna çevrilmişdir.

Şuşanın xatırə-memorial toponimləri. Şuşanınçoxlu sayda xatırə-memorial toponimləri qeydə alınıb. Bu tip toponimlər tarixi şəxsiyyətlərin, dövlət xadimlərinin və s. adlarını əbədiləşdirmək məqsədi daşıyır. Onlara nümunə olaraq Şuşadakı Vaqif məqbərəsi, Yusif Vəzir küçəsi, Mehmandarovların malikanəsi, Natəvan bağı, Pənahəli xanın qəsri, Sadıqcan küçəsi, Bazarbaşı, Yaşıl aptek, Meydan, Cıdır düzü, Şeytanbazar və s. göstərmək olar...

Tarixdən bəllidir ki, Şuşa həmişə Qarabağ xanlığının mərkəzi olmuşdur. Çox qədim mədəni abidələrə, zəngin memarlıq tarixinə malik bu Qala-şəhər ayrı-ayrı xanlıqlarla rəqabətə sinə gələrək inkişaf etmişdir. Şuşa şəhəri ərazisindən və

Şuşa ətrafindakı qədim qəbiristanlıqlardan aşkarə çıxan çoxmərtəbəli qəbirlər (Malibəyli, Səfixanlılar, Cəmilli, Şırlan kəndlərində), arxeoloji qazıntılar zamanı üzə çıxmış tarixi əşyayı-dəlillər sübut etmişdir ki, dünyanın müxtəlif yerlərində olduğu kimi, bu yerlərdə də kəndlər (kənd tipli yaşayış məntəqələri) şəhərdən - Şuşa şəhərində xeyli əvvəl mövcud olmuşdur. Təkcə bu fakt bizə əsas verir ki, Şuşa yaşı min illərlə ölçülən yaşayış məntəqələrimizdəndir. 270 il isə, olsa-olsa, Şuşanın ancaq şəhər-qala kimi binə edilməsindən üzü bəri ötən bir müddətdir. Deməli, yaşayış məntəqəsi kimi Şuşanın tarixi daha qədimlərə gedib çıxır...

Şuşanın bəzi hidronimləri:

Çinar bulağı. Malibeyli kəndinin ərazisində, Çala daş adlanan yerin yaxınlığında, qoşaçınarın dibində qayadan süzülən bulaq. Şəfali və soyuq suyu olan Çinar bulağı yaxınlığındakı çinar ağacının adı ilə adlandırılmışdır. İki yüz ildən çox yaşı olan bu çinarın gövdəsinə eyni zamanda 3-4 nəfər girdib qardan, yağışdan qoruna bilərdi. Yerli əhali həmin çinar olan ərazini müqəddəs inanc yeri - pir hesab edirdi.

İsa bulağı. Şuşa şəhərindən 3 kilometr məsafədə, Qarabağ silsiləsində, dəniz səviyyəsindən 1500 metr yüksəklikdə, çox mənzərəli qalın meşələr qoynunda yerləşən səfali istirahət guşəsidir. Azərbaycan təbiətinin incilərindən hesab edilən İsa bulağı Azərbaycanın, Qarabağın ən məşhur istirahət yerlərindən biri hesab olunur. İsa bulağının suyu həm soyuq, həm xeyirli, həm də göz yaşı kimi dumdurudur. Şuşalılar və şəhərin qonaqları tez-tez orada istirahət etməyi xoşlayırlar. Müsiqicilər, çalğıçı dəstələri istirahət edənləri əyləndirirdilər. İsa bulağı XVIII əsrə ilk dəfə onu qalın meşəlikdə üzə çıxarmış İsa adlı biçincinin adı ilə adlandırılmışdır.

Qarqar çayı. Şuşa, Xocalı, Ağdam və Ağcabədi rayonlarının ərazilərindən axan, uzunluğu 115 kilometrədək olan çay. Qarqar çayının hövzəsinin sahəsi 490 kvadrat kilometrdir. Qarabağ silsiləsindən, təxminən 2080 metr yüksəklikdən başlayan Qarqar çayı gözəl və mənzərəli, dağlı-dərəli sahə-

lərlə axaraq Ağdam və Ağcabədi rayonlarının ərazilərinə qovuşur. Zarılı və Xəlfəli çaylarının birləşməsindən əmələ gələn Qarqar çayı, əsasən yağış, qar və yeraltı sularla qidalanır. Ballıca, Bədərə və Dağdağan çayları Qarqarın əsas qolları hesab olunur.

Mamayı bulağı. XIX əsrin 70-ci illərinə qədər Şuşada içməli su problemi olmuşdur. Əhali içməli suyu dağlardan, Daşaltı və Xəlfəli çaylarının sahilərindəki çeşmələrdən tuluqlara doldurub, min bir əziyyət hesabına at və ulaqlarla şəhərə daşıydılar. 1873-cü ildə əhalini içməli su ilə təmin etmək üçün Xan qızı Natəvan Saribaba dağından Şuşaya su kəməri çəkdirmişdir. Həmin su kəməri saxsı borularla çəkildiyi üçün suyu sərin olurdu. Ancaq 25 min əhalisi olan Şuşa üçün su tələbatı tam ödənmirdi. Əslən şüsalı olan Tamirov soyadlı bir tacir Şuşaya qayidaraq xaricdə ticarət ilə qazandığı gəlir hesabına 1896-cı ildə Saribaba dağından şəhərə ikinci bir su kəməri çəkdirir. Şəhərə yeni bir su kəmərinin çəkilməsi həyətyanı sahələrin, müəssisələrin, ağacların və s. dirçəlməsinə səbəb olur. 1910-cu ildə şüsalı Cavanşirov Şuşa şəhərinin müsəlmanlar yaşayan məhəlləsinə üçüncü su kəmərini çəkdirir. Həmin bulaq yerli sakınlər tərəfindən "Mamayı bulağı" adlandırılır.

Sevgili bulağı. Bumbuz suyu olan Sevgili bulağı Şuşa rayonunun Xəlfəli kəndinin mənzərəli bir yerindən qaynaqlanır. XIX-XX əsrlərdə yaz-yay payız Sevgili bulağı cavanların oylaq yeri olardı. Belə söyləyirdilər ki, kim yazın ilk çağlarında dan ulduzunda tez "Sevgili"yə çatarsa, tezliklə arzusuna qovuşar. Beləcə, Sevgili bulağı sevgililərin is-

tək, görüş, arzu, məhəbbət bulağı olardı. Cavanların Sevgili bulağına etiqadı onları tezliklə istəklərinə çatdırardı. Sevgili bulağı yerli əhali tərəfindən müqəddəslik, xeyirxahlıq, səadət rəmzi sayılırdı.

Sırlan mineral bulağı. Şuşa rayonu ərazisində, Qarabağ silsiləsində, Saribaba dağının ətəyində çıxan üç bulağın ümumi adı. Temperaturunun aşağı olması və tərkibində maqneziumlu komponentlərin çoxluğu da seçilən Şırlan mineral suyu karbonatlıdır. Bu mineraldan əsasən, mədə-bağrsaq, qanazlığı, maddələr mübadiləsinin pozğunluğu və s. xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilir. Şırlan mineral bulağı suyunun rejiminə - şırıltı ilə tökülməsinə görə belə adlanmışdır.

Şor bulaq. Şuşa rayonunda, Maliböylü kəndində, tarixi-memarlıq abidəsi olan hamam kompleksinin yaxınlığında yerləşir. Suyu şor olduğundan bulaq belə adlanır. Şor bulağın suyu müalicə əhəmiyyətlidir; dəri xəstəliyinə və ağız yaralarının müalicəsinə xeyirlidir.

Turşsu mineral bulağı. Şuşa rayonunda, Şuşa şəhərindən 17 kilometr cənub-qərbdə, Zarıslı çayının dərəsində, 1700 metr hündürlükdən çıxır. Suyu mikroelementlərlə zəngin olan bu mineral su Yura və Tabaşır yaşılı sükurlarla bağlıdır. Suyun minerallaşma dərəcəsi 2,4 q/l, temperaturu 9-10°C-dir. Suyu həm içilir, həm vanna edilir; mədə-bağrsaq, öd kisəsi və s. xəstəliklərə tutulanlar burada müalicə olunurdular. Turşsu mineral bulağı boru kəməri vasitəsi ilə Şuşa şəhərinə nəql olunur. İşğaldan önce Turşsudan müalicə məqsədi ilə geniş istifadə edilirdi. Turşsu mineral bulağının suyunun tamı turşməzə olduğu üçün bulağın suyu belə adlanmışdır.

Turşsu müalicə və istirahət guşası. Şuşa rayonu ərazisində, Şuşa şəhərindən 30 kilometr məsafədə, Qarabağ silsiləsində, Şuşa-Laçın avtomobil yolunun üstündə yerləşir. İşğaldan (may 1992) öncə buraya yaz-yay-payız aylarında nəinki təkcə Şuşadan, həm də respublikamızın digər guşələrinən də gəlib alaçıq quraraq həftələrlə, aylarla müalicə olunardılar. Daşaltı çayının lap yanında yer altından çıxan suda xəstələr vanna qəbul edər və bununla da şəfa tapardılar. Turşsu kurort yeri aterosklerozlu xəstələrin müalicə və profilaktika-

sında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mineral suyun tərkibində dəmirin olması anemiyalı xəstələrin də burada müalicə olunmasına imkan verir. Turşsu kurort yeri şəraitində tənəffüs yollarının, aq ciyərlərin müəyyən xroniki xəstəliklərini də müalicə etmək olar.

Şuşa rayonunun ərazisindən axan Daşaltı çayı sahilləri, Quşçular kəndinin yaxınlığındakı *Daşlı bulaq*, rayonun istirahət guşələrindən biri olan *Əjdaha bulağı* və onlarla digər sahələr işğala qədər (may 1992) Şuşa camaatının gəzinti və istirahət yerlərindən olmuşdur.

8 noyabr 2020-ci il tarixində Şuşa şəhəri erməni işgalçı qüvvələrindən azad edilmişdir. Şuşa və Şuşa rayonunun ərazilərində çoxlu sayıda mineral bulaqların, balneoloji iqlim şəraitinin, dağ massivlərinin, sıx meşələrin və s. mövcud olması burada gələcəkdə də kurort məqsədləri üçün çoxlu pansionatların, sanatoriyanın, istirahət guşələrinin olmasını zəruri edir. Bu da həyat üçün ən vacib olan sağlamlaşdırıcı amillər yaradır. Odur ki, 1972-ci ildən fəaliyyət göstərmiş "Şəfa" Turist Bazasını, neçə-neçə sanatoriyanı, məktəbli düşərgələrini (sovət dönməndə onların sayı 17 idi), "ev turizmi"ni bərpa etmək öncül məsələlərdəndir. Bəli, Şuşanın bu potensialı var. Ümid edirik ki, əziz Şuşamızı yaxın illərdə tanınan beynəlxalq turizm mərkəzinə çevirmək mümkün olacaq. ●

Həsən SƏFƏRİ

AMEA akademik Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq
Institutunun Cənubi Azərbaycan şöbəsinin
böyük elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Cənubi Azərbaycanda ermənilərin törətdiyi soyqırımı şahidlərin qeydləri və xatirələrində

1918-ci ildə indiki Azərbaycan Respublikası əraziləri və Şərqi Anadolu ilə yanaşı Cənubi Azərbaycanda da türklərə qarşı dəhşətli soyqırım həyata keçirilmişdir. Burada məqsəd Osmanlı dövlətinin qonşuluğunda özlərinə dayaq nöqtəsi kimi süni şəkildə erməni dövləti yaratmaq idi. Lakin ermənilər Azərbaycan torpaqlarına köçürüldükləri üçün burada dağınış şəkildə yaşıyırdılar. Onlar hər bir şəhər və məntəqədə yerli türk əhalini ilə müqayisədə əhalinin çox az hissəsini təşkil edirdilər. Ona görə də erməni dövləti yaratmaq üçün Şimali Azərbaycan və Şərqi Anadoluda olduğu kimi, Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində də əhalinin əksəriyyətini soyqırımına məruz qoyub, demoqrafik dəyişikliklə buna nail olmaq istəyirdilər.

Ermənilərin aysorları da özlərinə birləşdirərək Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində törətdiyi soyqırımı tarixi mənbələr və sənədlərlə yanaşı, şahidlərin xatirələri, eləcə də qeydlərində də öz əksini tapıb. Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində hələ soyqırımına hazırlıq getdiyi dövrdən, soyqırımının davam edib sona çatdığı dövrədək Urmiyada İran Xarici İşlər Nazirliyinin karguzarı kimi fəaliyyət göstərən Rəhmətullah xan Mötəmidəlvüzarə gündəlik baş verən hadisələri İran mərkəzi hakimiyyətinə hesabat kimi yazıb göndərmişdir. Onun qeydlərində ermənilərin azərbaycanlıları soyqırımına məruz qoyduğu hadisələrlə yanaşı İran mərkəzi hakimiyyətinin göstərişi ilə yaradılan komissiyanın hesabatının nəticələri də öz əksini tapıb. Komissiyanın hesabatında dəyən xəsarət və tələfat barədə yazılıb: "Şəhərin bəzi məhəllələrinə, elə-

cə də bəzi kəndlərə dəyən xəsarət və can itkisinin hələ də hesablanmamasına baxmayaraq, I Dünya müharibəsi başlayandan indiyə kimi sadəcə qeydə alınan və hesablama vərəqələrində göstərilən can itkisi 160 min nəfər, xəsarət isə təxminən 160 kror təmən idi... Xəsarət və insan tələfati qeydə alınmayan məntəqələr də hesablanırsa, dəyən maddi xəsarət 200 kror təmən, insan itkisi isə 200 min nəfər olur."

R.Mötəmidəlvüzarə 1918-ci il fevral ayının 24-də baş verən hadisələri belə şərh edir: Səhər tezdən hökumət qərargahına gəldim. Raportlara uyğun olaraq gecə çox dəhşətli hadisələrin baş verdiyi məlum oldu. Cilolar və başqaları (ermənilər - H.S.) bir neçə küçəyə hücum edib, evlərə soxulub, olmazın cinayətin törədiblər. Gündəsiz əhalinin bütün əmlakını talayıblar. Təxminən beş yüz evi yandırıb, kişiləri, qadınları və uşaqları

qətlə yetiriblər. Heç bir dövrdə tayı-bərabəri görünməmiş vəhşiliklər törədiblər. Heç bir dində qadın, uşaq və qocaların kütləvi şəkildə qətlam edilməsinə göstəriş verilməyib. Nə qadınlara, nə qocalara, nə də uşaqlara rəhm etmədilər. Küçələrdə qorxularından qaçıb bir yerə toplaşan günahsız uşaqları və qadınları atəş açaraq qətlam etdilər. Şəhərdə elə bir küçə yox idi ki, orada günahsız əhalinin cəsədləri göz çarpmasın...".

Cənubi Azərbaycanın qərb bölgəsində törədilən soyqırımında erməniləri himayə edib təşkilətən rəsmi şəxslərdən biri də bir neçə il öncədən Urmiyada çar Rusiyası tərəfindən konsul göndərilən B.Nikitin soyqırımından bir neçə il sonra yenidən Urmiyaya qayıdır və himayə etdikləri ermənilərin necə acınacaqlı vəhşiliklər törətdiklərinin şahidi olur. O, Urmianın yaxınlığında yerləşən qəsəbə tipli böyük Osgərabad kəndində gördüyünü, kənddə ölülərin kütləvi məzarlıqda paltarlı şəkildə basdırıldığını və cənazələrin sümüklərinin hələ çürüməmiş paltarlarla torpaq altından çıxaraq hüznlü mənzərə meydana gətirdiğini yazır.

Urmiyada azərbaycanlılara qarşı aysorları da özlərinə birləşdirən ermənilərin törətdiyi soyqırımının canlı şahidlərdən biri də Rehmətullah Tofiqdir. O öz qeydlərində Urmiyada azərbaycanlılara qarşı ermənilərin törətdiyi soyqırımında gördüklerini qeydə alıb. R.Tofiq 1918-ci il fevral ayının 22-dən başlayaraq 3 gün davam edən soyqırımının birinci mərhələsində erməni silahlı dəstələri tərəfindən bütün ailə üzvlərinin hamısı

bir yerdə öz evlərində öldürülən ailələrin basdırılmasını üzərinə götürənlərdən biri olduğunu yazır. R.Tofiq erməni-aysor silahlı dəstələrinin girdiyi evlərdə bir nəfəri də sağ buraxmadıqların öz gözləri ilə gördüyünü belə qələmə alıb: "Evladırdə gördüğüm bu qanlı cəsədlər mənə elə pis təsir etdi ki, ömrümün sonunadək yadımdan çıxmayaçaq. Vəziyyətdən belə başa düşüldü ki, xristianlar qapısını sindirdiqləri hər bir evdə ilk önce yalvarıb aman diləməyə həyətə çıxan ev sahibini öldürüb, bu səsə otaqdan çıxmaga çalışan evin qadını və evdə qorxudan kürsünün ətrafında yorğan altında gizlənən bütün uşaqları yerindəcə güllələyib öldürmişlər. Hər kimsə o gün mənim kimi həmin evlərə daxil olsayıdı bütün ailə üzvlərinin evin müəyyən yerlərində qətlə yetirildiyini gözləri ilə görərdi...".

R.Tofiq Urmiyada ilaxır çərşənbədə törədilən soyqırımını isə belə təsvir edir: "Birləşmiş erməni-aysor silahlı dəstələrin başçıları tərəfindən 12 saat müddətinə şəhərdə günahsız əhalinin qətlamına göstəriş verildi. Çərşənbə günü səhər tezdən 12 min nəfər xristian silahlı müsəlmanların məhəllələrinə hücuma keçdilər. Bəhanə axtaran ermənilər də cilolarla birlikdə evlərə daxil olur, qapıları sindirir və damlara çıxaraq heç bir müqavimət göstərməyən günahsız uşaqları, qızları, qadınları və kişiləri otaqlarında, dəhlizlərində və qorxusundan çıxdıqları damlarda güllələyib öldürürdülər. Bu gün, həqiqətən, böyük faciə baş verib. Nə siğinacaq var, nə də qaçmaq imkanı. Əhali bu küçədən başqa küçəyə və ya bir dam-

dan başqa dama qaçır. Xristianlar on dəqiqə sonra həmin küçəyə və ya dama çatıb günahsız əhalini qətlam edirlər. Sanki Urmiyada qiyamət baş verib. Uşaqlarını qan içində görən qadınların çıçırtısı və naləsi bir-birinə qarışmışdı. Dəhşətli vəziyyəti təsvir etməyə söz qadir deyil".

Urmiya, Salmas və Xoy bölgələrində azərbaycanlılara qarşı ermənilərin törətdiyi soyqırının şahidi olan, gördüyü və eșitdiyi hadisələri qeydə alan şəxslərdən biri də Mirzə Əbülfəsəm Əminəşşəri Xoyidir. Əminəşşəri Xoyi yazır ki, Dilman şəhərində erməni və aysorların hücumu sırasında çərəsiz qalan əhalinin məscidin onlar tərəfindən hücuma məruz qalmayağın zənn edib ora pənah aparmışdır. Lakin ermənilər və aysorlar məscidə sığınan əhalini kütləvi şəkildə hamısını güllələyib, uşaqlar, qadınlar, kişi bir nəfəri belə sağ buraxmadılar. Məsciddən qan arx kimi axırdı.

Urmiyada 1918-ci il ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımında 9 yaşı olan Əli Dehqan da gördüklerini canlı şahid kimi qələmə almışdı. O bu barədə xatırələrindən ilaxır çərşənbədə törədilən soyqırımında başlarına gələnlər barədə yazır: "Çərşənbə axşamı günü səhər tezdən yuxudan durub gördük ki, atam evdə deyil. Anam səhər yeməyi hazırladı. Gördük qapı möhkəm döyüür. Evin qulluqçusu gəlib anama dedi ki, bir qrup qaçaq ermənilərdir. Deyirlər qapını tez açın, yoxsa sindiracağıq. Anam tez çadrasını örtdü və bizi də (dörd qardaş - böyüyü 10 yaşında, kiçiyi isə 4 yaşında) götürüb tez dama çıx-

di. Qulluqçuya dedi ki, qapını aç, yoxsa sindiracaqlar. Dama çıxanda günəş təzə çıxmışdı. Gör-dük ki, dam uşaqlarının əlindən tutub bir damdan o biri dama qaçaraq ağlayan qadınlarla doludur. Onlar çarəsiz halda hara qaçacaqlarını belə bilmirdilər. Biz öz evimizin damında bir tərəfdə dayanmışdıq və nə edəcəyimizi bilmirdik. Anamız qəti qərara gələ bilmirdi. Bu vaxt evin qapısı açıldı və bir neçə nəfər qaçaq erməni evə daxil oldu. Onlar evin bütün qiymətli əşyalarını evdən yiğib həyətə tökürdülər. Xüsusilə biz cıraqların sına maşəsinə eşidirdik. Az müddətdə evin bütün əşyalarını qarət edib, evi xarabaya çevirdilər. Onlar gedəndən sonra cilolar evə daxil oldular. Evdə heç nə qalmadığını gördükdə xidmətçidən tövlənin yolunu soruşub dedilər ki, bilirik bunların yaxşı atları var. Tövləyə gedərkən onların biri damda bizim yanımızda olan böyük qardaşımı hədəfə alıb, güllə ilə vurmaq istədi. Anam tez başa düşüb, ağlayaraq, özünü uşağın üstünə atdı. Nədənsə, ancaq atları aparmaqla kifayətləndilər... Nahardan sonra şəhərdə bir az sakitlik yarandı. Xristianlar sanki müdafiəsiz əhalini qətlam edib talamaqdən yorulub bir az istirahətə başlamışdır. Ona görə biz evimizə yollandıq. Damdan evə enəndə gördük ki, pəncərələrin şüşləri sıñıb, evin hər şeyini talayıb aparıblar. Sanki heç burada yaşayış olmayıb.

Beləliklə, Cənubi Azərbaycanda ermənilərin törətdiyi 1918-ci il soyqırımı tarixdə unudulmayan faciəsini yaşadı, millətin şüurunda qanlı bir iz qoydu. ●

"Android" smartfonları avtomobil kamerası kimi istifadə olunacaq

"Google", "Android" smartfonlarını avtomobil kamerasına çevirə biləcək funksiya üzərinə çalışır.

"Google Play Store"-a yüklənən "Personal Safety" tətbiqinin "Be Prepared" bölməsində təqdim edilən yeni avtomobil kamerası funksiyası ilə smartfonlar yeni sahədə istifadə olunmağa başlayacaq.

Cihaza qoşulduğda əl ilə və ya avtomatik olaraq aktivləşdirilə bilən bu funksiya sayesində kamera aktiv ikən smartfon rahat şəkildə istifadə edilə bilər.

Bundan əlavə, avtomobil kamerası rejimi ekran sənük olduqda belə videoların çəkilişini davam etdirməyə imkan verəcək. Çəkilən videoların dəqiqliğdə 30 MB yer tutacağı və maksimum 24 saatə qədər çəkiliş limitinin olduğu bildirilir.

Geomaqnit qasırğalarının orqanizmə təsiri nədən qaynaqlanır?

Geomaqnit qasırğalarının tam başa düşülməyən müxtəlif təsirləri var. Müxtəlif nəzəriyyələr onların insan orqanizmindəki fizioloji proseslərə necə təsir göstərə biləcəyindən bəhs edir. Məsələn, geomaqnit qasırğaları qanın qatılığına və ürək döyüntüsünə təsir edə bilər.

Düzung maye qəbulu rejimi və gün ərzində kifayət qədər su içmək sağlamlığı qorumaq və rifahı yaxşılaşdırmaq üçün vacib amillərdir. Su bədən istiliyini tənzimləmək, toksinləri çıxarmaq və həzmə kömək etməklə bədənimizdə əsas rol oynayır. Tədqiqatlar göstərir ki, kifayət qədər su içmək də stres-si idarə etməyə kömək edə bilər.

Mümkün qədər təmiz içməli su istehlak etmək tövsiyə olunur. Alkoqolsuz içkilər, şirələr və rəngli mayelər kimi içkilər maye qəbulunu artırmaq üçün yaxşı seçim deyil. Belə içkilərin tərkibində şəkər, turşu və boyalar var ki, bu da sağlamlığa mənfi təsir göstərə bilər.

İsti havalarda və ya maqnit qasırğaları zamanı tez-tez yaşadığımız yorğunluq və zəiflik hissi əslində başqa bir faktorla - şəkərli qazlı içkilərin qəbulu nəticəsində yaranan hiperglisemik vəziyyətlə də bağlı ola bilər.

Yaxşı əhval-ruhiyyə və ümumi rifah üçün məşhur üsullardan biri bitki çaylarından istifadədir.

Nevroloqlar: 2030-cu ilə qədər insultdan ölünlərin sayı 5 milyona çatacaq

2030-cu ilə qədər dünyada hər il insultdan ölünlərin sayı 5 milyona çata bilər. Bu barədə Amerika Nevrologiya Akademiyası yazıb.

Tədqiqat zamanı Ümumdünya Səhiyyə Məlumat Məbadiləsinin 1990-2019-cu illər üzrə göstəriciləri təhlil edilib. Məlum olub ki, əhali artıraq, işemik insultdan ölünlərin sayı da 1990-ci ildəki 2,04 milyondan 2019-cu ildə 3,29 milyona yüksəlib.

Şanxay Tongji Universitetində tədqiqatın həm-müəllifi Liz Xionqun bildirdiyinə görə, ölüm sayının artmasına baxmayaraq, insult sıxlığının azalması o ola bilər ki, dünyada xəstəliyin ümumi artımı qocalma və əhalinin artımı ilə bağlıdır.

Bundan əlavə, xəstəliyin yeddi səbəbi müəyyən edilib: yüksək bədən kütłesi indeksi, qan şəkəri, siqaret, yüksək qan təzyiqi, xolesterin, natriumda yüksək qidalanma və böyrək funksiyasının pozulması.

Daha sonra elm adamları 2020-2030-cu illərdə ölümlərin sayını proqnozlaşdırmaq üçün məlumatları təhlil ediblər. Hesablamalara görə, insult 2030-cu ildə 4,9 milyon insanın ölümünə səbəb olacaq.

Alımlar virusların insanın uzunömürlülüğünü necə kömək etdiyini aşkar ediblər

ABŞ-ın iki böyük universitetinin alımları onilliklər ərzində qocalıqda sağlamlığı qoruyub saxlamağa nəyin kömək etdiyini müəyyən ediblər.

"Nature Microbiology" jurnalına görə, elm adamları əvvəller bilirdilər ki, 100 il və ya daha çox yaşayın insanların bağırsaq bakteriyaları müxtəlif infeksiyaların öhdəsindən uğurla gələn xüsusi öd turşuları yaradır.

Bakteriofaqların (bakteriyaları öldürən viruslar) eksperimental heyvanların zehni qabiliyyətlərinə müsbət təsirinin də sübutları var. Lakin viral DNT-ni təcrid etmək çətin olduğundan insanlar üzərində belə təcrübələr hələ aparılmayıb.

Yeni iş müxtəlif ölkələrdən olan 195 uzunömür-lünün genomlarını araşdırıb. Onların bağırsaqlarında sulfati parçalaya bilən bakteriyalar aşkar edilib. Hansı ki, infeksiyalarla mübarizə aparmağa kömək edir.

Tədqiqat yaşla bağlı xəstəliklərin qarşısının alınmasında bağırsaqlarda bakteriya, virus və göbələk-lərin qarşılıqlı təsirinin böyük rolunu sübut edən nəticələrin toplanmasında növbəti addım olub.

Mütəxəssislər mikrobiotanın ömrün uzadılmasında rolunu öyrənməyə davam etmək niyyətindədirler.

Epilepsiyanın müalicəsində istifadə edilə bilən yeni cihaz hazırlanıb

İsveçrə alımları epilepsiya xəstəliyinin müalicəsində istifadə oluna biləcək yeni cihaz hazırlayıblar.

Yumşaq robot texnologiyası və aktivləşdirmə təc-rübələrindən istifadə edən alımların hazırladıqları yumşaq elektrodun epilepsiya və bəzi nevroloji xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunacağı bildirilib.

"Science Robotics" jurnalında dərc olunan araşdırma, beyin fəaliyyətini təhlükəsiz və daha az mü-daxiləli şəkildə izləmək imkanı təklif edir. Yeni yaradılmış elektrod kəllədəki kiçik dəlikdən keçə bilir və beynin səthinə yerləşdirilir.

Altı qolu silindrik kapsulda gizlədilmiş elektrod son dərəcə yumşaq və kiçik olduğu üçün kəllədəki 1,2 santimetr diametrlı dəlikdən keçə bilir.

Kəllədən daxil edilən elektrodun qanadları bir-bir açılır. Tamamilə açıldıqdan sonra dörd qat böyüklüyüն çatan cihaz onu beynin qabığına yerləşdirir.

Cihazın yumşaq materialı incə beynin toxumasına təzyiqi minimuma endirmək üçün nəzərdə tutulub. Materialın elektriklə aktiv olması beyindən gələn məlumatların qeydə alınmasını təmin edir.

Qurğunun epilepsiya xəstələrində epilepsiya tutmalarını qeyd etmə xüsusiyyəti sayəsində məlumat toplayaraq müalicə ilə bağlı mühüm məlumatlar və-rəcəyi bildirilir.

Donuzlar üzərində uğurla sınadandan keçirilən elektrod İsveçrənin tibbi cihaz istehsalçısı Neurosoft Bioelectronics tərəfindən istehsal olunacaq.

Coşqun MƏMMƏDOV
AMEA Rəyasətinin elmi katibi

Karbohidrogen ehtiyatlarının ümumdünya yanacaq enerji balansında rolü

İstehsalat və xidmət sahələrinin davamlı və dayanıqlı inkişafında ənənəvi enerji mənbələri kimi karbohidrogen ehtiyatları müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, hələ XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində elmi-texniki tərəqqi nəticəsində baş verən “Sənaye inqilabı” prosesi məhz istehsalatda təbii, sadə tətbiqli və uzun dövrə əsaslanan külək və su enerjisindən istifadənin buxar gücü enerjisi ilə əvəz olunması və onun geniş tətbiqi ilə mümkün oldu. Bu proses özlüyündə enerji mənbələrindən səmərəli istifadənin mexaniki yol ilə daha da təkmilləşdirilməsi və istehsalat prosesinə integrasiyasını nəzərdə tuturdu. Bu səbəbdən ilk zamanlar daş kömür və odun biokütləsindən geniş istifadə olunması dünya üzrə bu kimi enerji mənbələrinə tələbatın daha da artmasına gətirib çıxardı. Beləliklə, geniş və əhatəli şəkildə sənayeləşmə prosesi başladı ki, bununla da yaranmış sosial-iqtisadi yeniliklər insanların gündəlik həyat tərzinə, onun daha da yaxşılaşmasına yol açdı. Eyni zamanda, bu proses dünyada texnoloji yeniliklərin də əsasını qoymuşdur. Belə ki, əl əməyinin bu cür mexanikləşdirilməsi cəmiyyəti məhz aqrar mərhələdən sənaye mərhələsinə daşıyaraq köklü dəyişikliklərə səbəb oldu.

Enerji mənbələri iki hissəyə ayrılır. Bərpa olunmayan ənənəvi enerji mənbələri və bərpa olunan qeyri-ənənəvi enerji mənbələri.

Bərpa olunmayan ənənəvi enerji mənbələrinə karbohidrogen ehtiyatları olaraq daş kömür, neft, təbii qaz, yanar daşlar (slanslar) və s., həmçinin nüvə və termonüvə enerjisi daxildir. Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinə isə günəş enerjisi, külək enerjisi, hidro enerji, bioenerji, termal sular və s. daxildir.

Daş kömür ehtiyatları

Ənənəvi enerji mənbələrinin bir növü olan daş kömür ekoloji cəhətdən əlverişli olmasa da dünyada hələ də mühüm enerji mənbəyi olaraq qalmaqdadır. Yalnız hasilatın yüksək xərc tələb

etməsi digər enerji mənbələrindən geniş istifadəni zəruri edir. Tarixi statistik məlumatlara əsasən, hələ 1910-cu ildə dünya üzrə ümumi yanacaq-enerji balansında daş kömürdən istifadə 65%, biokütlədən istifadə 32% ididə, neftin ümumi balansda payı cəmi 3% təşkil edirdi. Təbii qazdan istifadə isə demək olar ki, yox səviyyəsində idi. Lakin 1930-cu ildən sonra bu vəziyyət bir qədər dəyişdi. Belə ki, ümumi balansda daş kömürün payı 55%-ə, biokütlenin payı isə 27%-ə endiyi halda neftin payı 15%-ə, təbii qazın payı isə 3%-ə qədər yüksəldi. Ancaq 1970-ci ildən başlayaraq neft tədricən daş kömür və biokütləni əvəzleyərək insanların istifadə etdiyi əsas enerji mənbəyinə çevrildi. Belə ki, həmin dövr üçün neftin energetik balansa olan qatqısı öz tarixi maksimumuna təxminən 47%-ə qədər yüksəldi

və beləliklə, daş kömürün nisbi payı 25%-ə, biokütlənin nisbi payı isə 12%-ə qədər azaldı. Balansın yerdə qalan (təxminən 16%) hissəsi isə tədricən geniş istifadə olunmağa başlayan təbii qazın və yeni enerji mənbəyi kimi nüvə enerjisi-nin hesabına təmin edilməyə başladı.

Yalnız bir faktı da nəzərə almaq lazımdır ki, təkcə XX əsrin əvvəllərindən 1980-ci illərə qədərki dövr ərzində hasil edilən təbii yanacağın miqdarı, bəşəriyyətin bütün tarixi dövr ərzində istehsal etdiyi təbii yanacağın həcmindən yüksək olmuşdur. Xüsusilə 1960-1980-ci illər ərzində hasil edilən təbii yanacaq, əsrin əvvəlindən hasil edilən kömürün 40%-ni, neftin 75%-ni, təbii qazın isə 80%-ni təşkil etmişdir.

Daş kömür yer kürəsinin əsasən şimal hissəsində geniş yataqlara malikdir. Belə ki, dünya üzrə daş kömür ehtiyatlarının ümumi həcmi 1 074 108 mln.t təşkil edir ki, bunun da 42,8%-i (459 750 mln.t) Avstraliya və Şərqi Asiyanın, 23,9%-i (256 734 mln.t) Şimali Amerikanın, 17,7%-i (190 655 mln.t) Qərbi və Mərkəzi Asiyanın (Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB)), 12,8%-i (137 240 mln.t) Avropanın, 1,5%-i (16 040 mln.t) Orta Şərq və Afrikanın, 1,3%-i isə (13 689 mln.t) Cənubi və Mərkəzi Amerikanın payına düşür.

Ümumilikdə isə dünyanın 80-ə yaxın ölkəsində daş kömür yataqları mövcuddur. Bu ölkələr arasında Amerika Birləşmiş Ştatları (ABŞ) əsas daş kömür ehtiyatlarına malikdir. Belə ki, ABŞ üzrə daş kömür ehtiyatları 248 941 mln.ton olmaqla, ümumdünya üzrə təsdiq edilmiş daş kömür ehtiyatlarının (1 074 108 mln.t) təqribən 1/4 hissəsini təşkil edir. Sonrakı ilk beşliyi isə Rusiya Federasiyası (162 166 mln.t), Avstraliya (150 227 mln.t), Çin Xalq Respublikası (143 197 mln.t) və Hindistan (111 052 mln.t) bölüşür.

Statistik göstəricilərə əsasən, 2021-ci ildə ümumdünya üzrə daş kömür istehsalı 8 172,6 mln.t təşkil etmişdir. Mövcud daş kömür istehsالında Çin Xalq Respublikası liderlik edir. Belə ki, Çinin istehsal göstəricisi (4 126 ml.t) bu sahə üzrə digər ölkələrin istehsal göstəricilərinin təqribən cəminə bərabərdir. Sonrakı ilk beşliyi isə Hindistan (811,3 mln.t), İndoneziya (614 mln.t), ABŞ (524,4 mln.t) və Avstraliya (478,6 mln.t) bölüşür. Ümumilikdə isə 2020-ci il ilə müqayisə-

də 2021-ci ildə dünya üzrə daş kömür hasılata 6% artmışdır. Ən böyük artım Bolqariya (26,8%) və Zimbabvedə (20%), ən böyük azalma isə Venesuela (-44,5%) və Büyük Britaniyada (36,8%) baş vermişdir.

2021-ci ildə ümumi daş kömür istehlaki isə 3 823,9 mln.t olmuşdur. Mövcud daş kömür istehlakında da Çin Xalq Respublikası (2 058,1 mln.t) göstərici ilə liderlik edir. Belə ki, Çinin istehlak etdiyi daş kömür ümumi dünya üzrə istehlak edilən kömürün təqribən yarısına bərabərdir. Sonrakı ilk beşliyi isə Hindistan (479,8 mln.t), ABŞ (252,5 mln.t), Yaponiya (114,6 mln.t) və Cənubi Afrika (84,3 mln.t) bölüşür. 2020-ci il ilə müqayisədə daş kömür istehlakında 6,3% həcmində artım müşahidə edilmişdir. Ən böyük artım Cənubi Kipr (196,9%) və Küveytin (110,4%), ən böyük azalma isə Portuqaliya (-54,6%) və Venesuelanın (-44,5%) payına düşür.

Neft ehtiyatları

Karbohidrogen ehtiyatlar içində maye qazdan sonra ikinci ən yüksək istiliktorədən neft və ondan alınan müxtəlif məhsullardır. Belə ki, neftin istiliktorətmə qabiliyyəti, yəni 1 kq neftin tamamilə yandıqda yaratdığı istiliyin miqdarı 10 500 - 11 000 kkal.-dir Halbuki yüksək kalorili əla növ daş kömür hesab olunan Antrasitin (yun. Anthrakites) istiliktorətmə qabiliyyəti 7 500 - 8 000 kkal.-dir. Digər tərəfdən əgər qış fəslində bir mənzilin qızdırılması üçün 5 ton odun, 4 ton torf, 3 ton daş kömür lazımdırsa, bu məqsəd üçün sərf olunacaq neftin miqdarı 1,2 tona bərabər olacaq-

dır. Neftin üstün cəhətlərindən biri də daş kömür və torf kimi bərk halda olan yanacaqlarla müqayisədə onun asan və əlverişli şəkildə nəql edilməsidir. Belə ki, maye halında olan nefti bir yerdən digər yerə nəql etmək üçün dəmir yol sistemləri və neft daşıyan gəmilərdən əlavə, neft kəmərlərindən də istifadə olunur.

Neft gəlirlərinə əsaslanan iqtisadiyyatın təməlində isə xam neftin dünya bazarında formalasın qiyməti dayanır. Qiymət məsələsi isə əsasən, satış bazarı mühitindəki mövcud vəziyyətdən və istehsal xərclərindən asılıdır. Bununla yanaşı, qiymətin formalasmasında digər amillər də vardır və bu amillərin əksəriyyəti obyektiv, təbii xarakter daşıyır. Lakin dünya bazarında neftin qiymətində təbii səbəblərlə yanaşı, qeyri-təbii səbəblərdən də enmə və ya yüksəlmə halları ki-mi dalğanmalar da müşahidə edilir. Ümumilikdə isə hər bir halda bu səbəblər neft ixrac edən və dövlət büdcəsinin formalasmasında neft gəlirlərindən asılı olan ölkələrə təsirsiz ötüşmür. Bu səbəbdən gələcəkdə yarana biləcək hər hansıa risklərdən siğortalanmaq məqsədilə neft ixrac edən ölkələr tərəfindən 1960-cı ildə OPEK (The Organization of the Petroleum Exporting Countries) təşkilati, yəni Neft İxrac Edən Ölkələr Birliyi yaradıldı. Təşkilat hazırda dünya bazarında neft qiymətlərinin idarə edilməsində və ümumdünya neft iqtisadiyyatının tənzimlənməsində ciddi qüvvə kimi fəaliyyət göstərməkdədir.

Ümumilikdə isə OPEK-in yaradılmasında əsas məqsədlər aşağıdakılardır:

- üzv dövlətlərin neft siyasətini əlaqələndirmək və əsasən eyniləşdirmək;
- daha səmərəli fərdi və kollektiv müdafiə vasitələri ilə üzv dövlətlərin maraqlarını qorumaq;
- dünya bazarında neftin qiymətinin sabitliyinin təmin edilməsi yollarını və vasitələrini araşdırmaq;
- neft istehsal edən ölkələrin gəlirlərinin sabit artmasını təmin etmək;
- istehlakçı ölkələri səmərəli və fasiləsiz olaraq neftlə təmin etmək;
- ətraf mühiti qorumaq.

Hazırda təşkilatın 12 üzvü var ki, dünya üzrə neft ehtiyatlarının 70,1%-i, neft istehsalının isə 35,4%-i məhz bu təşkilatın payına düşür.

Ənənəvi enerji mənbələrinin bir növü kimi neft, əsasən yer kürəsinin Orta Şərq hissəsində böyük yataqlara malikdir. Belə ki, hazırda dünya üzrə neft ehtiyatlarının ümumi həcmi 1 732,4 mlrd/barel təşkil edir ki, bunun da 48,3%-i (835,9 mlrd/barel) Orta Şərqi, 18,7%-i (323,4 mlrd/barel) Cənubi və Mərkəzi Amerikanın, 14%-i (242,9 mlrd/barel) Şimali Amerikanın, 8,4%-i (146,2 mlrd/barel) Qərbi və Mərkəzi Asiyanın (Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB)), 7,2%-i (125,1 mlrd/barel) Afrikanın, 2,6%-i (45,2 mlrd/barel) Avstraliya və Şərqi Asiyanın, 0,8%-i (13,6 mlrd/barel) isə Avropanın payına düşür.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hələ əlli il bundan önce planetdə neft hasilatı illik 500 mln.t həddində olanda dünya ehtiyatları 20 mln.t həcmində qiymətləndirilirdi və yaxın 20-25 il ərzində ehtiyatların tükənəcəyi ehtimal edilirdi. Lakin sonralar yeni perspektivli nəhəng yataqların kəşfi bu cür proqnozları doğrultmadı. Doğrudur, quru sahələrdəki ehtiyatların demək olar ki, əksər hissəsi mənimşənilmişdir. Bununla yanaşı, müstəqil hesablamalara görə, müəyyən ərazi və şəfdə potensial neft ehtiyatlarının 40-50%-i, təbii qazın 80%-i hələ də kəşf edilməmiş qalır.

Dünya ölkələri üzrə təsdiq edilmiş neft ehtiyatlarına görə Cənubi Amerika ölkəsi olan Venesuella 303,8 mlrd/barel göstərici ilə ilk pillədə qərarlaşır. Belə ki, dünya ölkələri üzrə ümumi təsdiq edilmiş neft ehtiyatlarının təqribən 5/1 hissəsi məhz bu ökənin payına düşür. Sonrakı yerlə-

ri isə Səudiyyə Ərəbistanı (297,5 mlrd/barel), Kanada (168,1 mlrd/barel), İran (157,8 mlrd/barel) və İraq (145 mlrd/barel) tutur.

Statistik göstəricilərə əsasən, 2021-ci ildə ümumdünya üzrə illik neft hasilatı (4 221,4 mln/t) olmuşdur. Bu sahədə ABŞ (711,1 mln/t) göstərici ilə liderlik edir. Rusiya Federasiyası isə (536,4 mln/t) göstərici ilə ikinci yerdə qərarlaşır. Sonrakı ilk yerləri isə Səudiyyə ərəbistanı (515 mln/t), Kanada (267,1 mln/t) və İraq (200,8 mln/t) tutur. Ümumilikdə isə 2020-ci il ilə müqayisədə 2021-ci ildə neft hasilatı 1,5% artmışdır. Fərdi yanaşdıqda isə ən böyük artım Liviya (198,9%) və Suriyada (134,8%), ən böyük azalma isə Yəmən (-26,5%) və Böyük Britaniyada (-16,3%) müşahidə edilmişdir.

Dünya üzrə 2021-ci ildə illik neft istehlakı isə (4 245,7 mln/t) təşkil etmişdir. Illik neft istehlakında da ABŞ (803,6 mln/t) göstərici ilə liderdir. Belə ki, dünyada illik neft istehlakının 1/5 hissəsi məhz ABŞ-in payına düşür. Sonrakı ilk beşlikdə isə Çin Xalq Respublikası (718,5 mln/t), Hindistan (220,5 mln/t), Rusiya Federasiyası (153,4 mln/t) və Səudiyyə ərəbistanı (152,4 mln/t) tutur. Ümumilikdə isə 2020-ci il ilə müqayisədə 2021-ci ildə illik neft istehlakında 5,9% həcmində artım müşahidə edilmişdir. Ən böyük artım Ekvador (27,8%) və Kolumbiyanın (26,1%), ən böyük azalma isə Honkonq (Çin) və Vyetnamın (-5,7) payına düşür.

Təbii qaz ehtiyatları

Təbii qaz yanacaq növü kimi ekoloji üstünlüyü ilə yanaşı, həm də əksər texniki-iqtisadi göstəriciləri, energetik gücünü ilə də digər karbohidrogen ehtiyatlarına nisbətdə fərqlənir. Belə ki, yanarkən his verməməsi, tullantı yaratmaması, məşəlinin asanlıqla tənzimlənməsi, xüsusiylə də atmosferə və ətraf mühitə qarşı zərərliliyinin minimallığı onun ekoloji aspektində cəlbediciliyini artırıb xüsusiyyətlərdən ibarətdir. Rəngsiz və çox zaman da iysiz olan təbii qaz texniki-iqtisadi imkanları nəzərə alınmaqla digər ənənəvi enerji mənbələri ilə müqayisə edilərkən onun ekoloji və energetik keyfiyyətlərilə yanaşı, fiziki xüsusiyyətləri də xüsusi qeyd edilməlidir. Belə ki, karbohidrogen ehtiyatları arasında ən yüksək istiliktorətmə qaz-

billiyyəti ilə fərqlənən təbii qaz müvafiq gücü ilə torf və yanar şistlərdən 3-4 dəfə, odun biokütləsi və daş kömürdən 1,5 dəfə, neftdən isə orta hesabla 1 000 kkal/kq üstündür. Konkret olaraq təbii qazın istiliktorətmə gücü orta göstəricidə 12 000 kkal/kq təşkil edir. Bu isə təbii qazın energetik, eyni zamanda texnoloji cəhətdən keyfiyyətli və səmərəli yanacaq növü kimi geniş tətbiqini təmin edir.

Ənənəvi enerji mənbələrinin digər növü olan təbii qaz da neft kimi, əsasən, yer kürəsinin Orta Şərqi hissəsində geniş yataqlara malikdir. Belə ki, dünya üzrə təbii qaz ehtiyatlarının ümumi həcmi 188,1 trln/m³ təşkil edir ki, bunun da 40,3%-i (75,8 trln/m³) Orta Şərqi, 30,1%-i (56,6 trln/m³) Qərbi və Mərkəzi Asiya (MDB), 8,8%-i (16,6 trln/m³) Avstraliya və Şərqi Asiyadan, 8,1%-i (15,2 trln/m³) Şimali Amerikanın, 6,8%-i (12,9 trln/m³) Afrikanın, 4,2%-i (7,9 trln/m³) Cənubi və Mərkəzi Amerikanın, 1,7%-i (3,2 trln/m³) isə Avropanın payına düşür.

Təbii qaz ehtiyatlarına malik dövlətlər sırasında isə 37,4 trln/m³ göstərici ilə Rusiya Federasiyası və 32,1 trln/m³ göstərici ilə İran ilk yerləri bölüşür. Belə ki, hər iki ölkənin birgə təbii qaz ehtiyatları, ümumdünya üzrə təstiq edilmiş 188,1 trln/m³ təbii qaz ehtiyatının 1/3 hissəsindən çoxdur. Digər ilk yerləri isə Qatar (24,7 trln/m³), Türkmenistan (13,6 trln/m³) və ABŞ (12,6 trln/m³) tutur.

Statistik göstəricilərə əsasən, dünya üzrə 2021-ci ildə ümumi təbii qaz hasilatı 4 036,9

mlrd/m³ təşkil etmişdir. Mövcud təbii qaz hasilatında ABŞ (934,2 mlrd/m³) göstərici ilə ilk yerdədir. Sonrakı yerləri isə Rusiya Federasiyası (701,7 mlrd/m³), İran (256,7 mlrd/m³), Çin Xalq Respublikası (209,2 mlrd/m³) və Qatar (177 mlrd/m³) tutur. Ümumilikdə isə 2020-ci il ilə müqayisədə 2021-ci ildə təbii qaz hasilatı 3,1% artmışdır. Ölkələr üzrə ən böyük artım İraq (33,9%) və Yəməndə (30,2%), ən yüksək azalma isə Vietnam (-19,2%) və İtaliyada (-18,4%) müşahidə edilmişdir.

Dünya üzrə 2021-ci ildə ümumi təbii qaz istehlakı isə 4 037,5 mlrd/m³ təşkil etmişdir. Mövcud təbii qaz istehlakında ABŞ (826,7 mlrd/m³) göstərici ilə liderlik edir. İkinci yeri isə (474,6 mlrd/m³) göstərici ilə Rusiya Federasiyası tutur. Sonrakı ilk yerləri isə Çin Xalq Respublikası (378,7 mlrd/m³), İran (241,1 mlrd/m³) və Kanada (119,2 mlrd/m³) bölüşür. Ümumilikdə isə 2020-ci il ilə müqayisədə 2021-ci ildə təbii qaz istehlakında 5,3% həcmində artım müşahidə edilmişdir. Ən böyük artım Braziliya (29,1%) və Şimalı Makedoniyanın (26,4%), ən böyük azalma isə Vietnam (-19,2%) və Yeni Zelandiyanın (-14,9%) payına düşür.

Lakin onu da nəzərə almalıyıq ki, daş kömür, neft və təbii qaz kimi ənənəvi enerji mənbələri tükənən resurslardır. Belə ki, hesablamalara görə bu yanacaqlardan istifadə indiki inkişaf tempi ilə davam etsə təxminən neftin 43-50, qazın 65-73, daş kömürün 150-170, boz kömürün isə 500-550 ildən sonra tükənəcəyi proqnozlaşdırılır.

Həmçinin karbohidrogen ehtiyatlarından plastik məmulatların, sintetik parçaların, yağların, karbon lifi və digər sənaye məhsullarının istehsalında birbaşa və ya dolayı şəkildə xammal kimi istifadə olunması da qlobal enerji çatışmazlığına səbəb olan amillərdəndir.

Bu səbəbdən Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) ənənəvi enerji mənbələrindən asılılığın aradan qaldırılması, eyni zamanda enerjiyə olan təlabatın ödənilməsinin yeganə həllini yalnız alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən geniş və səmərəli şəkildə istifadədə görür. Bu məqsədlə YUNESKO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq BMT-yə üzv olan ölkələrin və bu sahədə maraqlı olan təşkilat-

ların dəstəyi ilə alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəni genişləndirmək və inkişaf etdirmək üçün mütəmadi olaraq maarifləndirici və təşviqedici müxtəlif tədbirlər həyata keçirir.

Lakin ənənəvi enerji mənbələrinin tükənən olması ilə yanaşı, mövcud enerjidən istifadə zamanı ətraf mühitə dəyəcək ciddi mənfi təsirlər də qacılmalıdır. Belə ki, bərk və ya maye halında olan yanacaqların yandırılması zamanı Kükürd dioksid (SO₂), Karbon dioksid (CO₂), Karbon oksid (CO), Azot dioksid (NO₂), Metan (CH₄) eləcə də toz, his və s. bu kimi zərərli maddələr əmələ gəlir ki, bu da ətraf mühitin və atmosferin xeyli çirkənməsinə səbəb olur. Kömürün açıq üsul ilə çıxarılması və torfun işlənməsi isə landschaftların dəyişilməsinə, hətta onun dağılması hallarına getirib çıxarır. Həmçinin neftin hasilatı və daşınması zamanı yarana biləcək hər hansı qəza zamanı neft və neft məhsullarının geniş ərazilərə yayılması ekoloji mühitin çirkənməsinə səbəb olur ki, bu da ətraf mühitdə var olan mövcud canlıların məhvini yol açır.

Neft-qaz sənayesi obyektlərinin torpaq ehtiyatlarına təsiri nəticəsində yaranmış əsas neqativ nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- ətraf mühitin çirkənməsi nəticəsində torpaqların şərti sıradan çıxmazı;
- kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının azalması;
- canlı heyvan və bitki aləminin məhvini;
- əhalinin sağlamlıq vəziyyətinin pisləşməsi.

Ənənəvi enerji mənbələrindən enerji hasil edilən zaman ətrafa külli miqdarda tam və bəzən də natamam yanma məhsulları da atılır. Tam yanma məhsulları içərisində Karbon dioksid (CO₂) üstünlük təşkil edir ki, bunun da atmosferə atılması havanın çirkənməsinə, Kükürd dioksid (SO₂) və Azot dioksid (NO₂) kimi qazlar isə təbiətdə turşu yağışlarının yağmasına səbəb olur. Nəticədə atmosferdə “istixana effekt” yaranır ki, bu da mümkün iqlim dəyişikliklərinə və qlobal istiləşməyə gətirib çıxarır. Belə ki, hesablamalara görə faydalı qazıntı şəklində çıxarılan enerji daşıyıcılarının yanmasından hər il atmosferə on milyonlarla ton Karbon qazı (CO₂) atılır. ●

Гульзия ПИРАЛИ

доктор филологических наук, профессор
г. Алматы, Казахстан

Федор Достоевский в жизни и художественном восприятии Мухтара Ауэзова

Мухтар Ауэзов был хорошо знаком с произведениями Федора Михайловича Достоевского "Униженные и оскорбленные", "Преступление и наказание", "Идиот", "Игрок", "Братья Карамазовы", "Двойник", "Записки из Мертвого дома", "Бесы" и т.д. Он особо ценил писательское искусство Достоевского, философско-психологическую глубину его повествований, идеиную борьбу в них.

Для того, чтобы понять противостояние взглядов отца и сына, двух поколений и двух эпох в романе-эпопее "Путь Абая" и донести это художественным литературным языком, огромное влияние на него оказал роман Достоевского "Братья Карамазовы".

Вообще, без литературных традиций не может быть и новаторства. Как на голой земле не прорастает ничего, так и новаторские поиски, окрыленные мечтами отдельных художников, живших в разные эпохи, обладают философскими, эстетическими и духовными ценностями. Таким образом, конфликт вечных тем, внутренняя борьба в душе каждого человека и конфликты разума в ходе непримиримой борьбы добра и зла, конфликт мнений и характеров, начиная с рассказов и до романа-эпопеи М.О.Ауэзова "Путь Абая", являются результатом творческого поиска, глубокого переосмыслиения мировых художественных явлений и их творческого освоения.

Оказавшиеся по воле исторических судеб под перекрестным влиянием двух эпох - одной ликвидирующейся и другой зарождаю-

щейся, Кунанбай и Абай были представителями своей эпохи, и эта среда носила на себе печать разложения, внутренних психологических переживаний каждого. Отсюда глубокая психологичность персонажей Ауэзова, но психологичность не в индивидуальном преломлении, а в широкой настроенности в один основной превалирующий мрачный тон обреченности всех персонажей. Эта двойственность задания должна оформляться тематически так, чтобы найти единство в плане психологической настроенности всей эпопеи, конкретно в предчувствиях, трепетах, подозрениях и в особой повышенной чувствительности персонажей... Характеросложение достигается в экспозиции динамическим движением тем в диалогичных и монологичных формах, знакомством персонажей друг с другом. Новизна приемов и формы, оригинальный, новый ауэзовский стиль, взятый в разрезе только казахской литературы, может оказаться, по-видимому, не совсем оригинальным, не всегда новым в масштабе русской и мировой литературы.

М.Ауэзов в своей статье "Поэзия чистого искусства 60-х годов" писал: "...вот эти поэтические лозунги и были заключены в основу творчества всех поэтов чистого искусства. Так же, как и из позднейших произведений Пушкина вырастают реалисты, прозаики Тургенев, Достоевский, Толстой и другие...".

Еще в одной из статей "Благодарность искусству", или "Благо искусства", или "Прочтение русской литературы" ("Өнер алғысы") М.Ауэзов писал: "...Слышанную ранее одну историческую правду я нынче услышал своими ушами в Японии. Хотя они учились образованию и искусству у англичан-американцев, они считают себя учениками русской классической литературы. Поэтому прежде всего в числе мировых классиков литературы называют имена Достоевского и Чехова. На них русская литература оказала большее воздействие, чем развитые английская, французская, немецкая литературы".

Сейчас в Японии есть специальный институт научного исследования произведений Ф.М.Достоевского.

В своем крупном монографическим труде Абай (Ибрагим) Кунанбаев "Жизнь и творчество" (1845-1904) также упоминается фамилия Достоевского: "...Абай помимо доволь-

ных властью уездных начальников, жандармов, судей нашел совершенно других людей. Это были сосланные царской властью в Сибирь и Казахстан участники переворотов. Когда на запад Казахстана был сослан Тарас Шевченко, в город Омск были сосланы, начиная с Ф.М.Достоевского, многие участники переворотов".

Об этом говорится и в вошедшем в этот том в русском варианте статьи "Жизнь и творчество Абая (Ибрагима) Кунанбаева (1845-1904)":

"...В это время счастливый случай свел Абая с русскими ссыльными революционерами семидесятых-восьмидесятых годов (имеется ввиду XIX в. - Г.П). Эти были представители русской революционной интеллигенции, воспитанные на Чернышевском и Добролюбове...".

М.Ауэзов - вершина духовной, интеллектуальной и поэтической культуры казахского народа, принял искусство слова у всех мировых классиков и источников казахского фольклора и шел к вершинам мировой культуры. Безусловно, лексика писателя очень богата и содержательна. Это особо заметно в процессе создания произведений на исторические темы. Однако нельзя однозначно утверждать, что Ф.М.Достоевский является учителем М.О.Ауэзова, напрямую повлиявшим на его мировоззрение, - настоящий талант всегда узнаваем своей неповторимой индивидуальностью. Произведения и творчество обоих писателей относятся к художественно-эстетическим, философским ценностям человечества. То, что М.Ауэзов учился у Достоевского, был приверженцем его традиций и наполнял ими свой творческий потенциал, - это не просто подражание, слепое следование за кумиром, это - слияние их творческих корней, духовная созвучность художественного слога исторических личностей, глубина их человеческой природы, общих черт их мастерства как художников.

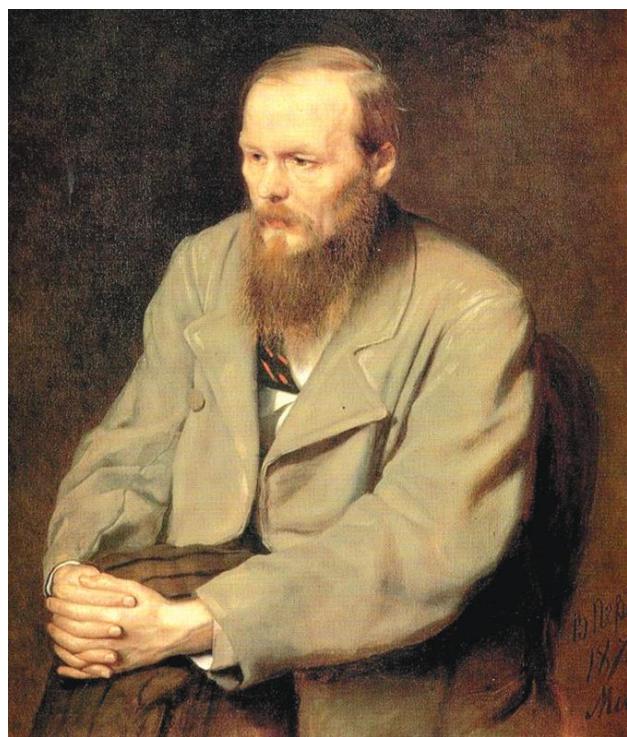
Мастер психологизма в казахской литературе Мухтар Ауэзов привнес в прозу новые веяния, и не вызывает сомнения то, что он сумел талантливо показать богатый внутрен-

ний духовный мир своих персонажей, сложную и глубокую систему их мышления.

В этой связи надо сказать, что в национальной художественной прозе не так много писателей, которые смогли бы взглянуть в глубины человеческой души и поднять психологический процесс, происходящий в мыслях и действиях, до уровня классических образцов. Если в художественной прозе до Ауэзова гамма чувств и переживаний, происходящих в душах отдельных персонажей, психологические процессы в духовном мире, во многих случаях передавались в форме авторского изложения, т.е. как монолог автора или героя, то в широкомасштабных эпических произведениях, начало которым положил М.Ауэзов, душевные переживания, чувства радости и любви отдельного человека уже передавались с помощью таких средств выразительности, как монолог, внутренний монолог, естественное развитие течения мысли. Также надо отметить, что внутренний монолог в произведениях Ауэзова в корне отличается от других художественных средств, особенно от авторского изложения.

Конечно, Кунанбай не Федор Карамазов, да и Абай не один из детей Карамазова. Однако и здесь в голове отца зарождалась мысль об истреблении сына. Ведь то, что он проклинал сына Абая, было равно тому, чтобы тот умер или пропал. Это могло бы быть темой большого исследования.

Действительно, если бы эта тема подверглась специальному анализу, то раскрылись бы многие глубокие проблемы и интересные научные вопросы. Мухтар Ауэзов поднял эти вопросы на основе исследования произведений Ф.М.Достоевского. Размышления, внутренние переживания, волнения и творческое психологическое состояние Абая достигает высокой степени художественности именно с помощью внутреннего монолога. Внутренний монолог, имеющийся в художественной прозе до Ауэзова, во многих случаях проявлялся эпизодически. Однако после Абая он плавно перерастает в лирический толгау в форме внутреннего монолога, во внутреннюю речь, построенную на сокровенных, интимных тайнах героя.

Здесь же следует отметить два свойства, характерные для психологизма Мухтара Ауэзова. В своей статье "Размышления об эпосе семилетки" великий художник писал: "...Человек бесконечно разнообразен, неповторим. Никто из нас не встречал в жизни людей одинаковых. А в литературе?", ? и завершил словами, ? "... а как хочется видеть в литературе полнокровных, живых, обаятельных, тонко чувствующих и ярко мыслящих сыновей и дочерей народа, чья судьба, прекрасные порывы и дела, тревоги, а порою и трагические неудачи захватывали, ошеломляли, пленили бы читателя!

И еще. У писателя, как у отца перед детьми, есть долг перед героями. Он ответственен за них, как честный отец - за родных сыновей.

В его отношении к героям главное мерило - чистая совесть: фальшивое, ложное, ненастоящее должно исключаться".

Это разбор сложной психологической ситуации и психологического процесса. Речь идет об атмосфере передачи переживаний и душевных страданий, которые часто происходят в душе персонажа. Для передачи такой психологической атмосферы писатель должен, прежде всего, найти выразительные слова, точно и убедительно передающие то или

иное состояние или ситуацию. В действительности талант М.Ауэзова отличается созданием крупных эпических характеров. Художник обладает целым рядом методов и способов для превращения своего героя в цельную личность. Это такие художественные приемы, как диалог, монолог, портрет, пейзаж, движения души и мысли в различных ситуациях, действия, которые играют значительную роль в раскрытии натуры, характера, внутреннего мира героя и природы социальных, философских, психологических конфликтов общества.

В свое время писатель З. Шашкин в статье "Встречи с Мухтаром" писал: "Мухтар Ауэзов освоил целину, которой еще никто в казахской прозе не касался!.. Писатель к месту использует четкие образы, конкретные и точные слова для передачи внутреннего душевного состояния, волнения и переживания человека. Здесь Ауэзов показал, что он является настоящим мастером создания психологического образа, смог стать реальным лидером психологической школы в казахской прозе...".

Мы хорошо знаем, что выразительный мир М.Ауэзова, глубоко изучившего душевную систему и строение внутреннего мира человека, во всех его художественных произведениях, начиная с романа "Путь Абая", демонстрирует его искусное владение языком литературной техники, художественными свойствами средств психологического изображения. И это свидетельствует о сложном процессе взаимоотношения литератур и художественных качеств, с которыми нельзя считаться.

В статье "Наша ответственность" в 37-м томе М.Ауэзова, продолжая эту мысль, писал: "...Писатели - люди ответственной мысли. Прежде всего забудем, что литература гражданственна по самой своей природе. Творить во имя воспитания нового человека - вот ее миссия...".

А в статье-выступлении посвящённой обсуждению киносценария С.Ермолинского "Чокан Валиханов", М.О.Ауэзов высказал несколько ценных мыслей о дружеских отно-

шениях Чокана и Достоевского: "...Через Чокана вообще раскрываются две России. Показан Чокан не только в столице, но и провинции, в Омске. Здесь 2 полюса: с одной стороны, царь, с другой-Чернышевский, другие персонажи расположены между этими двумя полюсами. С одной стороны, Семенов, Черняев и дальше Достоевский, Фредерикс...".

В этом киносценарии очень хорошо и убедительно раскрыты образы Чокана и Достоевского. Так, например, Достоевский и Чернышевский совершенно по-разному строят свою мысль, чувствуешь, что они совершенно не похожи, несмотря на то, что оба русские классики. "Каждый говорит своим языком... Ф.М.Достоевский - это великий классик русской литературы и мировая величина, он раскрыт со своими противоречиями, со своим мракобесием, он раскрыт для нашего советского поколения, но здесь Достоевский развенчивается устами Чокана, это по плечу Чернышевскому, Добролюбову и т.д. А Чокан, вчерашний кочевник, как будет с точки зрения восприятия русского человека? В связи с этой сценой было очень интересно и ценно узнать, что слова Достоевского - не выдуманные слова, а взяты из собственных записок самого Достоевского. Здесь все правильно показано. Чокан становится еще богаче через встречу, потому что находит правильный путь своей общественной деятельности", - так он выражает благодарность автору сценария русскому писателю-киносценаристу Сергею Александровичу Ермолинскому.

Теперь остановимся на опубликованной в журнале "Дружба народов" (1956, № 3) статье М.Ауэзова "Ф.М.Достоевский и Чокан Валиханов", где он пишет: "...В Семипалатинске есть улица Достоевского; в центре города сохранился двухэтажный деревянный дом, где жил писатель в 1855-1856 годах, после освобождения из Омского острога.

Для биографии Достоевского годы пребывания в ссылке имеют немалое значение. В эти годы он сдружился со многими людьми в Омске, Семипалатинске, Барнауле, Кузнецке. Вера в людей, живая отзывчивость к их го-

рестям, стремление помочь друзьям - эти качества хорошо заметны в облике Достоевского той поры...".

Действительно, начиная с марта 1854 года до июля 1859 года, Ф.М.Достоевский жил в городе Семипалатинске, был в гостях в доме зятя отца Абая Менлибая Тинибаева, пил кумыс и ходил с ним на охоту. В Семипалатинске Достоевский женился на М.Д.Исаевой. Эти и другие факты, связанные с проживанием Достоевского в Семипалатинске, приведены в "Энциклопедии Мухтара Ауэзова".

М.Ауэзов в своей статье приводит данные о знакомстве двух ярких личностей двух народов. "...В эти годы Достоевский познакомился и с юношой Чоканом Валихановым и, несмотря на разницу лет, горячо подружился с ним. Надо полагать, Достоевский в ту пору познакомился не только с казахами, но и с представителями многих других народностей России, которые встречались ему в остроге и послужили прототипами для образов героев "Записок из Мертвого дома". Но и в Чокане Валиханове Достоевский сразу угадал человека с ярким и необычным будущим, увидел общественного деятеля, который станет светочем своего народа. Чокану Валиханову в то время было всего девятнадцать лет. Его научная и просветительская деятельность только начиналась, но он уже зарекомендовал себя как талантливый ученый, высокообразованный и энергичный человек, вдохновленный передовыми общественными идеалами. Незаурядная личность Чокана, его ум, яркая талантливость, необычайно широкий для его возраста кругозор - все это, естественно, привлекло Достоевского, горячо заинтересовало его...", - писал об этой встрече М.Ауэзов.

А Ф.М.Достоевский в своем письме писал: "...Вспомните, что Вы первый киргиз - образованный по-европейски вполне. Судьба же Вас сделала вдобавок превосходнейшим человеком, дав Вам и душу, и сердце... Я так Вас люблю, что мечтал о Вас и о судьбе Вашей по целым дням. Конечно, в мечтах я устраивал и лелеял судьбу Вашу...".

Далее Ф.М.Достоевский пишет о 19-летнем Чокане: "...Когда мы простились с Вами из возка, нам всем было грустно после целый день. Мы всю дорогу вспоминали о Вас и взапуски хвалили. Чудо как хорошо было бы, если б Вам можно было с нами поехать! Вы бы произвели большой эффект в Барнауле...".

"...В том же письме Достоевского мы видим самые горячие изъявления личной привязанности русского писателя к Валиханову: "Я никогда и ни к кому, даже не исключая родного брата, не чувствовал такого влечения, как к Вам", пишет Достоевский и дает юноше-казаху советы, продиктованные самой искренней заботой о его будущем, верой в его незаурядные способности".

"...Как видно из переписки, между Достоевским и Чоканом установилась настоящая, искренняя, сердечная дружба. Эта переписка длилась до 1862 года...", - пишет М.Ауэзов.

После публикации этой статьи в память о дружбе этих выдающихся личностей двухэтажный дом в городе Семипалатинске был превращен в музей Ф.М.Достоевского, а перед ним был установлен памятник Ч.Валиханова и Ф.М.Достоевского.

Для Мухтара Ауэзова было огромной честью оказаться в Петербурге и учиться там в университете. Ведь в этот город в 1860 году прибыл из Омска поручик Чокан Валиханов и там жил его любимый писатель Ф.М.Достоевский.

М.Ауэзов тоже любил Петербург, как любил Достоевский. Для Достоевского Петербург "...стал городом его молодости, его рождения как писателя, его голокружительных успехов, трагических переживаний и утрат. Петербург необходим был ему для творчества: часто он становился источником его вдохновения...".

Подводя итог изложенного материала, можно сказать, что раскрытие в трудах великого казахского писателя, драматурга и ученого Мухтара Омархановича Ауэзова особенности жизни и творчества Ф.М.Достоевского в наше время глубоко исследуются казахскими учеными. ●

Архитектурные жемчужины Азербайджана - в программе международных научных мероприятий в Узбекистане

Азербайджан и Узбекистан связывают глубокие исторические и культурные узы. После обретения обеими республиками независимости двусторонние связи углубились еще больше, были установлены также и дипломатические отношения.

В современный период взаимосвязи между тюркоязычными странами, в том числе между Азербайджаном и Узбекистаном расширяются. Особенно ускоренно двустороннее сотрудничество стало развиваться после Узбекско-азербайджанского бизнес-форума с участием глав государств Ильхама Алиева и Шавката Мирзиёева, который прошел в июне прошлого года в Ташкенте. В рамках форума были подписаны меморандумы о сотрудничестве между структурами, охватывающими различные сферы деятельности. В их числе - меморандумы о взаимопонимании по научному сотрудничеству между Национальной академией наук Азербайджана и Министерством инновационного развития Республики Узбекистан, а также между академиями наук обеих стран.

Таким образом, связи между научными и образовательными структурами Азербайджана и Узбекистана развиваются по нарастающей. В сентябре 2022 года был подписан ме-

морандум о сотрудничестве между Центральной научной библиотекой НАНА и Центром научно-технической информации Министерства инновационного развития Республики Узбекистан, в феврале текущего года - Меморандум о сотрудничестве между НАНА и Государственным институтом искусств и культуры Узбекистана.

Из совместных мероприятий, которые были организованы в течение последних месяцев в сфере развития науки и культуры, назовем международную онлайн-конференцию под названием "Охрана и использование объектов культурного наследия: теоретические и прикладные направления", которая прошла в ноябре прошлого года при организационной поддержке Государственного музея истории Узбекистана Академии наук Республики Узбекистан, Института археологии, этнографии и антропологии НАНА и Национального музея истории Азербайджана.

Знаменательным событием стало проведение в НАНА 6-7 февраля 2023 года тради-

ционной международной конференции "Алишер Навои и XXI век", впервые организованной за пределами Узбекистана именно в Азербайджане.

Все это свидетельствует о том, что развитию двусторонних отношений уделяется большое внимание. Например, в Институте литературы имени Низами Гянджеви НАНА функционируют отдел "Азербайджано-туркменско-узбекские литературные связи" и Центр литературоведения имени Алишера Навои, а в Ташкентском государственном университете узбекского языка и литературы имени Алишера Навои функционирует Центр, который носит имя гениального азербайджанского поэта Мухаммеда Физули, при Государственном институте искусств и культуры Узбекистана - Центр азербайджанской культуры. В Самарканде функционирует Дом дружбы, в котором расположились национальные культурные центры различных стран, в числе которых есть и азербайджанский. И таких примеров сотрудничества огромное множество.

Недавно в Узбекистане прошли мероприятия, на котором приняла участие заведующая Отделом истории и теории архитектуры Института архитектуры и искусства НАНА, доктор архитектуры, профессор Райха Амензаде. Мы побеседовали с ученым о впечатлениях от поездки, проводимых исследованиях и дальнейших планах.

- Чем вам запомнилась поездка и участие на конференциях в Узбекистане?

- 18-19 мая при совместной организационной поддержке Министерства высшего образования, науки и инноваций Республики Узбекистан, Исполнительной власти Самаркандской области и Самаркандского государственного архитектурно-строительного университета имени Мирзо Улугбека в Самарканде прошла международная научно-практическая конференция "Устойчивая архитектура: достижения и проблемы настоящего и будущего". Впечатления от Самарканда словами не передать. И это неудивительно, ведь исторический центр города включен в 2001 году в список Все-

мирного наследия ЮНЕСКО. Меня как исследователя архитектуры, конечно же, в первую очередь восхитила выдержанность единого стиля, город сохранил свой колорит, чем привлекает многочисленных туристов со всех уголков света.

Подчеркну, что в Самарканде я бывала неоднократно, моя любовь к этому городу, его архитектуре, к теплой атмосфере и доброжелательным людям продолжается долгие годы. Открытие конференции было организовано в Регистане - площади в самом центре города, которая известна во всем мире своими историко-культурными памятниками. Здесь расположен архитектурный ансамбль XV-XVII вв., центром которого являются медресе Улугбека (XV в.), а также относящиеся к XVII веку медресе Шердор и медресе Тилля-Кари. Ансамбль из трёх медресе - уникальный пример искусства градостроительства и архитектуры, великолепный образец архитектурно-художественного декора.

Еще несколько слов хочу сказать об одном из видных правителей государства Тимуридов, выдающемся математике, астрономе, просветителе и поэте Мирзо Улугбеке, чье имя носит архитектурно-строительный университет. Отмечу, что сама конференция проходила в медресе Улугбека, который к тому же находится внуок Амиру Темуру. По преданию, в детстве Улугбек посетил руины знаменитой Марагинской обсерватории

рии, основанной выдающимся азербайджанским просветителем, математиком, астрономом XIII века, автором трудов по философии, географии, медицине Насреддином Туси, и это предопределило его увлечение астрономией. Неудивительно, что в 20-х гг. XV века Улугбеком в Самарканде была основана одна из известных обсерваторий того времени. Следует отметить, что в этой обсерватории работали ученики учеников Насреддина Туси.

Что касается самой конференции, на мероприятии наряду с узбекскими коллегами, принимали участие ученые и специалисты из Турции, Казахстана, Японии, Татарстана. Азербайджан представляла я. Хочу отдельно отметить организацию международной научной конференции на высочайшем уровне. Вообще, в Узбекистане развитию образования и науки уделяется огромное внимание, вкладываются инвестиции, приглашаются высокоспециализированные кадры из-за рубежа, в том числе из Турции. Сама ректор университета тоже специалист из Турции, профессор Чидем ханум Джанбай Туркийлмаз. Хочу подчеркнуть, что турецкие коллеги оказывают большое содействие развитию данной сферы. Отрадно было встретить профессора Парвиза Ахмедзаде, приглашенного из Измира преподавать в

этом высшем учебном заведении. Он является нашим соотечественником, который долгие годы преподавал в Турции, а сейчас по контракту продолжает свою деятельность в Узбекистане.

На конференции были представлены доклады, посвященные таким вопросам, как развитие градостроительства в самом Самарканде, энергоэффективная архитектура в Казахстане, применение 3D архивирования архитектурного наследия в Японии, эволюция стилей в архитектуре Узбекистана и т.д. Я рассказала коллегам об архитектурных ансамблях средневекового Азербайджана. Особо хочу отметить, что, наряду с учеными, на конференции с докладами выступали студенты и начинающие исследователи, что говорит о нацеленности на преемственность в науке.

- Вы приняли участие еще на одной конференции...

- Да, 20 мая уже в Ташкенте состоялась международная научно-практическая конференция "Тенденции формирования правил городского "дизайн-кода" и приоритетные проблемы архитектурной среды", посвященная памяти видного ученого, доктора архитектуры, профессора Мухаммада Ахмедова. Участие на этом мероприятии, организованном Ташкентским архитектурно-строительным университетом (ТАСУ), имело для меня особое значение, так как покойный Мухаммад Касимович был первым оппонентом на защите моей докторской диссертации, высоко оценил проделанный мною труд и очень тепло ко мне относился. На конференции присутствовали члены семьи профессора, с которыми нас также связывает давняя дружба.

Ректором ТАСУ является профессор из Турции Эрджан Кахъя. На конференции принимали участие коллеги из Турции, Китая, России, Казахстана. Ученые представили очень интересные доклады, в которых говорилось об историческом дизайн-коде Стамбула, средневековых городских ансамблях Бухары, применении современных технологий в градостроительстве и планировках, ин-

формационном моделировании памятников архитектуры и т.д. Мой доклад был посвящен архитектуре комплекса Джума-мечети в Гяндже.

Как я подчеркнула выше, и это отметили все участники научных мероприятий, высокий уровень организации конференций потряс всех. Мы посетили и Бухару, исторический центр которой также включен в список Всемирного наследия ЮНЕСКО. К слову, в 2004 году в этом городе также открылся Центр азербайджанской культуры. Вообще, из-за обилия историко-архитектурных памятников Самарканда и Бухары можно смело назвать музеями под открытым небом. В Бухаре мы посетили мемориальные памятники, относящиеся к династии Шейбанидов, - могилы-дахмы, и меня поразило то, что эти памятники расположены бок о бок с мемориальными памятниками Тимуридов.

-Хотелось бы поговорить немного о сфере ваших научных интересов. Известно, что вы - автор 8-ти книг (из них 2 - в соавторстве) и более 250-ти научных статей. Недавно мне на глаза попался материал, в котором член-корреспондент НАНА, профессор Рена ханым Мамедова-Сарабская, говоря о вашей научной деятельности, отмечает, что сферы вашей научной работы были новшеством в отечественном искусствоведении. Какие сферы охватывают ваши исследования?

- Основной акцент мною делается на изучение особенностей средневекового зодчества Азербайджана. Большую роль в моем становлении как ученого сыграл академик Абдулвахаб Саламзаде, я была его последним аспирантом и защитила под его руководством кандидатскую диссертацию на тему "Портальные композиции в зодчестве Азербайджана". Также я всегда отмечаю роль академика Микаэля Усейнова - выдающегося архитектора и историка архитектуры, соучредителя Академии наук Азербайджана, Г.А.Пугаченковой - выдающегося искусствоведа и археолога, действительного члена Академии наук Узбекистана, действи-

тельного члена НАНА, профессора Ш.Фатуллаева. Эти ученые сыграли в моей судьбе особую роль. Я стараюсь неуклонно следовать традициям научных школ, созданных этими исследователями Азербайджана и Востока.

В 2009 году я защитила докторскую диссертацию, которая была посвящена исследованию композиционных закономерностей архитектуры Азербайджана XI-XVII вв.

Хочу подчеркнуть, что все мои работы - результат многолетнего кропотливого труда, для написания той или иной книги я неоднократно посещала зарубежные страны - Иран, Турцию, страны Центральной Азии, знакомилась с хранящимися в библиотеках и музеях материалами, изучала памятники

архитектуры, особенно возведенные зодчими-азербайджанцами, мои работы ценные именно многогранностью подхода к исследуемым проблемам. Я считаю, что новизна заключается в подобном подходе, который позволяет всесторонне осветить исследуемую проблему.

- Представляете ли вы Азербайджан в каких-либо международных организациях?

- Помимо того, что я являюсь членом Союза архитекторов Азербайджана, мне посчастливилось представлять нашу страну в ряде международных организаций соответствующего профиля. Я была избрана членом-корреспондентом Международной академии архитектуры стран Востока (МААСВ), действительным членом Международной академии архитектуры (МААМ). Основанная ЮНЕСКО организация претворяет в жизнь программы в сфере устойчивого развития архитектуры и городского планирования, обучения и популяризации знаний в области архитектуры и градостроительства. Отмечу, что у всех азербайджанских ученых, которые представляют республику на международной арене, одна цель – пропаганда богатейшего культурного наследия нашей Родины в мире, реализация различных мероприятий, нацеленных на его глубокое и разностороннее изучение.

- Какие исследования вы проводите в настоящее время?

- В настоящее время я изучаю и пишу об архитектуре в мемуарах путешественников, послов, историков и др., побывавших в Азербайджане в основном в XV-XVIII вв. Это Амброджио Контарини, Иосафат Барборо, Катерина Дзено, Пьетро делла Валле, Энгельберт Кемпфер, Адам Олеарий, Жан-Батист Тавернье, Эвлия Челеби и другие. Наряду со своей основной миссией, они остались интересные описания тех городов, в которых побывали, в том числе и памятников архитектуры. В науке данное направление носит название "литература путешествий". Смотреть на архитектуру Азербайджана глазами зарубежных путешественников, географов, историков и очень увлекательно, и необходимо с точки зрения исследования богатейшего архитектурного наследия Азербайджана.

- Расскажите, пожалуйста, немного о деятельности руководимого вами отдела. Какие исследования ведутся в отделе?

- Наш Отдел истории и теории архитектуры является одним из ведущих научных отделов Института архитектуры и искусства НАНА. В отделе ведутся обширные исследования, связанные с развитием архитектуры республики, изучаются взаимосвязи и взаимовлияния архитектуры Азербайджана и близлежащих стран.

Также подчеркну, что в связи с восстановительными и созидательными работами, которые ведутся в Карабахе, наш отдел проводит исследования, связанные с памятниками архитектуры региона, конкретно в этом году на повестке дня - архитектура города Шуша. Помимо этого, разрабатываются предложения по восстановлению исторического облика городов Карабаха.

- Спасибо большое за интересную беседу. Желаем вам здоровья и дальнейших успехов в научной деятельности. ●

**Назмин ДЖАФАРОВА,
доктор философии по искусствоведению**

Джаббар МАММАДОВ
Старший инженер *SOCAR*

В истории существовало 2 этноса под этнонимом "армяне": семитские (создавшие древнесемитское государство Армения) и современные - грекоязычные

(Фрагмент из книги автора "Следы одной исчезнувшей цивилизации",
USA, Washington. "THE EAST: Ancient & Modern", 2023. ISBN: 978-1-953594-02-0)

Введение

Относительно ономастики региона от Каспийского до Средиземного моря существует множество проблем. Размытость в терминах является частичной причиной сегодняшних конфликтов в регионе. В этой статье разбираются термины "армяне" и "Армения" и утверждается, что эти термины являются омонимами, и в разные времена в них вкладывались разные понятия.

Этноним "армяне"

1) Семитоязычные армяне: Под этнонимом "армяне" в древности подразумевался один из семитских этносов, проживающих между Месопотамией и Черным морем ещё со времён древней Эблы [1]. В разных источниках их называли (а) Аrimы, армины, арамеи, в Библии: ар^Ам^Еяне; (б) сирийцы, халибы (из Халаба), алопы (из Алеппо); арминохалибы; (с) мушки (греч.: мёзы, миси); (д) ишкузы, ашкеназы, скифы, сколоты и т.д. Первый этноним они получили по их лунному божеству - Арма (главный храм которой находился в г. Харран, Турция), второй по их прародине - древне-сирийскому царству Эбла, третий по второму их местообитанию - гора Муш (совр. Караджа Даг, Турция).

После покорения этих земель в VIII в. до н.э., Ассирия заселила эти земли евреями, высланными из Иудеи, вследствие этого армины частично иудаизировались. Почти все известные государства в регионе (кроме Урарту и Миттани) до н.э., включая т.н. "Великую Армению", создали эти армины (бинг.: ар^Ам^Еяне). Говорили они на арамейском языке [1][2][3][4]. Почти все древние топонимы в регионе этимологизируются именно с еврейским/арамейским языком, включая Арцах ("Har+Tsakh") - "гора со свежим/приятным воздухом", Ганзак - "город, где хранится клад", Масис - громадный, Амасия, Нимруд-Даг - имена библейских персонажей и т.д. Эти топонимы по сей день не имеют этимологию на совр. армянском языке.

2) Грекоязычные армяне: Второй этнос с тем же этнонимом появился в регионе после III в. н.э. Так, после покорения древнесемитского государства Армении в 287 г. (рукой римского полководца - лжеаршакида Трдата III), Рим начал колонизировать эти земли греками, переселяя их с Балкан. После столетней войны (287-387 гг.) между истинными хозяевами Армении и привезёнными с Балкан греками, первые полностью стёрлись из истории (часть была истреблена колони-

заторами, а остальные бежали на Кавказ, где примыкали к гуннским, а через них и к готским нашествиям на Рим, где и постепенно ассимилировались или же превращались в ашkenазов в Германии, караимов в восточной Европе, горских евреев в Азербайджане и т.д.). Греки же, постепенно превратившиеся на этой территории в государство образующую силу, были признаны соседями по инерции как армяне и, по закону победителей, присвоили себе всю историю, наследие прежних хозяев этих земель, и по сей день претендуют на их (вымерших арамеев - ар^Ам^Еян) территорию. Отчасти этому способствовали и сами турки в Турции, которые армянами сначала называли христианскую общину региона, отличающуюся от католиков, протестантов и православных, а позже (в XVIII веке) - вообще всех христиан региона, тогда как в соседнем Иране их называли просто несторианами. Кстати, справедливости ради необходимо указать, что они и сами по сей день не считают себя армянами и называют "Хай"ами.

Итак, необходимо чётко различать друг от друга два этноса, которые проживали в одном и том же регионе и носили один и тот же этноним: древних семитоязычных армян, прибывших в регион с Ближнего Востока и

проживающих здесь вплоть до начала нашей эры, и современных грекоязычных армян, переселённых сюда в начале нашей эры Римом с Балкан и проживающих сегодня в восточной Турции и Закавказье (сравни: Веспасиан, Доминикян, Траян, Юлиян и Петросян, Саркисян, Пашинян и т.д., тогда как древние армяне носили восточные фамилии: Ерванд, Арташес, Аршак и т.д.).

Стоит отметить, что современные закавказские армяне - не единственные остатки византийцев/римлян в регионе: кроме них, в регионе по сей день проживают понтийцы, урумы, румеи, караманлиды, хемшили, франки и др. ветви протогреков, которые, будучи остатками византийцев в регионе, отличаются от армян и вообще друг от друга своей религией, алфавитом или диалектом греческого языка.

Топоним "Армения"

За всю историю региона под этим топонимом подразумевались 4 разных понятия:

1) Географическая Армения: Начиная с XIX в. до н. э. [а может ещё раньше] вплоть до XIX в. н.э. это было назначением географического региона от Малого Кавказа до Средиземного моря (подобно Месопотамии, Анатолии, Америке) [5][6]. Это название регион получил от этнонима распространенного здесь вышеуказанного семитского этноса арминов (которые в конце бронзового века даже создали здесь "державу Армэ"). Кроме арминов, на территории этой Армении в различные века проживали также и сотни малочисленных народностей: кардухи, макроны, колхи, саспирсы, матиены, кадусии, марды, фазианы, тибарины (тубалы/табалы), таохи, урарты, хурриты и др. и существовали десятки разных государств: Ишува (XX-XIV вв. до н.э.), Арматана (XVI-XIV вв. до н. э.), Хаяса (XV-XIII вв. до н.), Шуприа (XII-VII вв. до н.э.),

Маршрут миграции в регион древних и современных армян

Камману (XII-VIII вв. до н.э.), Алише (XII-VIII вв. до н. э.), Армэ (XIII-XI вв. до н.э.), Урарту (IX-VI вв. до н.э.), Ишкуза/Скифия (VII-VI вв. до н. э.), Армения (II до н.э.-V н.э.) и т.д. На "Бехистунской надписи" Дария I подразумевается именно это значение термина.

2) Семитская Армения: Второе значение термина - это название древнесемитского государства Армения (II в. до н.э. - III в. н.э.), созданного в центре этой Арминии (географического региона) арамео-евреями [7];

3) Тюркская (азербайджанская) Армения: Третье ее значение - название средневековой тюркской/азербайджанской провинции "Эриванское беглербегство" (XIV-XVIII вв.), называемой также и "Чухур-Саад" (этимологизируется с тюркского/азербайджанского как "Долина Амира Саада" - вождя тюркского племени садлу), позже преобразованной в "Эриванское ханство" (1747-1828 гг.) [8], а после присоединения к Российской империи в 1828 г. переименованной на "Армянскую область" (1828-1840 гг.) [9] и "Эриванскую губернию" (1849-1917 гг.), где государство образующими этносами были тюрки/туркоманы/татары (=азербайджанские тюрки);

4) Грекоязычная (современная) Армения: И, наконец, четвёртое ее значение - название современного маленьского государства Армения в Закавказье [10], созданного в регионе в начале XX в. остатками византийцев (грекоязычных армян), которые по сей день претендуют на этнический, территориальный, славный историю, наследие всех этих прежних трёх Армений (а также и географической Армении). Язык этого государства - "Средневековый Византийский" [11], заметно ассимилировавшийся в местной среде, и который входит в палеобалканскую ветвь индоевропейской языковой семьи.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Термины Армения и армяне, будучи омонимами, в разные века имели различное значение, но современные учёные употребляют его только в одном контексте - по отношению к современной маленькой Армении и ее

населению. Тогда как, на самом деле, как показали изложенные нами в этой статье аргументы, какое отношение имеют современные французы к древним франкам (германцам), современные таджики - к древним таджикам (арабам), современные британцы - к древним бриттам (кельтам), то есть к этносам, которые до французов, таджиков и англо-саксов были хозяевами их земель (и этническим которых унаследовали современные обитатели этих мест), такое же отношение современные армяне имеют к древним армянам, т.е. не имеют никакого отношения. ●

Список использованной литературы:

- [1] Страбон: География. I.2.34; XVI.4.27 (об этом более подробно см.: Адонц Н.Г.: Армения в Эпоху Юстиниана. // Ереван, 1971. стр. 396-397)
- [2] Периканян А.Г.: "Арамейская надпись из Гарни". Историко-филологический журнал, Ереван, 1964. № 3, стр. 123-137; ¶ | Периканян А.Г.: "Арамейская надпись из Зангезура". Историко-филологич. журнал АН Арм. ССР, 1965, №4, с.107-127; ¶ | Периканян А.Г.: "Арамейская надпись на серебряной чаше из Сисиана".
- [3] Тирацян Г.А.: "Еще одна арамейская надпись Арташеса I, царя Армении" // "Вестник древней истории", 1980, № 4, с. 102.
- [4] Աերսես Մկրտչյան: Անդամակիցները և ինչ երեխներ. Երևան, «Դրամարկ», 2005, 376 էջ (Н.Мкртчян: "Семитские языки и армянский", Ереван, 2005). // Цитируется по: "Кто мы - армяне или арамейцы?". Цитата: "Началом армяно-арамейских контактов Г.Джаукян считает VI в. до н.э., ОШИБОЧНЫМ. Ведь мощный поток арамейских племен давно поглотил местное население - хурритов, хеттов, армян, которые общались на разговорном арамейском языке. С этой поры арамейский стал письменным языком региона".
- [5] [https://ru.wikipedia.org/wiki/Армения_\(исторический_регион\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Армения_(исторический_регион))
- [6] https://ru.wikipedia.org/wiki/Малая_Армения ¶ | <https://en.wikipedia.org/wiki/Arminiya>
- [7] [https://en.wikipedia.org/wiki/Kingdom_of_Armenia_\(antiquity\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Kingdom_of_Armenia_(antiquity))
- [8] https://ru.wikipedia.org/wiki/Эриванское_ханство
- [9] https://ru.wikipedia.org/wiki/Армянская_область
- [10] https://yt.wikipedia.org/wiki/First_Republic_of_Armenia ¶ | https://en.wikipedia.org/wiki/Armenian_Soviet_Socialist_Republic ¶ | <https://en.wikipedia.org/wiki/Armenia>

Roya SAFAROVA

*Leading Specialist / Interpreter of the Department
of Foreign Relations and Cooperation with International Scientific
Organizations of the Presidium of Azerbaijan
National Academy of Sciences*

Diplomacy and types of diplomacy

Diplomacy, is the art and science of maintaining peaceful relationships between nations, groups, or individuals. Often, diplomacy refers to representatives of different groups discussing such issues as conflict, trade, the environment, technology, or security. People who practice diplomacy are called diplomats.

Historically, diplomacy meant the conduct of official (usually bilateral) relations between sovereign states. By the 20th century, however, the diplomatic practices pioneered in Europe had been adopted throughout the world, and diplomacy had expanded to cover summit meetings and other international conferences, parliamentary diplomacy, the international activities of supranational and subnational entities, unofficial diplomacy by nongovernmental elements, and the work of international civil servants.

The term diplomacy is derived via French from the ancient Greek *dipl?ma*, composed of *diplo*, meaning "folded in two," and the suffix *-ma*, meaning "an object." The folded document conferred a privilege—often a permit to travel—on the bearer, and the term came to denote documents through which princes granted such favours. Later it applied to all solemn documents issued by chancelleries, especially those containing agreements between sovereigns. Diplomacy later became identified with international relations, and the direct tie to documents lapsed (except in diplomatics, which is the science of authenti-

cating old official documents). In the 18th century the French term *diplomate* ("diplomat" or "diplomatist") came to refer to a person authorized to negotiate on behalf of a state.

For most of history, diplomacy was concerned with bilateral relations, or negotiations between two nations. A country or region often had dozens of trade or border agreements, each limited to a single other country or region. Bilateral relations are still a very common form of diplomacy.

As we've discovered, diplomacy is a pretty essential part of international relations. While it's mostly used to serve the interests of individual countries or governments, the end result is a more peaceful international community.

Diplomatic activities maximize the position and power of different countries without bringing intense risk or repercussions, and this is the safest way to handle international business and relationships. Even though diplomacy can't always promise friendships between countries, it can at least usually guarantee neutrality over hostility.

Diplomacy is an integral part of foreign policy. Foreign policy defines the goals and tasks of diplomacy, and diplomacy, in turn, includes a set of practical measures, as well as forms, methods and tools used for the implementation of foreign policy. Diplomacy and foreign policy form an inseparable and unified whole, they are complementary aspects of the same process.

It is believed that diplomacy in its modern classical sense was formed in the late 16th and early 17th centuries as a special type of daily state activity. It was from this time that permanent diplomatic missions were established in the palaces of kings and rulers, as well as special state institutions for the reception of foreign delegations, diplomatic negotiations and correspondence began to operate. In the history of international relations, there are various definitions explaining the essence and individual aspects of diplomacy.

Diplomacy is often confused with foreign policy, but the terms are not synonymous. Diplomacy is the chief, but not the only, instrument of foreign policy, which is set by political leaders, though diplomats (in addition to military and intelligence officers) may advise them. Foreign policy establishes goals, prescribes strategies, and sets the broad tactics to be used in their accomplishment.. It may be coercive (i.e., backed by the threat to apply punitive measures or to use force) but is overtly nonviolent. Its primary tools are international dialogue and negotiation, primarily conducted by accredited envoys (a term derived from the French envoy?, meaning "one who is sent") and other political leaders. Unlike foreign policy, which generally is enunciated publicly, most diplomacy is conducted in confidence, though both the fact that it is in progress and its results are almost always made public in contemporary international relations.

The purpose of foreign policy is to further a state's interests, which are derived from geography, history, economics, and the distribution of international power. Safeguarding national independence, security, and integrity-territorial, political, economic, and moral-is viewed as a country's primary obligation, followed by preserving a wide freedom of action for the state. The political leaders, traditionally of sovereign states, who devise foreign policy pursue what they perceive to be the national interest, adjusting national policies to changes in external conditions and technology. Primary responsibility for supervising the execution of policy may lie with the head of state or government, a cabinet or a nominally nongovernmental collective leadership, the staff of the country's leader, or a minister who presides over the foreign ministry, directs policy execution, supervises the ministry's officials, and instructs the country's diplomats abroad.

The purpose of diplomacy is to strengthen the state, nation, or organization it serves in relation to others by advancing the interests in its charge. To this end, diplomatic activity endeavors' to maximize a group's advantages without the risk and expense of using force and preferably without causing resentment. It habitually, but not invariably, strives to preserve peace; diplomacy is strongly inclined toward negotiation to achieve agreements and resolve issues between states. Even in times of peace, diplomacy may involve coercive threats of economic or other punitive measures or demonstrations of the capability to impose unilateral solutions to disputes by the application of military power. However, diplomacy normally seeks to develop goodwill toward the state it represents, nurturing relations with foreign states and peoples that will ensure their cooperation or-failing that-their neutrality.

As a result of the successful negotiations, the parties signed the Diplomatic Agreement. The formal type of this agreement is called a Treaty which is a written contract between states or nations. For example; the signing of the Treaty of Versailles ended the First World War officially.

In some negotiations, one side does not agree to compromise and refuses to act upon the common agenda set between two parties. In such cases, the third parties involved in the process of negotiation put diplomatic sanctions on the state which refuses to be a part of negotiations.

Modern-day diplomacy is open and transparent diplomacy as compared to secretive and covert traditional diplomacy. With the revolution in time, diplomacy has evolved into different kinds and types. There are many types of diplomacy, some of which are mentioned below:

- Public Diplomacy
- Economic Diplomacy
- Cultural Diplomacy
- Science Diplomacy
- Cyber Diplomacy
- Energy Diplomacy
- Regional Diplomacy
- Education Diplomacy
- Health Diplomacy
- Sport Diplomacy

1) Public Diplomacy

Public diplomacy is a type of diplomacy that emphasizes interacting with foreign citizens in order to develop bonds and influence the opinion of the public. It is a type of soft power that involves fostering ties and understanding between nations through cultural, economic, and educational exchanges. Public diplomacy can also involve reaching out to foreign audiences through the media and other kinds of communication.

2) Economic Diplomacy

Economic diplomacy is using the entire spectrum of a state's economic resources to advance its national interests. It entails advancing a nation's interests abroad by employing economic means like trade, investment, finance, and development assistance. Economic diplomacy is used to encourage global cooperation, job creation, and economic prosperity. It can also be used to settle conflicts and improve diplomatic ties between nations.

3) Cultural Diplomacy

Cultural diplomacy is the sharing of ideas, art, data and information, and other elements of culture among nations and their inhabitants in order to improve mutual understanding. The goal of cultural diplomacy is to increase public support for political and economic objectives by helping citizens of a foreign country become familiar with its principles and institutions.

Cultural diplomacy, in essence, reveals the character of a nation which in turn generates influence. Despite being frequently disregarded, cultural diplomacy can and does contribute significantly to attaining national security objectives.

4) Science Diplomacy

Science diplomacy is the use of science and technology to foster international collaboration and create bridges between nations. It includes tackling global issues like food security, climate change, and pandemics, utilizing scientific research, technology, and expertise. Moreover, science diplomacy encourages international scientific cooperation and the exchange of information and resources.

5) Cyber Diplomacy

Cyber diplomacy refers to the use of electronic communication and technology to advance diplomacy and foreign affairs. It

includes using technological tools like social media, websites, and other online platforms to conduct diplomatic debates, develop connections, and advance global collaboration. Global challenges like data privacy, cyber security, and digital infrastructure can be addressed through cyber diplomacy.

6) Energy Diplomacy

Energy diplomacy is the use of diplomatic relationships to advance and defend nations' interests in the energy industry. It entails both the negotiation of international treaties on energy-related matters and the management of national energy policy. Promoting energy security, lowering energy poverty, and fostering sustainable energy development are all part of energy diplomacy.

7) Regional Diplomacy

Regional diplomacy is the conduct of relations between nations that are part of a specific geographical area. Regional diplomacy is now a significant player in world affairs. All states understand the importance and value of neighborhood interaction due to interdependence and globalization.

8) Education Diplomacy

Education diplomacy is the making use of education to advance international relations and advance intercultural understanding. It incorporates international faculty, students, and idea exchanges as well as the establishment of educational programs that encourage cooperation and understanding across national boundaries. Using educational tools to assist global development objectives is a vital form of diplomacy.

9) Health Diplomacy

Health diplomacy employs diplomatic techniques to address issues in global health such as pandemics, healthcare access, and health equity. International collaboration is also a component of health diplomacy to enhance outcomes in global health. For

example, during Covid -19, states collectively worked to make vaccines to cure Covid, as well as states send vaccines to each other to fight against the global pandemic.

10) Sports Diplomacy

Sports diplomacy is promoting sports to advance diplomatic affairs, peace, and understanding. It includes using athletics to promote communication and collaboration while bridging gaps across nations, cultures, and people. Sports diplomacy may advance environmental conservation, gender equality, human rights, and social and economic growth. It can also be used to improve diplomatic ties between nations and to provide a forum for discussion of international problems.

People who practice diplomacy are called diplomats. Diplomats try to help their own country, encourage cooperation between nations, and maintain peace. A group of diplomats representing one country that lives in another country is called a diplomatic mission. A permanent diplomatic mission is called an embassy. An ambassador is the lead diplomat at an embassy. A large diplomatic mission may have representation besides a single embassy. Other places of representation are called consulate

Diplomats are the primary-but far from the only-practitioners of diplomacy. They are specialists in carrying messages and negotiating adjustments in relations and the resolution of quarrels between states and peoples. Their weapons are words, backed by the power of the state or organization they represent. Diplomats help leaders to understand the attitudes and actions of foreigners and to develop strategies and tactics that will shape the behavior of foreigners, especially foreign governments. The wise use of diplomats is a key to successful foreign policy. ●

Haqverdi HAQVERDİYEV

*AR Elm və Təhsil Nazirliyi,
Geologiya və Geofizika İnstitutu,
geologiya-minerologiya üzrə fəlsəfə doktoru*

Yer kürəsində gərginlik zonalarının formalasmasında geodinamiki qüvvələrin rolü

(*Faktlar, mülahizələr*)

Üzərində yaşadığımız Yer kürəsi Kainatın nadir incilərindəndir. Çünkü Yer kürəsinə bənzər varlığın Kainat məkanında olması ehtimal edilsə də, hələlik belə Səma cisminin olması öz təsdiqini tapmamışdır. Lakin Kainatın sonsuz olduğunu nəzərə alsaq, orada canlı, o cümlədən şüurlu varlığın olmasını inkar edə bilmərik. Çünkü planetimizdən milyardlarla işıq ili məsafədə yerləşən Səma cisimlərində canlı varlığın olması ehtimal edilsə də, onu praktiki olaraq təsdiq etmək mümkünüzdür. Bu, müasir elmin imkanından çox uzaqdır.

Səma cisimlərində və ya Kainatda canlı, o cümlədən şüurlu varlığın olmasının çox-sayılı amillərlə ifadə olunması vacib məsələrdəndir. Misal üçün, bu qəbilədən yeganə varlıq üzərində yaşadığımız, Günəş sisteminin Yer planetidir. Və biz öncə Yerin mövcudluğunu olması üçün hansı şərtlərin - amillərin olmasını müzakirə etmək, araşdırmaq zorundayıq.

Əlbəttə, əsas şərt Yerin Günəş sistemində tutduğu məkan məsələsidir. Yəni Yerin Günəş sistemində tutduğu mövqeyində asılı olaraq Günəş-dən aldığı istilik o səviyyədə olmalıdır ki, orada canlılığın yaranması və təkamülü üçün lazım olan şərait təmin edilsin. Belə şəraitin varlığı isə nadir hadisə kimi qeyd edilir. Çünkü istilik amilinin vacibliyinin Səma cisimlərinin təkamülündə nə qədər əhəmiyyətli yer tutduğunu, məhz planetimizdə (Yerdə) canlı həyatın olmasına Günəşin varlı-

ğının başlıca amil olduğunu dərk etmək o qədər də çətin deyildir. Çünkü Yer kürəsində şüurlu varlığın formalasmasında Günəş enerjisinin nə qədər vacib olduğunu dərk etməmək mümkün deyildir. Məhz ona görə də Yer kürəsinin Günəş sistemində öz yerini tutduqdan sonra, onda baş verən geoloji hadisələrin yaranması və təkamülünün canlı həyatın yaranması, formalasması və təkamülündə əsas rol oynaması təkzibədilməzdir.

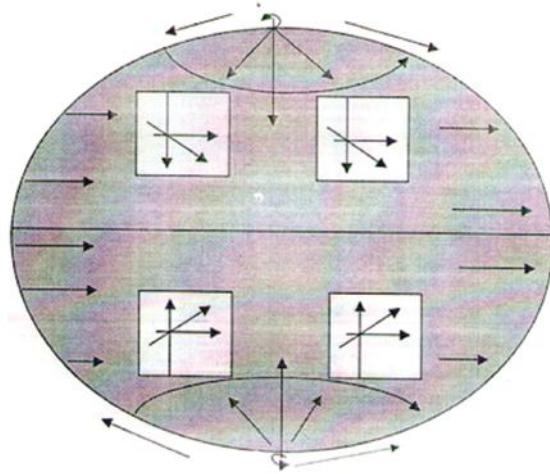
Həmin prizmadan baxdıqda Yer kürəsində müşahidə edilən geoloji proseslərin mənşə problem-lərinin, formalasma mexanizminin və onların yer qabığında paylanması qanuna uyğunluqlarının araşdırılmasının, həmçinin də alınan nəticələrin canlı həyatın, o cümlədən şüurlu məxluqların əmələ gəlməsi və formalasmasında rolinin dərk edilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Ona görə də Yer kürəsində geoloji proseslərin yaranması,

formalaşması və onların yer qabığında paylanması qanuna uygunluqlarının fiziki və mexaniki qanunlar və faktların uzlaşmasının və ya uzlaşmamasının öyrənilməsinin qarşıya qoyulmasının əsas məqsəd olması maraqlıdır. Qeyd etdiyimiz məsələlər ilk baxışda nə qədər sadə görünə də, bir o qədər mürəkkəb problemlərdəndir. Öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, geoloji proseslərin Yer kürəsində müşahidə edilən əsas təzahür formalarından olan okeanlar, materiklər, adalar, yarımadalar, dağ-qırışq sistemləri, dağarası çökəkliliklər və s. olması və onların yaranması, formalaşması, yer qabığında paylanması qanuna uygunluqlarının müəyyən edilməsi vacib problemlərdəndir.

Yerin dinamiki qüvvələrinin olması aksiomadır. İndiyə kimi geoloq alımların bu qüvvələrin varlığından lazımı səviyyədə istifadə etməməsi təəssüf doğurur. Geoloji proseslərin (hadisələrin) də həmin geodinamiki qüvvələrin təsiri altında inkişaf etməsi ehtimal olunandır və təbiət qanunları faktlar əsasında araşdırılmalıdır. Həmin proseslərin hər biri bütövlükdə və ya ayrılıqda Yer kürəsinin təkamülündə iştirak edirlər. Geodinamiki qüvvələrin özləri də Yerin öz oxu ətrafında fırlanmasından döğən qüvvələrdir. Yer kürəsində baş verən bütün geoloji proseslər isə həmin qüvvələrin təsiri altında baş verir və inkişaf edir. Geoloji proseslər Yer kürəsinin təkamülünün əsas göstəricisi olmaqla onun xarici geomorfoloji xüsusiyyətlərini, forma və məzmununu araşdırmağa imkan verən amillərdəndir.

Geodinamiki qüvvələrin yaranması Yer kürəsinin öz oxu ərafında fırlanması nəticəsində əmələ gəlməklə, onlar həm Yer kürəsində, həm də onun qabığında təkzibedilməz təbiət qanunları ilə uzaşan müəyyən qanuna uyğunluqlarla paylanır (şək. 1).

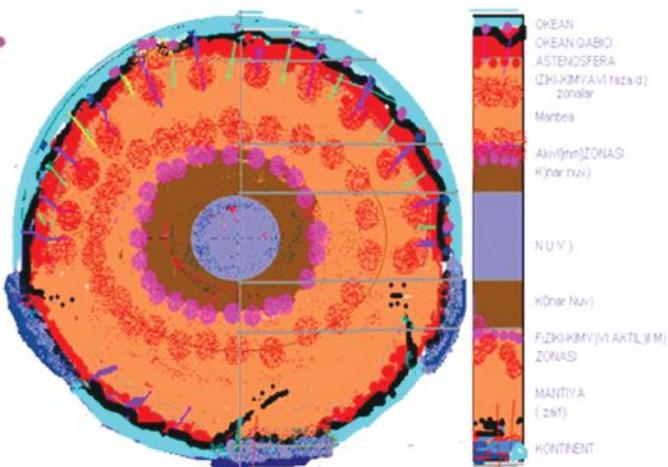
Həmin qüvvələr Yer kürəsinin qərbindən şərqiñə doğru, bir də onun qütb'lərindən ekvator istiqamətində paylanır. Həmin qüvvələrin qarşılıqlı münasibətindən həm də tangensal qüvvələr yaranır. Həmin qüvvələrin sürəti isə differential xarakterli olduğu üçün onun təsiri altında hərəkət edən litosfer kütlələrinin yerdəyişməsi differential xarakterli olması isə həmin geodinamiki qüvvələrin təsiri altında hərəkət edən litosfer kütlələrinin Yerin fırlanma oxunun perpendikulyar yerləşməsilə

Şək.1. Geodinamiki qüvvələrin yer qabığında paylanması qanuna uyğunluğunu göstərən sxem

bağlıdır. Bu radiusun ölçülərinin (litosfer kütlələrinin hərəkət sürətini tənzimləyən bir amil kimi) dəyişməsi qütb'lərlə ekvator arasında dəyişməsi ilə əlaqəlidir. Yer qabığının və ya litosfer kütlələrinin belə kəskin yerdəyişməsi, eyni zamanda yer qabığının qalınlığının (təxminən 5-10 km - okean hövzələrində, 40-75 km kontinentlər sahəsində) dəyişməsi yer qabığında baş verən müxtəlif parametrlə və mənşəli gərginlik zonalarının formalaşmasını göstərən amillərdəndir.

Qeyd etdiyimiz, yer qabığında, həmçinin Yer kürəsinin daxilində baş verən hadisələrin təkamül xüsusiyyətlərinin geodinamiki qüvvələrin təsiri atında baş verməsini dərk etməklə onların təkamülünün modelləşdirilməsinə də imkan verir. Həmin geodinamiki qüvvələrin yer qabığında paylanması qanuna uyğunluqları əsasında geoloji hadisələrin mahiyyətinin dərk edilməsi böyük uğur hesab edilə bilər. Çünkü buradan alınan nəticələr birbaşa faydalı qazıntı yataqlarının (FQY) formalaşması ilə əlaqəlidir və praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Yeni yaradılan Yer qabığının təkamülü-nün dinamikası konsepsiyasının (YQTDK) tərtib edilməsinə qədər, həmin geodinamiki qüvvələr haqqında yetərinçə məlumatımız olmadığı üçün geoloji hadisələrin mahiyyətini lazımi səviyyədə araşdırmaq mümkün deyildi. Ona görə də geoloji hadisələrin hansı qüvvələrin təsiri altında baş verməsini düzgün qiymətləndirmək çətinlik yaradırdı. Ancaq bir şey məlum idi ki, hadisələr dinamiki qüvvələr altında baş verir. Ancaq bu qüvvələrin

Şək. 2. Yer kürasının təkamülünün fiziki modeli konsepsiyası əsasında onun daxili quruluşu

mənşəyi, həm yer qabığında, həm də onun daxilində necə paylanması məlum deyildi. Əksər müxtəssislər geoloji proseslərin müəyyən qüvvələrin təsiri altında baş verdiyini söyləsələr də, bu qüvvələrin təbiəti məlum deyildi, ən azı, mübahisəli idi. Məhz ona görə də geoloq müxtəssislər geologiyannın bir çox koordinal problemlərinin həllindəki qrupa bölmüdürlər. Bir qrup alımlar geoloji proseslərin formalışmasında horizontal qüvvələrin üstünlüğünə (mobilistlər), digərləri isə şaquli qüvvələrin (geosinklinal tərəfdarı olanlar) varlığına üstünlük verirdilər. Təbiidir ki, belə qarşıdurmalar tek geologiya elmi üçün deyil, başqa təbiət elmlərinin inkişafına mənfi təsir göstərmiş və göstərməkdədir.

Bildiyimiz kimi, geoloji proseslər yetərincə çoxdur. Həmin proseslərin təkamülündə geodinamiki qüvvələrin iştirakını ümumi formada dərk et-sək də, onların hər birinin təkamülündə geodinamiki qüvvələrin iştirakının araşdırılması xüsusi yanaşma tələb edir. Bu məqalədə isə məqsədimiz geodinamiki qüvvələrin qlobal geotektonik proseslərin əmələ gəlməsində, formalışmasında və onların Yer kürəsində paylanma qanuna uyğunluqlarının araşdırılması ilə kifayətlənəcəyik.

Öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, bütün geotektonik proseslərin təkamülü geodinamiki qüvvələrin təsiri altında baş verir. Bu qüvvələr isə yer qabığında və onun daxilində möhtəşəm bir qanuna uyğunluqla paylanır. Həm yer qabığında, həm də onun daxili zonalarında gedən geoloji proses-

lər, o cümlədən geotektonik proseslər də həmin qüvvələrlə tənzimlənir. Həmin proseslərin təzahür formaları isə Yer kürəsində kontinentlərin, okean hövzələrinin, dağ-qırışış sistemlərinin, müxtəlif mənşəli dərinlik yarıqlarının, subduksiya və rift zonalarının, ada və yarımadaların, aktiv və passiv yamacların, kənar dənizlərin və s. qanuna uyğun paylanması ilə ifadə olunur. Nəzərəalsaq ki, biz geodinamiki qüvvələrin dinamikasını vizual müşahidə edə bilmirik. Onda onun dinamikasının ancaq onların qeyd etdiklərimiz təzahür formalarının yer qabığında və onun daxilindəki təzahür formalarının inkişaf xüsusiyyətlərinin təkamülünə əsaslanırıq. Həmin araşdırmalar isə təbiət qanunları və geoloji faktlara əsaslanmalıdır. O vaxt geodinamiki qüvvələrin istiqamətini, onların dəyişmə məqamlarını və onların səbəblərini dərk edə bilərik.

Geodinamiki qüvvələrin təzahür formalarını şərti olaraq iki qrupa bölə bilərik. Birinci qrupa təzahür formalarına, əsasən, yuxarıda qeyd etdiklərimiz, ümumi şəkildə ifadə etsək, əksər geomorfoloji tip struktur formalarıdır. İkinci tip təzahür formalarına isə əsasən, zəlzələlər, vulkanplutonik proseslərinin təzahür formalarını ehtiva edən maddiyyətdir. Onlar isə geodinamiki proseslərin təzahür formasını ifadə edən quruşq elementlərini təşkil edən maddiyyətdir - yəni bütün növ sūxurlar. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, həm yer qabığında, həm də onun daxilində baş verən geoloji proseslərin təzahür formaları Yer kürəsi üzərində birgə iştirak edirlər.

Geodinamiki qüvvələrin istiqamətinin əsas göstəricisi ondan ibarətdir ki, bu dinamikanın təzahür formaları olan bütün struktur elementlərinin formalışması, əsasən, Yer kürəsinin Qərbindən onun Şərqiñə yönələn geodinamiki qüvvələrlə bağlıdır və həmin qüvvələrin hərəkət sürəti differential xarakterlidir. Həmin geodinamiki qüvvələrin sürətlərinin differential xarakterli olmasının səbəbi isə geodinamiki qüvvələrin ifadəçisi olan litosfer kütlələrinin Yerin fırlanma oxuna perpendikulyar yerləşməsi ilə əlaqəlidir. Məhz həmin səbəbdən litosfer kütlələri bütünlükdə bir geosfer kimi Yerə mənsub olduğu üçün onun sürət dəyişməsi də Yerin fırlanma oxuna perpendikulyar yerləşən radiusunun dəyişməsinə uyğun olaraq dəyi-

şir. Yerin radiusunun uzunluğu isə onun ekvatorundan qütbləri istiqamətində azalır (0 m-dən , təxminən $65-66$ min metrə qədər). Bu dəyişməyə təsir edən amillərdən biri də mərkəzdənqəçmə qanununa əsasən, Yerin qütblərində onun ekvatoru istiqamətində yaranan qüvvələrdir. Çünkü həmin qüvvələrin Yerin şərq istiqamətli qüvvələri ilə münasibətindən (bax şək.1) tangensal qüvvələr yaranır. Həmin qüvvələr isə öz növbəsində geodinamiki qüvvələrin təzahür forması olan geomorfoloji strukturların təkamülünə, xüsusilə onların formalasmasına ciddi təsir göstərir. Məhz ona görə də geodinamiki qüvvələrin təzahür forması olan struktur elementlərinin Yer kürəsində paylanması sanki xaotik bir mənzərəyə bənzəyir. Əslində isə təqdim edilən YQTDK mövqeyində aparılan araşdırılmalar (təbiət qanunları və təkzibedilməz geoloji faktlar əsasında) göstərir ki, gedinamiki qüvvələrin mövcudluğunu özündə ehtiva edən təzahür formalarının struktur elementləri Yer kürəsində, həm onun qabığında və daxili zonalarında möhtəşəm bir qanuna uyğunluqlarla paylanır. Bu qanuna uyğunluğun öncə nəzərə çarpan qayəsi ondan ibarətdir ki, Yerin əsas xarici qatı, o cümlədən yer qabığı bütövlükdə bir şəbəkə kimi, fiziki-mexaniqi tərkibinə görə bərk olmaqla mantiya üzərində qeyd edilən geodinamiki qüvvələrin təsiri altında, həm də bu qüvvələrin tabe olduğu qanunlar çərçivəsində qərbədən şərq istiqamətində dislokasiyaya qalmağa möhkumdur. Həmin dislokasiyalar zamanı Yerin ekvator üzrə çevrəsi sabit, yəni dəyişməz olduğu üçün və həmin dislokasiya istiqamətində dislokasiyaya məruz qalan kütlələri fərqli sürətə malik olduğu səbəbdən, bütünlükə onların hərəkəti nəticəsində yer qabığında olduqca mürəkkəb, lakin araşdırılması mümkün olan gərginliklər şəbəkəsi yaranır.

Həmin gərginliklər zonası, həm ranqına (miqyasna) görə, həm də mənşə xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif olurlar. Əgər həmin gərginliklər zonasını ümumi şəkildə ifadə etsək; miqyasına görə super, regional və məhəlli xarakterli zonalara bölmək olar. Mənşeyinə görə isə üç tipə; divergent, konvergent və nəqledici tipə ayırmak olar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, gərginliklər zonası, geodinamiki qüvvələrin istiqamətində dominat qüvvələr şərq istiqamətli olduğu üçün, gərginliklər zo-

Şək.3. Asiya qitəsi ilə Sakit okeanın təmas zonasında Litosfer kütlələrinin şərq istiqamətində dislokasiyaya uğramasını göstərən fakt

nası bir qayda olaraq, daha möhtəşəm şəkildə nəzərə çarpan submeridionlar istiqamətində formalasılır. Subendairli üzrə də gərginliklər zonasının formalasması inkaredilməzdir. Çünkü, həmin gərginliklər zonasına subperpendikulyar yerləşən global, nəqleddi dərinlik zonaların mövcudluğunu inkar etmək olmaz. Bu bir daha göstərir ki, Yerin en dairələri üzrə də gərginliklər var. Həmin en dairələri üzrə müşahidə edilən dərinlik yarıqlar da submeridional istiqamətli gərginlik zonalarına subperpendikulyar yerləşən yarıqlardır.

Həqiqətən, gərginliklərin təsnifatını verməyə cəhd etsək, ilk nəzərə çarpan Yer kürəsinin müşahidə edilən super gərginliklər zonasını göstərmək olar. Bu super gərginlik zonaları Yer kürəsinin ekvator boyu düzənməklə (qərbədən-şərqə), əslində, konvergent (sixılma) və divergent (gərilmə) zonalarının növbələşməsindən ibarətdir.

Qeyd edilən xüsusiyyət Yer kürəsinin kosmik xəritəsinin gərilmə zonalarında bütün çılpaqlığı ilə müşahidə edilir. Çünkü həmin zonallarda struktur elementlərinin formalasma mexanizmi strixləri bütün möhtəşəmliyi ilə müşahidə edilir. Burada hər üç genetik tip dərinlik yarıqlarının qarışığı münasibətini, onların qarışığı münasibəti əsasında formalasan dirsəkvari strukturlar və gərilmə və sixılma zonalarının digər xüsusiyyətləri çox gözəl müşahidə olunur. Cox təəsüf ki, bunu super konvergent zonalar - əsasən, Yer kürəsinin quru sahələri üçün söyle-

Şək.4. Atlantik okeanının Orta aralıq şimal silsiləsi (OAS) sahəsində yerləşən İslandiyənin vulkanların fəaliyyəti nəticəsində əmələ gəlməsini göstərən fakt

Şək.5. Cənubi Amerika ilə Antarktida qitələri arasında müşahidə edilən anomal zona

mək olmur. Bunun əsas səbəbi kimi həmin zonaların intensiv denudasiyaya məruz qalmaqla özünün ilkin morfoloji xüsusiyyətlərini itirməsi ilə bağlıdır. Adı çəkilən super gərilmə zonalarının mahiyyətini qısaca olaraq aşağıdakı kimi şərh etmək olar (qərbdən şərqə): YQTDK möv-qeyindən ümumi formada Yer kürəsini səthi olaraq, üç sıxılma və üç də gərilmə zonasına ayırmış olar.

Birinci sıxılma zonasına Atlantik okeanının şərqindən başlayaraq şərq istiqamətində (1500-2000 km enində) Ərəbistan yarımadasına qədər ərazini əhatə edən sahəni aid etmək olar. Bura Afrika və Avropa qitələri və yer qabığının onlara bitişik sabit zonalarını aid etmək olar.

İkinci super gərilmə zonasına isə Hindistan yarımadasından və Hind okeanının qərb sahillərin-

dən başlayaraq, Sakit okeanın qərb sahillərinə qədər olan böyük sahə aiddir. Bu zona həm miqyasına görə, həm də sıxılma sahələrinin xüsusiyyətinə görə olduqca mürəkkəbdır. Bura Asiya qitəsinin şərqi, Avstraliya qitəsi və onlara bitişik sabit zonaları aid edilir.

Üçüncü sıxılma zonası Şimali və Cənubi Amerikanı əhatə edərək, digər iki sıxılma zonaları ilə müqayisədə konkret olaraq, Sakit və Atlantik okeanlarının aralıq zonasını əhatə etdiyini qeyd etməklə super sıxılma və gərilmələr haqqında məlumatlarla söhbətimizi bitirərək, onların bəzi xarakter xüsusiyyətərini əlavə etməklə kifayətlənirik.

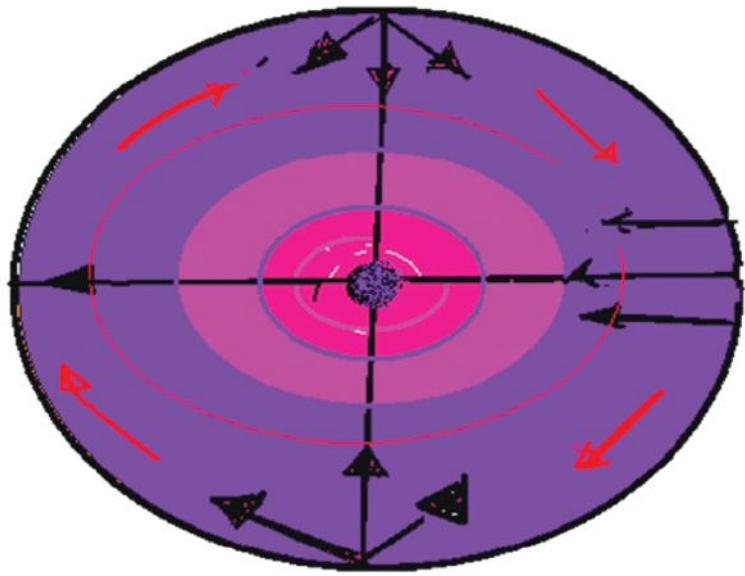
Əvvəlcə onu qeyd etmək lazımdır ki, sıxılma zonalarını səciyyələndirmək olduqca çətindir. Belə ki, əgər onların daxili quruluşlarında iştirak edən bəzi əlamətlərini nəzərə almasaq, onlar haqqında mühakimə etmək olduqca çətin olardı. Həmin əlamətlər daxili riftlərin Yer kürəsində məkanca yerləşmə qanuna uyğunluqları, iri çayların axım istiqamətləri, dağ-qırışq sistemələrinin və dağarası çökəkliklərin məkan capaylanması qanuna uyğunluqları nəzərə almasaq, həmin zonaların təkamül xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaqdə olduqca böyük çətinliklərə qarşılaşardıq. Həmin struktur elementlərinin formalşma xüsusiyyətərini dərk etmək üçün yuxarıda qeyd etdiyimiz elementlərin yaranmasının geodinamiki qüvvələrinin təsir dairələri altında əmələ gəlməsini dərk etməklə, onların təbiəti haqqında müəyyən mühakimələr söylemək olar. Yəni, əgər mənşə zəminində mühakimə et-sək, riftlər və çökəkliklər daxili zonaların gərilməsini ifadə edirsə, dağ qırışqlarının da sıxılma zonalarının ifadəçisi olduğunu söylemək olar.

O ki qaldı super gərilmə zonalarının təkamül xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılmasına, burada məsələ bir qədər asandır. Çünkü həmin zonalar, əsasən, okean hövzələri ilə ifadə olunduqları üçün, həmin sahələrdə müşahidə edilən struktur elementləri özlərinin ilkin formalşma xüsusiyyətlərini çox yaxşı saxlamış, bu da onların mənşəyi, formalşma xüsusiyyətləri və Yer kürəsində sahəvi paylanması qanuna uyğunluqları haqqında daha dürüst fikir söyleməyə imkan verir. Məhz ona görə də bir qayda olaraq geoloji proseslərin mənşə problemlərinin, həmin proseslər nəticəsində formalşan struktur elementlərinin formalşma me-

xanızminin, nəhayət, onların Yer qabığında paylanma qanuna uyğunluqlarını dərk etmək üçün bir təcrübə obyekti - poligon kimi okean hövzələrinə müraciət edirik. Həmin poligonlarda baş verən proseslərin YQTDK mövqeyindən aşdırılması əsasında Yer kürəsinin, onun daxili və xarici struktur elementlərinin dinamikasının göstəricisi olan çoxsaylı geoloji faktlar müşahidə olunur (Şək. 2-4). Həmin faktlar və təbiət qanunları əsasında aparılan elmi maraq və praktiki əhəmiyyət kəsb edən nəticələr əldə etmək olar. Bunlardan aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. Yer kürəsində yeni quru sahələrinin (kontinentlərin) əmələ gəlməsi və formalaşması problemi. Geoloji ədəbiyyatda quru sahələrin əmələ gəlməsi və formalaşması haqqında geniş fikir ayrılığı mövcuddur. Əksəriyyəti struktur elementlərinin yarandığı vaxt okean hövzələri ilə birlikdə əmələ gəlmiş, əlbəttə, sonrakı inkişaf tarixində isə müəyyən dəyişikliyə məruz qalmışdır. Digərləri isə okeanların Yer kürəsinin əmələ gəlməsi ilə birgə formalaşdığını söyləsələr də, onun təkamül xüsusiyyətlərini aydınlaşdırıa bilməmişlər. Əksər mütəxəssislər Yer kürəsinin formalaşmasında dinamiki qüvvələrin rolunu qeyd etsələr də, həmin qüvvələrin mənbəyi haqqında birmənalı fikir yoxdur. YQTDK mövqeyindən Yer kürəsində müşahidə edilən əksər struktur elementlərinin təkamül yolu formalaşmasını qəbul etməklə yanaşı, bu təkamülün gedisiñin Yer kürəsinin yarandığı andan yaranan, onun özünəməxsus geodinamiki qüvvələrin təsiri altında təkamül xarakterli inkişafi ilə formalaşdığını israrla təkid edir. Həmin təkamülün formalarından biri kimi vulkan tektonik hadisələrinin rolunu ön plana çəkir. Konsepsiyanın mövqeyində, yer qabığının əksər struktur elementlərinin, o cümlədən kontinentlərin formalaşmasında Yerin daxilində maddi kütlələrin maqma şəklində onun xarici zonalarına daşınması nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bunun üçün istənilən qədər maddi sübut və dəlil göstərmək olar (bax: Şəkillər).

2.Yer kürəsinin sabit və mütəhərrik zonalara bölünməsində əsas amil onun qalınlığıdır. Qalınlığın dəyişməsi isə əsasən, geodinamiki qüvvələrin təsiri altında baş verməklə təkamül xarakterlidir. Yer qabığının dəyişkən olması faktının həmin geoloji proseslərin inkişafına təsir edən amillərdəndir.

Şək.6. Yer kürəsinin ekvatoru üzrə kəsilişində geodinamik qüvvələrin paylanması qanuna uygunluğu

3.YQTDK mövqeyindən geodinamiki qüvvələrin əmələ gəlməsi, onun təsir qüvvəsi Yer kürəsinin öz oxu ətrafında fırlanma anından başlayır. Yerin fırlanmasına təkanverici qüvvənin yaranmasının Kainatda mövcud olan təbiət qüvvələri ilə bağlı olsa da, hələlik onun təbiəti aydınlaşdırılmışdır (İlahi qüvvə).

4.Geodinamiki qüvvələrin yer kürəsində və onun qabığında paylanması qanuna uyğunluğu təbiət qanunları əsasında müəyyən edilmiş və geoloji proseslərin də həmin qüvvələrin təsiri altında baş verənisi geoloji faktlarla təsdiq edilmişdir.

5. Geoloji proseslərin təbiətinin aydınlaşdırılması əsasında Yer kürəsinin də daxili quruluşu və dinamikası haqqında yeni materiallar (faktlar) əldə edilmişdir (şək.). Həmin faktlar Yerin təkamülün (dinamikasının) təzahür formasını ehtiva edən faktlardır. Bu faktları qısaca bir cümlə ilə ifadə etsək, yer qabığında müşahidə edilən bütün struktur elementlərinin mövcudluğudur. Həmin struktur elementlərin (kontinentlər, okean hövzələri, dağ-qırışq sistemləri, dərinlik yarıqları sistemləri, çökəkliklər, ada və adalar qövsləri, riftlər və s.) təkamül xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq mümkünsə, bu aydınlaşdırma bütünlükdə Yerin üzünü təkamül xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması deməkdir. ●

İlhami CƏFƏRSOY

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstитutu,
Qədim dillər və mədəniyyətlər şöbəsinin müdürü,
filologiya elmləri doktoru

Olimpiada yunanlaşmış Türk sözüdür

Elladanın yunanlara qədərki mədəniyyətinin bünövrəsini Ön Asiyadan Aralıq dənizi hövzəsinə köçən nəsillər yaratmışdır. Həmin nəsillərdən biri Aran idi.

Aran alpları Troyanın işgalindən qabaq Elladani tutmuş, ölkənin ən uca dağına Alinpe adı vermişlər. İlk olimpiada yarışlarını Alinpe dağının ətəyində onlar keçirmişlər. Alinpe zirehin bir növüdür. Aran alpları o zirehi döyük atlarının alınına taxardılar.

Türk dillərində atların başına taxılan o alınlıqlara alinpe, alinca, alincaq deyi-lir. Azərbaycandakı Əlincə və Elladakı Olimp dağlarının adı türk dillərindəki alin-pe sözündən törəmişdir. Əlincə qalasından bü-runc at alınlıqları tapılmışdır.

Avropa alımlorinin ümumiləşmiş düşüncəsinə görə yunanlar qədim Ellada mədəniyyətinin yaradıcılarıdır. Əgər qədim Aralıq dənizi höv-zəsinin İoniya ittifaqi etnosları dörd dildə, Attika ittifaqi etnosları altı dildə danışındılsa, bu fikir özünü doğrultmur.

Siciliyalı Diodor şərq ölkələrindən gəlib cə-nub-qərbi Avropada etnik mədəniyyətlər yara-dan kahinləri tolmaç adlandırır (Vinkler Quqo 1913.s.60-61). Tolmac türk sözüdür. Bu gün o söz Azərbaycan dilində dilmanc formasında iş-lənir. Yaxud, Elladının yunanlara qədərki Apol-lon məbədinin bir kahininin adı Kalkan idi (Vi-ğqelgm Vaqner 1901.s.129). Kim iddia edə bi-lər ki, Qalxan yunan adıdır?

Keçən əsrin 20-ci illərində Yafəs nəzəriyyə-sinin yaradıcıları belə bir fikri əsaslandırmışa başladılar ki, Aralıq dənizi hövzəsinin qədim mədəniyyətinin bünövrəsini Qafqazdan və Ön Asiyadan Avropaya köçən etnoslar qoymuşdur. Həmin etnoslar qeyri-ari və qeyri-sami mənşəli

idilər. Dilləri iltisaqi olan Asiya mənşəli o nə-sillərin çoxu türklərin əcdadları idi. Ancaq aka-demik Marr bu barədə fikrini açıq şəkildə bildirmir. Ötəri şəkildə qeyd edir ki, onlar Yafəs övladları idilər (Mapp 1920.s.3-54).

1931-ci ildə karaim əsilli alim Rozaliya Şor-un SSPI Elmlər Akademiyasının məruzələrin-də məqaləsi çap olundu. 21 səhifəlik o tədqiqat əsərində sübuta yetirildi ki, Aralıq dənizi höv-zəsinin qədim mədəniyyətini yaradan etnosla-rın çoxu türklərin əcdadlarıdır (Rozaliə Şor 1931.s.223-244).

1933-cü ildə Almaniyada Hitler hakimiyyətə gəldi. İnsanların beyninə yeridildi ki, arılər qə-dim dünya mədəniyyətinin yaradıcılarıdır. Adolf Hitler Berlində alovlu nitqlər söylədiyi o zamanda İosif Stalinin "Pravda" qəzetində mə-qaləsi çap olundu. Ruslar türkoloq alımləri Sibi-rə, yevrey alımlorını Birobicana göndərməyə başladılar.

L.N.Qumilyov həbsxanaya atıldı, M.İ.Arta-monovdan tələb olundu ki, rus nasizminə uyğun gəlməyən faktları öz kitabından çıxartsın. Türk-lərin və yevreylərin yaratdıqları mədəniyyətlər haqqında danışılmasın. Heç kəs dilinə götirmə-sin ki, ilk olimpiada yarışları Yunanıstandan qa-baq Azərbaycanda keçirilmişdir.

Dünyanın ilk olimpiada yarışları Naxçıvan ərazisində Əlincə dağının ətəyində keçirildi. Bizim Aran alpları Alinpe adlandırdıqları Əlincə qalasında güləş, əlbəyaxa döyüş oyunlarına başlayır, sonra yarışları Araz çayı boyunda cıdır yarışları və çovkan oyunları ilə başa çatdırıldılar.

Aran alpları eradan əvvəl II minilliyyin ortalarında Fələstini, Tir və Sidon adalarını tutdular. Aran müdrikləri Finikiyada dünyanın ilk fonetik əlifbasını yaratdılar (Arximandrit İeronim 1883.s.173). Oradan eradan əvvəl 1300-cü ildə Elladaya köçərək yunanların Thebae, daha sonra Fiv adlandırdıqları Təpə şəhərini saldılar (Maspero 1911.s.251; Vilqelgm Vaqner 1901.s.30; Senkovskiy 1859.s.91-92; Traçevskiy 1889.s.115). Ölkənin ən uca dağına Alinpe adı verdilər (Şopen 1886.s.104). Dağın ətəyində olimpiada yarışlarını keçirməyə başladılar.

Balkan yarımadasında ilk şəhəri salan, ilk fonetik əlifbanı tərtib edən Aran nəsilləri Bibliyada bene-Kadem adlandırılır (Arximandrit İeronim 1883.s.173). Bene-Kadem - şərq oğulları, Turanlı deməkdir. Şərq oğulları Balkan və Apenin yarımadalarını tutmuş, Elladanın yunanlara, İtaliyanın latınlara qədərki mədəniyyətinin bünövrəsini qoymuşdur.

Vilhelm Vaqner 1901-ci ildə yazdı: - Elladanın ilk əhalisi Misirdən və Ön Asiyadan gəlmədir (Vilqelgm Vaqner 1901.s.30). "Yunan ədəbiyyatı tarixi"nin 1872-ci il nəşrində deyilir: - Müdrik Aranın Beotiyada saldığı şəhərlər dörlərin gəlmişinə qədər qalmasa da, ancaq onların yaratdıqları mədəniyyət Ellada xalqının yaranmasında mühüm rol oynadı (İstoriə qreçeskoy literaturı 1872, s.8-9).

Kadın, yəni Aranın Beotiyada saldığı şəhərlərdən birinin adı Tepe, yəni təpə idi. A.Traçevski yazır ki, Misirdəki Tepe və Beotiyadakı Tebe adları bir-birinin eynidir (Traçevskiy 1889.s.115). Yunanlar Təpə şəhərinin adını bir az dəyişerek Thabae elədilər. Bizim üçün məraqlıdır ki, Aran nəslinə qohum olan İbrahim övladlarının birinin adı Təpə, birinin adı Su olmuşdur (İosif Flaviy 52390, s.50).

Aranın bir bacısının adı Avropa, birinin adı Cemela idi (Traçevskiy 1889, s.115). Bu ad indiyədək Azərbaycan dilində Cəmilə kimi işləməkdədir.

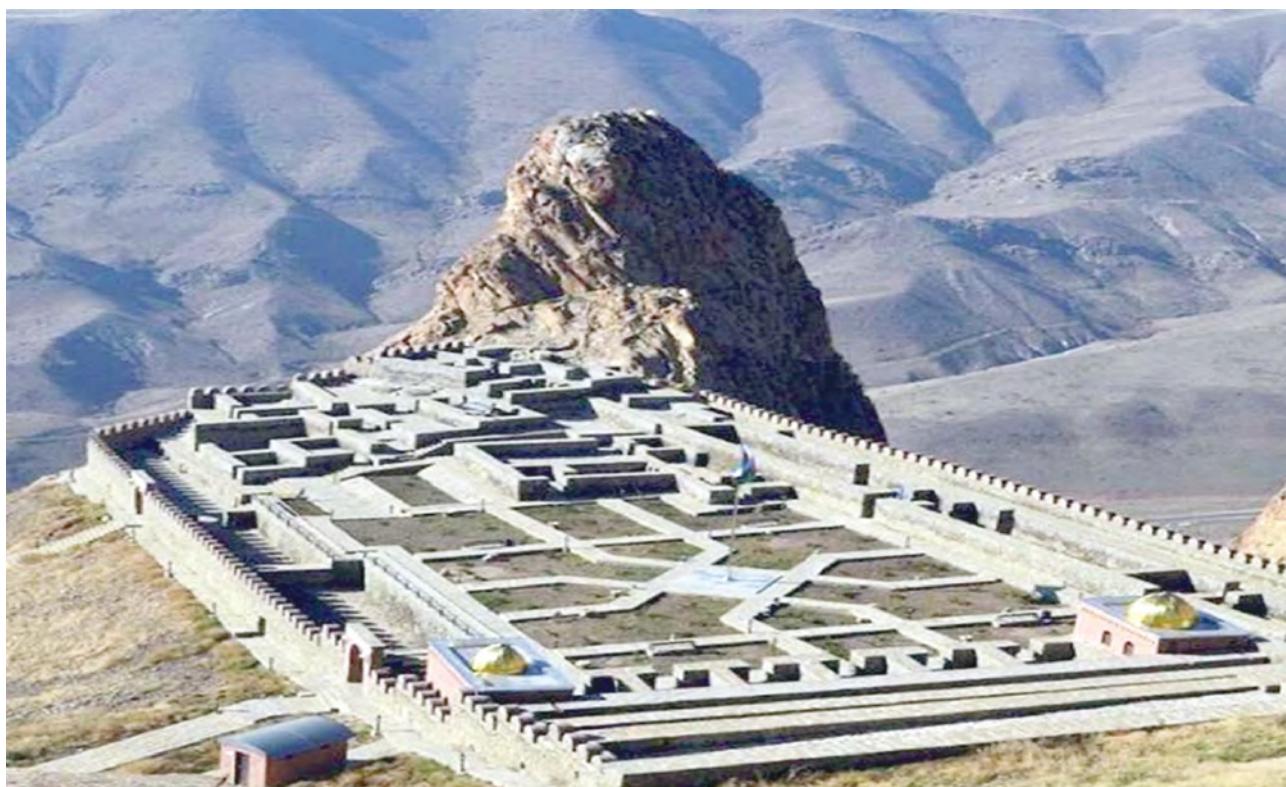

**Bürunc at alılığı, eradan əvvəl
II minilliyyin sonlarına aiddir.
Əlincə qalasından tapılmışdır.
Sankt-Peterburqun Ermitaj
muzeyində saxlanılır.**

Musa Xorenli özündən əvvəlki Suriya, Aramey salnamələrinə istinadən yazıր ki, Bel Zerovanın Astqikdən olan oğlanlarını Olimpe dağına sürgün etdi. İ.İ.Şopenə görə Olimpe yunan sözü deyil, xalis tatar sözüdür. Elladadakı Olimpe dağının adı Aran dilindəki alinpe sözündən törəmişdir (Şopen 1866, s.41, 104).

İ.İ.Şopen tatar dili deyəndə Azərbaycan dilini nəzərdə tutur. Türk dillərində at alılığına alınpa, alınca, alıncaq deyilirdi. Bahaddin Ögel "Türk mifologiyası" əsərində yazıır ki, Alınca adı alın, ön cəbhə sözündəndir. Ancaq o, at alılığı ilə də bağlı ola bilər (Bahaddin Ögel 1971, s.149).

Arxaik forması Alinpe olan Alınca dağının adı at alılığına totemic münasibətlə bağlıdır. Qədim dünyanın hərb tarixində qalxan, zireh ilə yanaşı at alılığı mühüm kəşflərdən biridir. Nə qədər ki, süvarilər atlarının başına metal alılıq taxmırlılar, toppuz zərbəsilə atlar yixılıb öldürdü. Alılığın kəşfindən sonra atların qlınc, toppuz zərbələrinə dözümüzü birə-beş artdı.

Arxeoloqlar XX əsrin 50-ci illərində Əlincə qalasından bürüncü at alınlığı tapdılar. Həmin alınlıq Azərbaycana verilmədi. Sankt-Peterburq şəhərinə Ermitaj muzeyinə aparıldı (Piotrovskiy 1959, s.36).

Bürüncü dövrü eradan əvvəl VI minillikdə başlayıb eradan əvvəl I minillikdə sona yetir. Tapılan bürüncü alınlıq birmənalı şəkildə belə bir fikri irəli sürməyə imkan verir ki, Əlincə qalasında ən azı 3 min il bundan qabaq yaşayış olmuşdur.

"Oğuznamə" lərə görə Alınca xan Nuhun yeddinci oğlu, Yafəsin və Türkün qardaşıdır. Alınca adlı xan "Şəcəreyi-Türk" də vardır (Bahaeddin Ögel 1971, s.149). Fəzlullah Rəşidəddin yazır ki, XIV-XV əsrlərdə Oğuzların Əmir Alıncaq və Alıncaq Noyon adlı sərkərdələri olmuşdur Tarixçinin fikrincə, Alıncaq monqol adı deyil, türk adıdır (Bahaeddin Ögel 1971, s.149).

Naxçıvandakı Əlincə dağı və qalası at alınlığına totemik münasibətlə bağlı yeganə yer adları deyildir. Təbriz ilə Naxçıvam arasında - Aran alplarının tarixi torpaqlarında Alınca, Alıncaq adlı bir neçə yaşayış məskənləri olmuşdur (Bahaeddin Ögel 1971, s.149).

Əlişir Nəvai yazır ki, Azərbaycanın Mövlənə, Xələf Təbrizi, Şeyx Ələncək adlı alimi var. Şeyx Ələncək həm də dövrünün tanınmış şairi idi. Əlincə qalasından başqa Səfəvilər dövrü sənədlərində Təbrizlə Naxçıvan arasında Alıncaq, Alıncalı kənd adları qeydə alınmışdır (Oqtay Əfəndiyev. 1993, s.229).

Osmanlı səyyahı Övliya Çələbi (XVII əsr) Əlincə qalasını Alıncavan adlandırır (Övliya Çələbi 1983.s.116). Naxçıvan Naxçı elinin şəhəri, Alıncavan Alınca nəslinin qalası deməkdir. Lətif Kərimov yazır ki, Alınca kəndinin biri də Təbriz şəhərinin 40 km. şimal-qərbində idi (Lətif Kərimov. 1984, s.257).

Deportasiyaya qədər Kəlbəcərdə Alıncalı kəndi var idi. Bir Alıncalı kəndi də Göygöl yaxınlığında idi (Azərbaycanın ərazi bölgüsü. 1979, s. 83,40). Bu faktlar göstərir ki, Əlincə sadəcə toponim deyildir, etnotoponimdir. Qılınc silah adı necə Qılıclı tayfa adına çevrilibsə, o cür alınca zireh adı Alıncalı qala və kənd adlarına çevrilmişdir.

Erməni salnaməçiləri Əlincə qalasının adını bəzən Arıncaq, bəzən Y'Erincak kimi yazırlar. Aşxarabar mətnlərində qrabardan qalma saitlə başlayan adların əvvəlinə "y" səsi artırılır. Sözün

ilk hecasının "l" səsi "r" samitinə çevirilir. Nəticədə Əlincə qalasının adı Y`Erincaq, Alıncaq kəndlərinin adı Arincak şəkillərinə salınır.

Stepan Orbeliani (XIII əsr) yazır ki, Əlincək qalasını Y"Erincak adlı qadın tikdirmiştir (Şopen. 1852, s.324). Əlincə qalası tikiləndə-eradan əvvəl II minillikdə matriarxat dövrü idi. İcmalar özlərini matriarxal başçıların adları ilə adlandırdılar. Deməli, qala matriarxat dövründə monoteizmdən qabaq inşa edilmişdir.

Musa Xorenli yazır ki, Alıncaq qalası uzun zaman Sunik knyazlığının tərkibində olmuşdur (Şopen. 1852, s.324). Erməni tarixçiləri cidanı cuvalda gizlədərək kilsə salnamələrindəki Sunik etnonimini Sünik, Urartu qaya yazılarındakı Su etnik adını Suini kimi yazırlar. Ancaq cidanın ucu çuvalı deşib göründüyü kimi Sunik, Suini yer adlarının kökündə su sözü aydın görünür.

Eradan əvvəl 782-ci ilə aid Urartu qaya yazılarında Sunik mahalı Suinia adlandırılır (Piotrovskiy .1944, s.273,280; Nikolgskiy. 1896, s.125). Suinia suya sitayış edən xalqın ölkəsi deməkdir. Bu fikir İ.İ.Meşşaninova məxsusdur. Ancaq o, dilinə gətirmir ki, su türk sözüdür (Mehaninov. 1927, s.3; Mehaninov. 1930, s.22).

B.B. Piotrovski də su sözünün türk sözü olmasından barədə susur. Yalnız onu qeyd edir ki, Suinia ölkəsinin adamları Su tanrısına sitayış edirdilər. Ayın zamanı çayların və göllərin tanrısına 1 buğa, 2 qoç qurban kəsirdilər (Piotrovskiy. 1944, s.273, 280).

Ondan fərqli olaraq yevrey əsilli tarixçi İ.İ.Şopen yazır ki, Urartu qaya yazılarındakı su Aran sözüdür (Şopen. 1866, s.111). Elmlər Akademiyasının persofilləri Aran deyəndə İran anlayırlar. Aran necə İran ola bilər ki, onlar suya su, göyə gök, yerə yer, zoğala zukal, tut ağacına tut, findığa bunduk, at alınlığına alınpe deyirdilər?

Alınpe yeganə söz deyil ki, Ön Asiyənin prototürk dillərindən yunan dilinə keçmişdir. Aran müdrikləri salnamələrini depderi adlandırdıqları keçi dərisindən hazırlanmış vərəqlərə yazırlılar. Yunanlar o sözü diphtera formasında öz dillərinə daxil etdilər. Dep təpmək, yazmaq, deri - dəri deməkdir. İndi depderi sözü Azərbaycan dilində dəftər kimi işlənir.

Yaxud Aran dəmirçiləri metal əritdikləri sobaları ocaq adlandırdılar. Yunanlar ocaq sözünü ocaqai, latinlar ocaqae şəklində mənimsədilər (İstoriə qreçeskoy proizşestviy. 1824, s.139, 234). Azərbaycan və Anadolu türkləri yunanlara qədərki Ellada mədəniyyətinin yaradıcılarıdır. ●

Mənbə:

- Azərbaycanın inzibati ərazi bölgüsü. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1979.
- Arximandrit İeronim. Bibleyskaə arxeoloqiə, T. 1. Санкт-Петербург, 1883.
- Гуго, Винклер. Вавилюнская культура. Москва, 1913.
- Вагнер Вильгельм. Эллада. Санкт-Петербург, 1901.
- Əfəndiyev Oqtay. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993.
- Иосиф Флавий. Иудейская древности. III №52390 (nəşr ili yoxdur).
- История греческой проишествий. Москва, 1924.
- История греческой литературы. Санкт-Петербург, 1872.
- Керимов Лятиф. Азербайджанский ковёр. т. III. Баку, 1984.
- Марр, Н.Я. Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в созидании средиземноморской культуры. Лейпциг, 1920.
- Масперо М. Древняя история народов Востока. Москва, 1911.
- Мещанинов И.И. Древневанские имена богов и царей. Яфетический сборник, Ленинград, 1927, с.82-101
- Никольский М.В. Клинообразные надписи Закавказья. Материалы по археологии Кавказа. вып. 5. Москва, 1896.
- Ögel Bəhaeddin. Türk mitolojisi. c. 1. Ankara, 1971.
- Пиотровский Б.Б. История и культура Урарту. Ереван, 1944.
- Пиотровский Б.Б. Ванское царство (Урарту). Москва, 1959.
- Трачевский А. Древняя история. Санкт-Петербург, 1889.
- Шопен И.И. Исторический памятник состояния Армянской области к эпоху ея соединения к Российской Империи. Санкт-Петербург, 1852.
- Шопен И.И. Новые данные о Кавказе и его древних обитателей. Санкт-Петербург, 1866.
- Шор Р. К вопросу о Яфетическо-турецком языковом смешении. Доклады Академии Наук СССР, № 3 1931, с.223-244.
- Эвлия Челеби. Книга путешествия. вып. 3. Москва: Наука, 1983.

Yaşıl möcüzə: Çəkini azaldır, qocalmanı ləngidir

Həkimlər gündəlik qida rasionuna hansı məhsulun əlavə edilməli olduğunu bildiriblər.

Bu məhsul sadəcə vitamin anbarını ehtiva edən dəniz yosunudur.

Dəniz yosununun tərkibində orqanızın sağlamlığı üçün lazım olan vitaminlərlə yanaşı, qocalmanı ləngidən minerallar və antioksidantlar da var.

Bundan əlavə, dəniz yosunu yodun ən yaxşı mənbəyidir, tiroid bezini sağlam saxlamağa kömək edir.

Həmçinin, bu məhsul əlavə çəki itirmək istəyənlər üçün pəhrizdə lazımdır. Dəniz yosunu qan şəkərinin səviyyəsinə nəzarət edir və xolesterin səviyyəsinə yaxşı təsir göstərir.

Yüksək təzyiq ürək, beyin və böyrəklərə zərər verə bilər

Nəzarətsiz yüksək təzyiqin vacib orqanlara yalnız ziyanı deyil, həm də ciddi xəstəliklərə yol açmaq təhlükəsi də var. Arterial hipertenziya bu gün vaxtından əvvəl ölümlərin əsas səbəbi hesab olunur.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının statistikasına görə, dünyada yetkin kişilərin təxminən 25% -i və yetkin qadınların 20% -i hipertansiyondan əziyyət

çəkir. Bəzən xəstəlik diaqnoz qoyulmamış qalır, buna görə də hipertansif xəstələr normal müalicə olmadan qalırlar. Yüksək qan təzyiqi vacib orqanların işinə mənfi təsir göstərir və tez-tez hətta, hiss olunmur.

Ürək yüksək təzyiqdən təsirlənə bilən əsas orqandır. Hipertoniya səbəbiylə ürək çatışmazlığının inkişaf riski var. Beyin də müntəzəm yüksək təzyiq fonunda zədələnir, çünkü xəstə insult və demensiya ya meyilli olur.

Arterial hipertoniya da böyrəklərə mənfi təsir göstərir, böyrək çatışmazlığına səbəb olur. Bundan əlavə, görmə qabiliyyətinə, eləcə də retinaya dağılıcıcı təsir göstərir.

Eynək niyə başı gicəlləndirir? Bu normaldır mı?

Yelena Malışeva və oftalmoloq Mixail Konovalov eynək taxarkən başın hərlənməsi və bunun nə dərəcə normal olması barədə danışır.

Həkimlərin hökmü birmənalıdır: belə olmamalıdır və bu normal deyil. Bir qayda olaraq, başgicəllənmə eynəklərin səhv seçilməsi və optika mağazalarında hazır variantların alınması səbəbindən baş verir. Bunlar daha ucuzdur və fərdi parametrlərə uyğun hesablanmır.

"Eynək seçərkən çoxlu nüanslar var. Maksimum görmə itiliyini və taxma rahatlığını əldə etməliyik. Çox vaxt bu olduqca mürəkkəb bir prosesdir" deyə oftalmoloq bildirib.

"Hazır eynək almışınızsa və bu məsafəni səhv salırsınızsa, təbii ki, narahatlıq yaranacaq, başınız fırlanmağa başlayacaq. Eynəyi düzgün seçmək və sonra mənfi nəticələrə səbəb olmamaq üçün təxminən yeddi fərqli testdən keçmək lazımdır. Hazır eynək almaq yanlışdır".

Beləliklə, doğru olan odur ki, həkimə getməli, müayinədən keçməli və ondan bütün parametrlər nəzərə alınmış və göstərilən eynək üçün resept almalıdır.

Gavalı xolesterolu azaldan ideal meyvədir

Elmi araştırmalar sağlam qəlyanaltının sağlamlığa faydalı təsirlərinə dair nəzəriyyəni dəstəkləyib. Mütəxəssislər gavalını pis xolesterinin səviyyəsini aşağı salmağa kömək edən mükəmməl qəlyanaltı hesab edirlər.

Bu barədə "Journal of Medicine Food" nəşrində dərc olunub.

Tədqiqatçı Şirin Huşmand, gavalıların tərkibindəki pektin tərkibinə görə bu meyvəni qəlyanaltı üçün effektiv olduğunu izah edib. Bu maddələr pis xolesterinin səviyyəsini aşağı salır və ürək və qan damarlarının sağlamlığına faydalı təsir göstərən "yaxşı" xolesterinin səviyyəsini artırır.

Eyni zamanda, dietoloqlar gavalının qeyd olunan faydalarını görmək üçün altı ay ərzində bu meyvəni istehlak etməyi tövsiyə edirlər.

İstidə soyuq su infarkt riskini artırır

Kardioloq Anna Panova bildirib ki, isti mövsümə ürək və damar xəstəlikləri olan xəstələr otaq temperaturunda su içməlidirlər.

Kardioloquñ sözlərinə görə, infarkt dünyada insanların ən çox görülən ölüm səbəbi hesab olunur. Ürək xəstəliyi tez-tez qan damarlarında yığılan, qan axınına maneə törədən xolesterol lövhələrinin meydana gəlməsi səbəbindən baş verir.

İsti havada özünüzü buzlu su ilə tərvətləndirmək sağlamlıq üçün təhlükə yaratır, buna görə də bir çox insanlar susuzluğununu yartıtmak üçün soyuq içkilərə üstünlük verirlər. Ancaq bilməli olduğunuz bir şey var.

Çox soyuq suyun qəfil axını mədə və boğazda qan damarlarının müvəqqəti daralmasına səbəb ola bilər ki, bu da bəzi insanlarda narahatlıq yarada bilər. Bir insanın yemək və ya içki həssaslığı yoxdur, isti havada soyuq su içmək, ümumiyyətlə, problem deyil.

Qənd qaraciyər üçün ən zərərlı məhsuldur

Dietoloq Oksana Vıdrya qaraciyər üçün ən zərərlı qidalardan danışıb.

Həkimin sözlərinə görə, bu baxımdan heç nə qəndlə müqayisə oluna bilməz, ona görə də problem yaşamamaq üçün onun istehlakı məhdudlaşdırılmalıdır.

Mütəxəssis şirin meyvələrin bu baxımdan daha faydalı olduğunu deyib. Bununla belə, onlardan da çox istifadə edilməməlidir. Onların tərkibində qara-

ciyərin yağlanmasına səbəb olan fruktoza var. Sonuncu, qlükoza ilə birlikdə ən çox yayılmış monosaxariddir. İnsana gündəlik işləri yerinə yetirmək üçün enerji verir. Fruktoza qaraciyərdə emal olunur. Arıqlığı ilə orqanizm üçün zərərlidir. Bu, ürək xəstəliklərinin inkişaf ehtimalının və vaxtından əvvəl ölüm riskinin artmasına səbəb olacaq.

Dietoloq pəhriz tərtib etməzdən əvvəl məhsulların qablaşdırılmasını diqqətlə öyrənməyi və şəkərin miqdarını hesablamağı məsləhət görüb: "Bu məhsullardan istifadə etməməlisiniz, çünkü bunu müntəzəm olaraq etsəniz, bütün sonraki nəticələrlə qaraciyərin yağlanması inkişaf etdirə bilərsiniz".

Ağ çörək və duz da həddindən artıq qəbul edildikdə orqanizmə mənfi təsir göstərir. Bu məhsulların istifadəsinə nəzarət etmək lazımdır və o zaman qocalığa qədər nisbətən sağlam yaşamaq şansı daha çox olacaq.

Səmirə MİR-BAĞIRZADƏ

AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu,
Kulturologiya və incəsənət nəzəriyyəsi şöbəsinin
aparıcı elmi işçisi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Çin mədəniyyəti və Azərbaycan-İslam mədəniyyətinə onun təsiri

"Biliyi axtarin - hətta o, Çində olsa belə",

"Yazı - biliyin yarısıdır "

Məhəmməd peyğəmbər

Çin dünyada təcrid olunmuş sivilizasiyaların ən böyüyüdür. Çində dövlətçilik eramızdan əvvəl II minillikdə yaranıb, burada qədim Çin düzənliyində üstünlük təşkil edən - monqoloidlər tipi olub və mövcuddur. Bu mədəniyyətin formalasmasına eramızdan əvvəl II minillikdə Hind-Avropa tayfalarının əksəriyyəti prototürklərdən ibarət olan Orta Asiyaya köç etmişdir. Qədim Çinin sakinləri Uzaq Şərqi digər xalqlarının - ilk növbədə Yaponiya və Koreyanın mədəniyyətinə güclü təsir göstərən maraqlı və orijinal bir mədəniyyət yaratdılar. Çin mədəniyyətinin çiçəklənməsi Minq dövrünü əhatə etdi.

Qədim və orta əsrlər Çininin mənəvi həyatının bir xüsusiyyəti - onda bir neçə fəlsəfi və dini sistemin - Çində yaranan Konfutsiçilik və Taoizmin və Hindistanda yaranan Buddizmin olması idi. Dini baxışlarında çinlilərin təfəkkürü və dünyagörüşünün xüsusiyyətləri, eləcə də milli xarakteri əks olundu. Onlar dözümlüyü, itaətkarlığı (sözəbaxanlığı), hərəkətə keçməkdən imtina etməyi, böyüklərə hörmət kultu təbliğ edirlər. Çində həyat ciddi şəkildə tənzimlənir, dövlət və kollektiv mənafeləri fərdin mənafeyindən üstün tutulur, yalnız rəsmi həqiqətlər düzgün hesab olunurdu.

Çin ədəbiyyatında poeziya xüsusi inkişaf etmişdi, "Mahnılar Kitabı" və "Dəyişikliklər Kitabı" kimi qədim abidələr günümüzə qədər gəlib çatmışdır.

Milli xarakter Çində yazının inkişafına təsir göstərmişdir. Eramızdan əvvəl II minillikdə yaranmış Çin heroqlif yazısı indi də qorunub saxlanı-

lır və müasir dünyada yeganə heroqlif yazısı olaraq qalır.

Xəttatlıq təkcə dil biliklərin yüksək incəsənəti deyil, o həm də mədəniyyət sərvətlərinin yayılmasında və onun başqa mədəniyyətlərin, incəsənətin bütün sahələrində istifadə etmək bacarığını tələb edən yüksək sənətdir. O, həm ünsiyyət aləti, həm də ünsiyyət vasitəsidir, onun imkanları bir çox dillərdə tətbiq olunur. Çin, yapon, ərəb, fars, hind, monqol dillərində xəttatlıq təkcə öz mədəniyyətinə deyil, həm də öz ərazisindən kənara çıxan, başqa mədəniyyətlərə təsir edən- mühüm təsirə malik olan sənətdir.

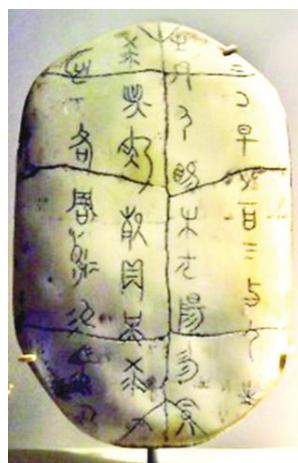
Çin xəttatlığı tisbağa üst qabıqları, maral çiyninin bucaqları üzərində oyulmuş fal yazılarına əsaslanır, onlar qədim Misir heroqlifləri, Amerika Maya hind yazıları və Sumer (Şumer) mixi yazılarının mövcud olduğu dövrdə meydana çıxmışdır: o xəyalı kvadrat məkanında çin simvolu xüsusiyyəti ilə xarakterizə olunur, bu xüsusiyyət ilk "kufi "ad-

lanan ərəb yazısının orijinal həndəsi üslubunda da əks olunmuşdur.

Ərəb Şərqində xəttatlıq sənəti dini mövzularla zəngindir. İslam xəttatlığı memarlıqdan sikkə dizayına qədər müxtəlif variantlarda istifadə edilmişdir. Xəttatlığın işlənməsi və tək-milləşdirilməsi nəticəsində sonralar "altiliq" adı ilə tanınan bir sıra əlyazma üslubları yaranmışdır: kufi (qədim klassik yazı), nəsx, süls, müxəkkək, reyxani, rüqai, təuki. "Nəstəliq" yazısının ("nəsx" və "təliq" yazısının birləşməsi) banisi azərbaycanlı rəssam Mir Əli Təbrizi olmuşdur. Xəttatlıq sənətinin inkişafı müxtəlif üslubların yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, Türkiyədə "divani" üslubu, İranda "təliq", "şikəstə", Azərbaycanda "nəstəliq" yaranmışdır. Zəngin təsəvvürü olan İslam xəttatları yüksək ixtiraçılıq məharətlə sonsuz təcrübələr aparırdılar. Türklörin digər mühüm töhfəsi Osmanlı sultanlarının adlarının məharətlə bədii təsviri olan "tuğra" idi. Tuğra sultanların möhürü kimi istifadə olunurdu və üzük şəklində əldə barmağa taxılırdı. Azərbaycanda xəttatlıq sənəti yüksək inkişaf yolu keçmişdir. Naxçıvan, Marağa, Bərdə məqbərələri, Bakıdakı Şirvanşahlar sarayı Azərbaycanda xəttatlıq sənətinin ən yaxşı və nadir nümunələridir.

Gündbade Surx məqbərəsi. Marağa

XV-XVII əsrlərdə Azərbaycanda, İranda və Türkiyədə xüsusi xəttatlıq janrı yayılmışdır : **kita'** - miniatür şəkil, bir və ya bir neçə əlyazma nümunəsi. Qamişlı qələm yazı aləti kimi xidmət edirdi, onun

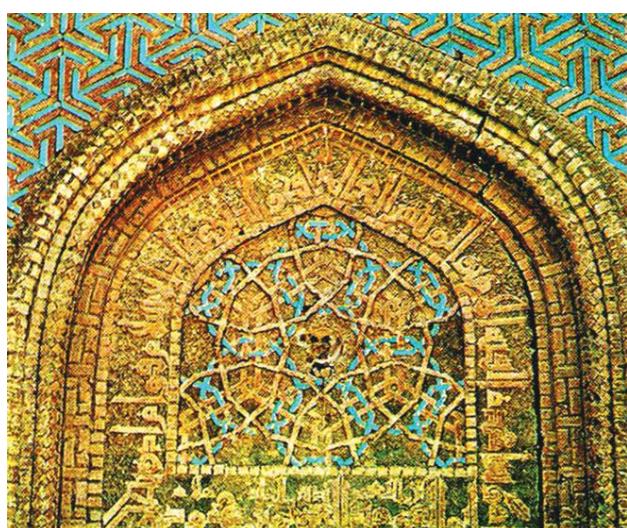
قَدْلَادُ لَوْرَالِي اَوْلَادَكَاتَبَتْهِ تَحْدِيدَ لَكَ
كَفَسَكَدَ قَمَمَهُو مَدَنَى شَوَّدَ اَيْلَادَ
كَامَبَدَفَ سَقَوَكَلَهَ قَلَوَنَكَدَنَادَ
كَامَدَنَقَطَهَ قَصَوَدَلَهَ كَوَذَى كَوَدَلَادَ

tiləmə üsulu məktəbin seçilmiş üslubundan və ənənələrindən asılı idi. Yazı üçün materiallar papyrus, pergament və kağız iddi, onların istehsal VIII əsrin 60-ci illərində Səmərqənddə (Orta Asiyada), X əsrin sonlarından isə müsəlman dünyasının bəzi digər şəhərlərində idi. Vərəqlər nişastadan hazırlanmış yapışqan ilə örtülmüş və kristal şüşə yumurta ilə cilaalanmış, parıldadılmışdır ki, bu da kağızı sıx və davamlı edirdi. Rəngli mürəkkəblə çəkilmiş hərflər və naxışlar aydın, parlaq və açıq idi.

İslam xəttatlığı hikmətlə, sözün, düşüncənin gözlüyü ilə dolu gözəl ilahi kəlamlarını əks etdirir. O, insana təkmilləşməyə, Uca Yaradanın bütün yaratdıqlarını sevməyə və eyni yaradıcı olmaq imkanını verir.

Müsəlmanların müqəddəs kitabı olan Quran əvvəlcə şifahi mətnlər toplusu idi. O, yalnız Peygəmbərin vəfatından sonra, onun yaratdığı müsəlman dövlətinin "naibləri" - xəlifələr idarə etməyə başlayanda yazılı kitabı şəklində meydana çıxdı.

Quranın ən erkən əlyazmaları, ehtimal olunur ki, VII-VIII əsrlərin əvvəllərinə aiddir. Hal-hazırda bu dövrün dörd siyahısı məlumdur. Onlardan ikisi- müqəddəs yadigar kimi tədqiqatçılar üçün əlçatmadır. Biri Məkkədə, Kəbənin içərisində, digəri isə Mədinədə saxlanılır. 1180-ci ilə qədər Mədinə siyahısı Məhəmməd peyğəmbərin türbəsinin yanında olan məsciddə yerləşirdi. Lakin sonra Misir hökmdarı əl-Malik ən-Nasir Qalaun (1290-ci ildə vəfat edib) məscidin həyətində Müshəf (ərəb dilində "مصحف") - kitab şəklində yazılan və bir yerdə toplanan vərəqlər toplusudur; çox vaxt müşhəflər - Quranın əlyazmaları adlanır, onlar Məhəmməd peyğəmbərin ölməndən dərhal sonra yazılır və toplanır) və digər müqəddəs yazılar üçün xüsusi bina tikdirdi.

Səmavi İmperiyyada Çin xəttatlığının tarixi - həyatın müdrikliyini, təbiətə hörməti, ona heyranlığı və ən xeyirxah və ən gözəl arzusunu ifadə edən milli sənətin ən yüksək növlərindən biri kimi qəbul edilir. Burada hər iki mədəniyyətinin yazının gözəliyini və həyatın hikmətini tərənnüm edən xəttatlıq sənətində oxşarlığı görmək olar.

Çin heroqliflərinin banisi, eramızdan əvvəl 2591-ci ildən - 2491-ci ilə qədər 100 il hökmənlərindən edən böyük Sarı Imperatorun - Huanq Di-nin göstərişi ilə Tsanq Tze-dir. O, heroqliflərin prototiplərinə çevrilən quşların və heyvanların izlərini dərindən öyrənərək, Çin yazısının ilk sistemini yaratdı. Ancaq sistemləşdirilmiş və nisbətən yetkin Çin yazısının qədim abidələri heyvan sümükləri və tısbağı qabılqları üzərində Şan-Yin dövrünə aid olan tzaquven və Yin-Şan dövrünə (Çin tarixşünaslığında Şan sülaləsinin dövrü eramızdan əvvəl 1751-ci ildən 1112-ci ilə qədər müəyyən edilir) aid olan ritual tunc qabların üzərində yazılar - tzinven hesab olunur. Xəttatlıq sənətinin əsas elementləri kabinetin dörd xəzinəsi kimi tanınan mürəkkəb çubuğu, mürəkkəb daşı, yazı fırçası və kağızdır. Bu mühüm alətlər qədim zamanlardan bu günə qədər Çin rəssamları tərəfindən istifadə edilmişdir və edilir. Yazi fırçası müxtəlif heyvanların - canavar, dovşan, maral, toyuq, ördək, keçi, donuz və pələngin tükündən və ya saçından hazırlanara bilər.

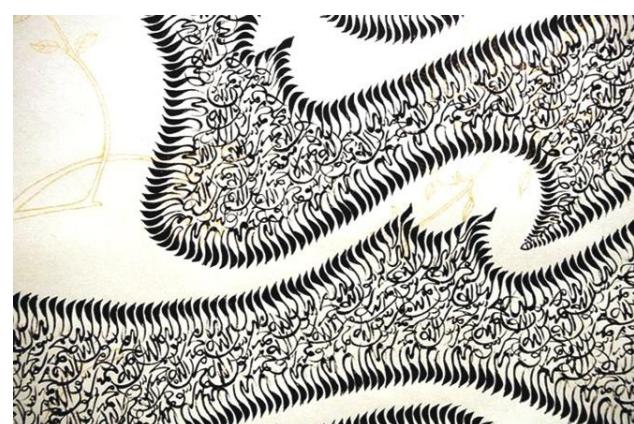
Xəttatlıq - "gözəl yazı" sənəti ornamental və dekorativ sənət kimi yüksək qiymətləndirilir. İslam dünyasında da onun əməli (praktiki) tətbiqi məqsədləri də son dərəcə genişdir. 1963-cü ildə Şandun əyalətində anadan olmuş çinli rəssam Haci Nur Din Mi Quanq Jiang-in - ərəb xəttatlığı ustası kimi rəsmləri bu gün bütün dünyada tanınır. O, Misir Xəttatlar Assosiasiyasının üzvü və Misir Ərəb Xəttatlıq Sertifikatı ilə təltif edilən ilk Çinli müsəlman-

dır, yeni xəttatlıq formasında ən yaxşı 500 müsəlman rəssamdan biridir.

Sini - Çin xəttatlığı

Bu gün ərəb əlifbasının yazının əsasını təşkil etdiyi ərəb dünyasında xəttatlıq sənəti dolğun həyat yaşayır. Onun gündəlik istifadə məqsədlərinin siyahısı demək olar ki, sonsuzdur: bacarıqlı xəttatların əməyini sikkələrdə və kağız pullarda, divar plakatlarında və reklam afişalarında görmək olar. Hər kitabın üz qabığı və baş səhifələri, qəzet və jurnalların əsas başlıqları əl ilə yazılırlar.

Çin və İslam ərəb-Azərbaycan mədəniyyətləri bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərmişlər: İslam xəttatlığı Çin xəttatlığına əsaslanır: onun əvvəlki həndə-

si heroqlifləri ərəb xəttatlığında, o cümlədən onun yazı texnikasının özü də istifadə olunurdu; islamın təsiri (islamı qəbul etmiş uyğurlar və digər xalqlar) və onun mədəniyyəti sonralar Çin mədəniyyətinə də təsir göstərmişdir. ●

Ədəbiyyat:

1. Mir-Bağırzadə S.A.İslam incəsənəti (Quran və incəsənət), Bakı, 2009, -S.124
2. Mir-Bağırzadə S.A.İslam sivilizasiyasının mədəniyyəti (Orta əsrlər), Bakı, Elm, 2011, S.250
3. Mir-Bağırzadə S.A.Azərbaycan mədəniyyətinin nəzəriyyəsi və tarixi ocerkləri, - Bakı, Elm, 2019, s.272
4. Dr.Hasan Özönder. Antsiklopedik hat ve tezhip sanatlari deyimleri, terminleri, sözlüyü. Koniya, 2003, 230 s.
5. A. N.Markova. Kulturologiya. Dünya ədəbiyyatı tarixi, - Moskva, - 2000, s. 600

Sərraf TALIBOV

*AMEA Lənkəran Regional Elmi Mərkəzinin
Folklor, etnoqrafiya və arxeologiya şöbəsinin müdiri*

Azərbaycanın Cənub-şərqi regionunda sim toponimi ilə bağlı bəzi mülahizələr

Azərbaycanın Cənub bölgəsinin ən maraqlı, sırlı və az öyrənilmiş yaşayış məntəqələrindən biri də Astara rayonunun Sım kəndidir. Kəndin hər tərəfi daşlı-qayalı olsa da, dörd yanı sıx meşəliklərlə əhatə olunmuşdur. Bu da onu çox vaxt daşlarına görə bənzədilən açıq havada muzey olan Qobustandan fərqləndirir. Daş oturacaqlar və masalar, daş hovuz, daş sarayı xarabalıqları, naməlum dil-də və əlifbada daşlar üzərində yazılar, daş həbsxana, çoxsaylı mağara və zirzəmilər kəndin 2-3 min illik tarixindən xəbər verir.

Coxlu abidələr olan kənddə 20 qəbiris-tanlığının olması xüsusü diqqət çekir. On tanınmışları "Seyid Gülüstan", "Şeyx Saleh", "Pirbilind", "Xalid Abidin", "Anbahunu", "Şeyx Abdulla Sam" və başqalarıdır. [1, 16-17]

Gülnar Əsədova yazır: "Qədim tarixli Sımın "Üte" ərazisində daşlar üzərindəki yazılar deyi-lənə görə IV-III minilliklərə aiddir. "Podşoniş-dəsiğin" (padşah oturan daşın - talışca) üstündən "Şindan" qalası, 700 metr məsafədə "Əliürd" qayası görünür. Qayanın üstündəki ya-zılar, çəkilmiş rəsmlər mənə hardasa Qobustanı xatırlatdı." [2, 23-38]

Bəs "Sım" sözünün etimologiyası haqqında nə demək olar? Bu barədə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Onlardan ən diqqət çəkənlərini si-zə təqdim etmək istəyirəm. Öncə vikipediyanın başlayaqla: "Coğrafi adın tərkibindəki "sım" sözü talış dilində "sildirim", "hündür" mənasını verir.

Sım kəndi qayalıqda yerləşən kənd mənasındadır. Ərazisində Sım çayının (xəritədə Təngərud çayının) axdığı kənd şəfali bulaqları və şəlaləleri ilə məşhurdur.[3]

Bəzi fərziyyələrə görə isə kəndə ilkin pənah gətirmiş Şeyx Abdulla Samın və yaxud Nuh peygəmbərin oğlu Samın adı ilə bağlı olduğu bildirilir.[2]

Ən çox irəli sürürlən ehtimala görə, ərazisində çoxlu iri daşlar və qayalar olduğu üçün "sım" sözü talış dilindəki "sığ" sözündən əmələ gəlmüşdür. Niyə "sığ"? Niyə "sığon" yox, "sım"? Halbuki qonşu Lənkəranda "Sığon" deyilən qədim bir qəbiristanlıq var. "Sım" isə "sığ"-dan çox "qırmızı gil" mənasını verən "sin"-ə, "siən"-ə daha yaxındır. Hacı Allahverən Nəzərov "Talış folkloru və bəzi leksik vahidlərin iza-hi" kitabında Sım-in etimologiyası ilə bağlı variantları araşdırmağa çalışır. Bu fikirlərdən biri kəndin yaxınlığından axan Sım (Təngərud) çayı

ilə bağlıdır. Sitat: "Fars dilində "sim" sözü omonim sözdür. İfadə etdiyi mənalardan biri gümüş deməkdir. Əger kəndin ərazisindən çay axırsa, bu fikir özünü doğruldur. Dağ çayının sularına günəş düşdükdə, su gümüşü rəngdə parıldayır. Görünür, bunu görən insanlar çaya "Sim" adı vermişlər. Sonra isə orada yaranan yaşayış məntəqəsi də "Sim" adlanmışdır. Daha sonralar "i-i" əvəzlənməsi baş vermiş və kəndin adı "Sim" toponimi kimi formalasılmışdır. Məncə, bu variant həqiqətə daha çox uyğundur" [səh.255., 293 səh., 4]. Bu fikir nə qədər doğrudur? Niyə "sim", yəni "gümüş"? Axı dağ kəndlərinin əksəriyyətində bir və ya bir neçə çay axır. Həm də düzən yerdə axan çaylardan fərqli olaraq dağ çayları daha hərəkətli olurvə güzgü effekti bu çaylarda daha az təsadüf edilir. Bundan əlavə, gümüşə "nığə", "sim" isə balığın pulcuğuna deyilir.

2012-ci ildən bu yana "sim" sözünün mənası, yaranması ilə bağlı çoxlu mülahizərlərə tanış olmağa çalışdım. Kənd sakinlərini dinlədim. Bu əsrarəngiz möcüzəli yeri nəzərdən keçirdim. Neticədə kəndin relyefi və ərazisi ilə bağlı bir fikrin daha ağlabatan olduğu qənaətinə gəldim. Belə ki, Hacı Allahverən Nəzərov yuxarıda qeyd etdiyimiz məqaləsində yazır: "Qəti deyə bilərəm ki, talış dilində leksik məna verən "sim" sözü yoxdur. Bundan sonra Həlimə Mehranı Muradi aşağıdakı rəyi yazdı: "Ərəb dilində ?? simm "heyvan dirnağı", həm də müəyyən

yerdə qoyun-quzunu yerləsdirmək üçün dağda, yaxud yeraltında qazılmış çala mənasını bildirir. Yadıma gəldi ki, Ərəbistanın elə yerləri olub ki, (keçmişdə) torpaq altında həm heyvanlar, həm insanlar üçün örtülü məskənlər düzəldiblər... "Sim" kəndi də dağda yerləşir, görünür, şaxtadan mal-heyvanı qorumaq üçün bu üsuldan istifadə edilib. Beləliklə, keçən yazımızda "Sın", bu yazıda isə ərəb dilinə uyğun olaraq "Sim" qənaətinə gəlirəm... Məncə, hələlik bu iki variant qənaətbəxş ola bilər." [256-257, 4]. Göründüyü kimi, H.A.Nəzərov növbəti versiyasını irəli sürsə də, onun üstündə konkret olaraq dayanır. Sim kəndinin ərazisində, yuxarıda qeyd etdiyim kimi, indi də bir neçə mağara var. Kamil Kamilov "Mədəniyyət" qəzetində "Daşlardakı izlər tariximizin nişanələridir" məqaləsində qeyd edir ki, "Sim kəndi ərazisində Rəfənoğ (rəflı mağara), Zəminənoğ (yer mağarası), Yolənoğ (böyük mağara), Dustaqxana (mağara), Toradı kəndinin şimalında üçmərtəbəli mağaralarda və onların ətrafında daşlar üzərində müxtəlif cizgilərlə həkk olunmuş rəsmlərə və işarələrə rast gəlinmişdir".[7]

Soruşa bilərsiniz, bunların kəndin adı ilə nə bağlılığı ola bilər? Bununla əlaqədar qədim Şərqi dilləri üzrə axtarışlar aparan Mirtağı Talıbovun köməyi ilə bəzi mənbələri nəzərdən keçirdik. Belə ki, məşhur İran dilçisi Mirzə Əli Əkbər Dehxodanın fars lüğətində "somb" kəlməsi diqqətimizi cəlb etdi. Beləliklə, "somb", həm də "Som, Sonb, Somb

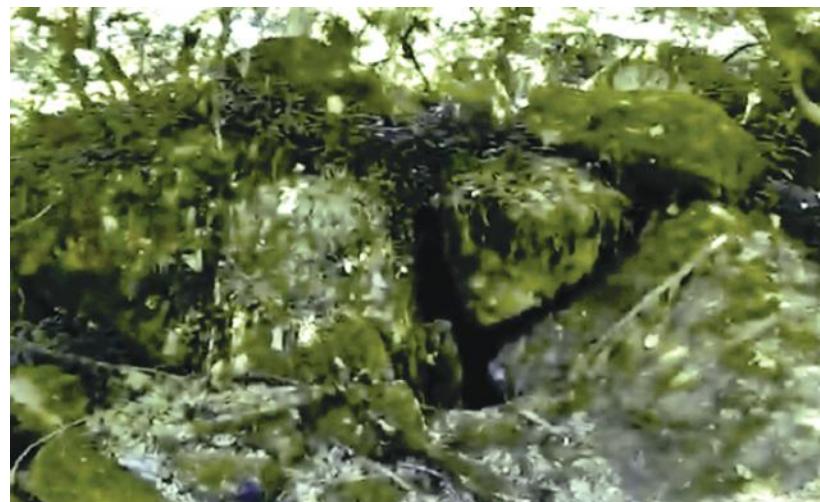

(Pəhləvi dilində "sumbə", kürdçə "sim", "qədim parsicə "sumbə və ya sumpə", sanskritdə "sumbhə və yasumpə", gilekicə "sum", "sumbək" isə ərəbləşmiş şəklidir". Onu da qeyd etməliyəm ki, "somb" və ya "simb" ərəb yox, fars sözüdür, sadəcə ərəb dilində də "sumbək" formasında işlənir. Omonim söz olan "somb" bir yerdə dördayaqlıların əl və ayaq dırnaqları mənasını verirsə, digər variantda "somb və ya "sonb" həm də mal-qara və ya dərvişlərin səhra və ya dağlarda daldalanmaq, gecələmək üçün istifadə etdikləri yeraltı qazmaya deyilir. (<https://www.vajeh-yab.com/dekhkoda/???-3, 8>)

Qədim dövrlərdə dərvişlərin bu yoldan müntəzəm istifadə etdiyini nəzərə alaraq ehtimal etmək olar ki, onlar buranı "somb" deyə çağırmışlar. Belə ki, kənddə indi də mağaraların mövcud olması Sımın "somb" sözündən yaranması fikrini daha da gücləndirir. Dil qanunlarına uyğun illər keçdikcə "somb" un "simb"ə və sonda hazırda işlənən "sim"ə çevrildiyini söyləyə bilərik. Məlumdur ki, buradakı abidələrin təxminən eramızın VI əsrinə aid olduğunu, vaxtilə karvan yollarının bu ərazidən keçərək Şindan qalası istiqamətində Ərdəbilə doğru getdiyini nəzərə almaq lazımdır. Həmin dövrlərdə istər şimaldan cənuba, istərsə də şərqdən qərbə gedən yolların bura-da kəsişməsi, kənd yaxınlığında çoxlu mağaraların, yəni "somb"ların (mağaraların - müəl.) olması Sım kəndinin adının təşəkkül tapmasında həllədici rol oynamışdır. Yerli sakinlərin sözlərinə görə, ötən əsrin 50-ci illərinə qədər həmin kənddəki mağaralarda dərvişlər - kahinlər yaşayarmış. Bu mülahizəmizə Suraxanı atəşgahında saxlanan kitabədəki bir cümlə aydınlıq gətirir. Kitabə dörd sətirlik şeir formasında yazılmışdır:

1. Alov bir sıra kimi yanır
2. Bavandan olan isfahanlı Badaka gəlib
3. "Gələn yeni il mübarək olsun" - o dedi.
4. Ev Sombole ayı 1158-ci ildə quruldu."[9]

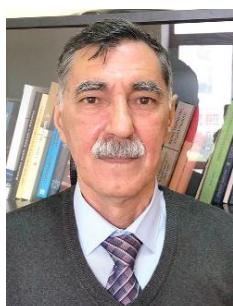
Bu kitabədəki 2-ci misraya istinadən, demək olar ki, həqiqətən zərdüşt kahinləri karvan yolu

üstündə olan Sım kəndində gecələməklə zərdüştiliyin mərkəzlərindən sayılan İsfahandan Suraxanı (Suraxanı - "qırmızı ev") atəşgahına və digər yerlərə getmişlər. O, dövr üçün böyük yaşayış və iqtisadi mərkəz rolunu oynayan Sımda həm də müvəqqəti yaşamaqla atəşpərəstliklə bağlı ayınlərini həyata keçirmişlər. Dərvişlərin bu yoldan keçməsi, qışda, yayda gecələmək üçün təbii sığınacaq olan mağaraları seçməsi Sımin "simb - mağaralar olan yer" mənasını verdiyini düşünmək olar. ●

Ədəbiyyat

1. Sərraf Talibov. *Sim - daşlarda yaşayan tarix. "Yaşıl çay" jurnalı.* N 02 (02), səh. 16-17, Bakı-2012
2. Gülnar Əsədli. *Tarixi zəngin və qədim Astara.* <https://astarainfo.az/2017/10/04/tarixi-zengin-və-qədim-astara>.
3. <https://az.wikipedia.org/wiki/Sim>
4. Hacı Allahverən Nəzərov. "Talış folkloru və bəzi leksik vahidlərin izahı". *Sim haqqında.* Səh. 255. Bakı-2021, 293 sah.
5. <https://sia.az/az/news/social/331599.html>
6. <https://az.wikipedia.org/wiki/Sığdaş>
7. Kamil Kamilov, bibliografi. *Daşlardakı izlər tariximizin nişanələridir.* "Mədəniyyət" qəzeti.- 2015.- 7 yanvar.- S. 11.
8. Mirzə Əli Əkbər Dehxoda. *Dehxoda lügəti.* *Tehran Universiteti nəşrləri.* Tehran, 1931. <https://www.vajeh-yab.com/dekhkoda/???-3>
9. [https://az.wikipedia.org/wiki/Atəşgah_\(Bakı\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Atəşgah_(Bakı))

Əsəd ƏLİYEV

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu,
tarix üzrə falsafə doktoru, dosent

Azərbaycan etnoqrafiya elminə yeni töhfə

Etnoqrafiya xalqı öyrənən, onu təsvir və tərənnüm edən elmdir. Bu elmlə məşğul olanlara isə "xalqşunas" deyilir. Xalqşunasların ən ümdə vəzifəsi xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətini, təsərrüfat həyatını, məşğuliyyət sahələrini, ailə məişətini, adət-ənənələrini araşdırmaqdan, digər xalqlarla ümumi və fərqli xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaqdan, dünya xalqları içərisindəki yerini, mövqeyini müəyyən etməkdən ibarətdir. Bütün bu sadalalanlar Azərbaycan etnoqraflarının diqqət yetirdiyi əsas məsələlərdəndir.

AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun "Tarixi etnoqrafiya" şöbəsinin müdürü, tarix elmləri doktoru, etnoqraf İlhamə Məmmədovannı bu yaxnlarda işiq üzü görən "Azərbaycanda çay mədəniyyəti" (tarixi-etnoqrafik tədqiqat) adlı əsəri də həmin istəyin, yanaşmanın nəticəsidir. Monoqrafiyada Azərbaycan etnoqrafiya elmində ilk dəfə olaraq çay mədəniyyətinin etnik xüsusiyyətləri açıqlanır, Cənubi və Şimali Azərbaycan əraziyi vahid halda tədqiqata cəlb olunur. Bakı, Təbriz,

Lənkəran, Ordubad, Ağdam, Ərdəbil, Urmiya, Zəncan və s. kimi şəhərlərin çayla bağlı adət-ənənələri, o cümlədən çayxanaları öyrənilir.

Çay azərbaycanlılarının süfrəsinin bəzəyi sayıılır. Armudu stökana süzülmüş çay yorğunluğun candan çıxarılmasında, soyuq havalarda can isitməkdə, yayın qızmar günlərində isə insanların yanğışını kəsməkdə əvəzsiz içkidir. Qonaqpərvərliyin, sosial əlaqələrin rəmzi olan Azərbaycan çay mədəniyyəti 2022-ci ildə UNESCO-nun Qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edilmişdir.

Tarixi mənbələrə, yerli və xarici müəlliflərin əsərlərinə istinad edən, yeri gəldikcə onlara münasibət bildirən və müqayisəli təhlillər edən İ.Məmmədova adı çəkilən monoqrafiyada ənənəvi içkilər barədə araştırma apararaq, qəhvə və çayın Azərbaycanda Səfəvilər dövründən bəlli olduğunu qeyd edir. Etnoqraf xatırladır ki, Azərbaycan əhalisi çay içkisindən daha önce qəhvə ilə tanış olduğundan, əvvəllər çayxanaları "qəhvəxana" adıyla tanıydırlar. XIX əsrin ikinci yarısından

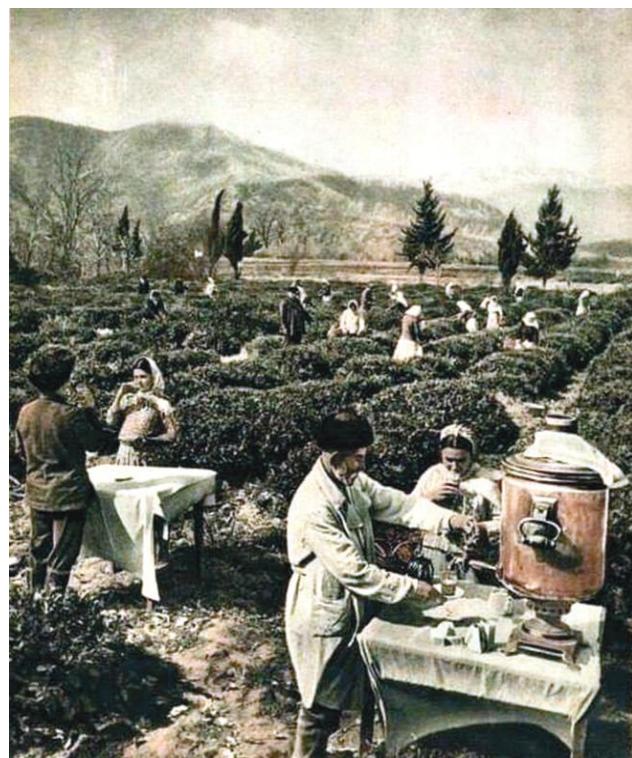
etibarən Azərbaycanda çay mədəniyyətinin daha qabarlı görsənməsi qəhvəxanaların çayxanalarla əvəz olunmasına gətirib çıxardı. Məhz bu əvəzlənmə nəticəsində məscid, bazar, hamam, meydan və bu kimi bir sıra ictimai məkanlarla yanaşı, çayxanalar da şəhər mədəniyyətinin əsas elementlərindən birinə çevrildi.

Monoqrafiyada çayın tarixi, Azərbaycanda çay bitkisinin tədarükü, çayın yayılma səbəbləri, çay ticarəti, çay süfrəsinin etnoqrafik xüsusiyyətləri, çayın mərasim süfrələrində yeri, çayın folklor nümunələrində və XIX əsr bədii ədəbiyyatında təsviri, habelə müxtəlif ölkələrdəki çay mədəniyyəti haqqında geniş məlumat verilir. Qəhvə kimi çayın da Səfəvilər dövründə, yəni XVI əsrдə hakim təbəqə tərəfindən qəbulu şübhəsizdir.

Müəllif çay bitkisinin tədarükü baredə də maraqlı faktlar ortaya qoyur, etnoqrafik sorğular əsasında çayın ənənəvi üsulla becərilmə qaydasını göstərir. Zəngin materiallara söykənən araşdırıcı çayın yayılma səbəblərinin bir sıra vacib amillərlə əlaqədar olduğunu sadalayır, çay mədəniyyətinin Cənubla müqayisədə Şimali Azərbaycanda daha əvvəl yarandığını, Cənubi Azərbaycanda çayın qəbulunun Rusiya-İran müharibələrindən (1804-1813, 1826-1828) sonra genişləndiyini söyləyir.

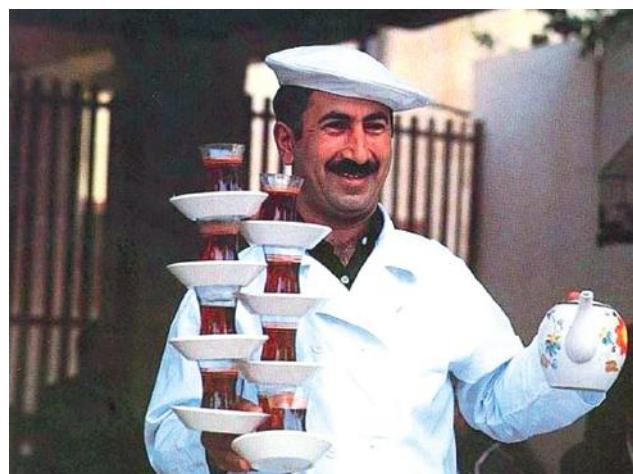
Məlumdur ki, çay dəstgahının əsas qidası çay və şirniyyatdır. Tədqiqat işində orta əsr farsdilli mənbələri, həmçinin Şərqi klassiklərinin əsərləri əsasında Azərbaycan şirniyyatının tarixi öyrənilir. Əsərdən bəlli olur ki, Novruz şirniyyatı olan şəkərburanın adına Nizami, Mövlana kimi mütəfəkkirlərin əsərlərində rast gəlinir, Səfəvilər dövrü müəlliflərinin risalələrində (Məhəmmədəli Bavərçi "Karnamə", Nurullah Aşpaz "Maddətül-həyat") paxlavanın hazırlanma qaydası göstərilir. Mənbələrə əsaslanaraq vurğulanır ki, Sasanilər dövründən Azərbaycanda yaşayan əhalinin şəkərlə tanışlığı vardı.

Tədqiqatda vurğulanır ki, Azərbaycanda çayın becərilməsindən başlayaraq onun dəmlənib içilməsinə qədər bütün proseslər çay mədəniyyətini formalasdırmışdır. Çayın vətənindəki (Çin) və onun yayıldığı müxtəlif ölkələrdəki çay ənənəsindən fərqli olaraq çay dəmlənməsi (dəm və dağ

suyun ayrı-ayrılıqda hazırlanması), dişləmə çay (qəndlə içilən acı çay), armudu stəkan, çayın mərasimlərdəki təqdimatı və s. Azərbaycan çay mədəniyyətinin əsas xüsusiyyətləridir. İ.Məmmədova öz müşahidələrinə güvənərək yazar ki, çay suszluğu yatırmaqdan əlavə, həm də insanlararası səmimi temas yaranan içkidir.

Monoqrafiyada çay dəstgahı qabları barədə danışılır, onların (xüsusilə samovarın) təkcə praktik əhəmiyyəti deyil, həm də evlərin daxili sahmanında istifadəsi, sosial statusun göstəricilərdən olması qənaətinə gəlinir. Müəllif çay süfrəsinin

bir sıra qablarının ayrı-ayrı etnoqrafik bölgelərdə müxtəlif adlarla işlənməsini də nəzərə çatdırır. "Nəlbəki" sözünün Azərbaycanın bəzi dialektlərində "ləmbəki" (Təbriz, Salyan, Cəbrayıł və s.), "bölmə" (Qazax, Borçalı), "zir" (Naxçıvan və s.) adı ilə bəlli olduğunu vurğulayır. Müəyyən bir eşyanın müxtəlif yerlərdə fərqli adlarla işlədilməsini göstərmək etnoqraf-alimimizin Azərbaycanın yaxın-uzaq bölgələri ilə kifayət qədər tanışlığını gösterir.

Azərbaycanda ilk qəhvəxana Şah Təhmasibin dövründə Qəzvində açılmış, sonralar Şah Abbasın göstərişi ilə onların sayı artmışdır. Monoqrafiyada yerli və memuar mənbələrə istinadən Səfəvilər dövründə yaranan qəhvəxanalar, oraya daima toplaşan dərvişlər, nəqqallar, növhəxanalar, mərəkəçilər, qəzəlxanalar, aşıqlar, rəssamlar, mirzələr və b. fəaliyyəti, həmçinin qəhvəçi peşəsi araşdırılır. Burada sözügedən təsisatın daxili sahmanı və avadanlığından, sosial mühitin formallaşmasındaki əhəmiyyətindən, həmçinin, çayxana işçiləri və müştərilərindən danışılır. Səfəvilər dövrü qəhvəxanalarında xalq aktyorları müxtəlif tamaşalar göstərir, xalq teatrını yaşadırdılar. Tədqiqatda orta əsr qəhvəxanalarının (çayxana) sosial, əyləncə, dini, siyasi və maarifləndirici funksiyası öyrənilir, bu qurumun ədəbi-bədii mühitin formallaşmasında rolü açıqlanır.

Tədqiqatçı, musiqi sənətimizin aparıcı simalarından olan aşıqların qəhvəxanalara yiğişdiğinə da diqqət çəkir. Cənubi Azərbaycanın, Şərqi Anadolunun əksər şəhər və kəndlərində aşıqlar qəhvəxanada çıxış edirdilər. Aşıq qəhvəxanaları-

nın sahibləri aşiq yaradıcılığını dərindən bilən şəxsler idilər. Tədqiqat işindən bəlli olur ki, Cənubi Azərbaycanda maddi vəziyyəti yüksək olan bəzi aşıqların şəxsi qəhvəxanası vardı. Məsələn, Aşıq Məhəmmədhüseyin Dehqan (Urmiya) və Aşıq Talibi (Xoy) belə aşıqlardan idi.

Monoqrafiya müəllifi müasir çayxanalara da diqqət çəkir və onların keçmiş qəhvəxanalarдан həm interyer, həm də cəmiyyətdəki funksiyası baxımından xeyli fərqləndiyini və çayxanalarda keçmiş əyləncələrdən, tamaşa-mərəkələrdən nişanə olmadığını, sözügedən məkanın yalnız çay içmək, qəlyan çəkmək, söhbətləşmək və s. üçün fəaliyyət göstərdiyini söyləyir.

Əlbəttə, müəllifin yuxarıda söylədiyi fikirlər onun zəngin etnoqrafik biliklərə malik olmasına dan, apardığı müşahidələrdən, müxtəlifdilli ədəbiyyat materialları ilə tanışlığından sonra yazıya gətirilmişdir. Bütün bu materialları yiğib-yığışdırmaq, ipə-sapa düzəmək, elmi təsvir və təhlillər aparmaq, sözügedən məsələnin haqqında geniş təsəvvür yaratmaq etnoqrafdan bacarıq, dərin düşüncə və əmək tələb edir.

Onu da deyək ki, 240 səhifədən ibarət olan "Azərbaycanda çay mədəniyyəti" adlı bu monoqrafiya gözəl tərtibatı ilə də göz oxşayır, illüstrativ materiallar əsərin əyanılıyini artırır. Tədqiqat işində o taylı, bu taylı Azərbaycanımızın ənənəvi möişətində mühüm yer tutan içkilərin ilk dəfə tarixi-etnoqrafik tədqiqata cəlb olunması, çay mədəniyyətimizin digər xalqların çay mədəniyyəti ilə müqayisəli şəkildə araşdırılması etnoqrafiya elmimizdə ilkdir. ●

İlhamə CƏFƏROVA

AR Elm və Təhsil Nazirliyi,

*Ekologiya və Təbii Ehtiyatlar İnstitutu, Naftalan nefti və
səthi aktiv maddələr laboratoriyasının müdürü, texnika üzrə fəlsafə doktoru*

Naftalan neftinin təmizlənməsində seolit əsasında alınmış adsorbentin rolü

Azərbaycan təbii müalicə sərvətləri ilə zəngindir, onlardan müxtəlif mədən su-larını və digər şəfaverici amilləri saymaqla qurtarmaz. Respublikamızda təbiətin yaratdığı möcüzəvi Naftalan neftinin oxşarına dünyadan heç bir yerində demək olar ki, rast gəlmək olmur. Bunun səbəbi isə həmin ərazinin geoloji quruluşu, iqlimi, günəş şüası və digər ekoloji amillərlə bağlı olmasıdır [1].

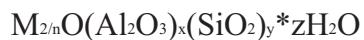
Məlumdur ki, dünyada analogu olmayan Naftalan nefti müalicə məqsədilə təkrar istifadə edildik-dən sonra onun müalicəvi təsiri zəifləyir və tullantı kimi kənarlaşdırılır. Tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, tullantı kimi atılan Naftalan neftinin tərkibində 12-20%-ə qədər naften fraksiyası qalır. Tullantılardan həmin bioloji aktiv birləşmələrin çıxarılması üçün yerli xammallar əsasında hazırlanan aktivləşdirilmiş adsorbentlərdən istifadə edilir. Termiki aktivləşdirmə zamanı adsorbentdə baş verən fiziki və kimyəvi proseslər nəticəsində onun adsorbsiya xassələri və xüsusi səthi dəyişir. Bu məqsədlə tədqiqat obyekti kimi yerli xammal-Tovuz rayonunun Aydağ yatağının seoliti götürülmüşdür [2].

Seolit sözünün mənası yunan dilində "qaynayan daş" mənasını verir. Belə ki, adı

suya salanda uzun müddət sudan qaz qabarçıqları ayırır, qızdırıldığda isə seolitlərdən su buxarı ayrılır.

Seolit mineralı bir kation ətrafında dörd oksigen atomunun olduğu dördbucaqlıların (tetraedr) birləşməsi ilə əmələ gələn qəfəs quruşlu kristal maddədir. Seolitlərə kristal quruşşa malik təbii alümosilikatlar kimi də baxılır. Tərkiblərində su molekülləri metal kationları, NH_4^+ və s. olan seolitlərin ən mühüm xüsusiyyətləri adsorbent və ion mübadilə xassələrinə malik olmalarıdır.

Kimyəvi tərkibi ümumi şəkildə aşağıdakı formul ilə verilə bilər:

Burada, M - hər hansı bir qələvi (əsasən, Na^+ , K^+ nadir halda Li^+) və ya qələvi torpaq metallarının kationu (əsasən Ca^{2+} , Mg^{2+} , Fe^{+2} nadir halda Ba^{2+} , Sr^{2+} olur; n-kationun qiymətidir; x-

aliminiumun miqdarı; y-struktur qəfəsində olan silisiumun miqdarı; z-su molekullarının (kristalhidrat şəklində) sayı, nisbəti 1-dən 5-dək müxtəlif seolit növlərindən asılı olaraq dəyişə bilər.

Təbii seolitlərin əsas tərkibi %-lə:

SiO_2 -71,5; Al_2O_3 -13,1; Fe_2O_3 -0,9; MnO - 0,19; MgO -1,07; CaO - 2,1; Na_2O -2,41; K_2O 2,96; P_2O_5 -0,033; SO_3 -izi, mikroqarışıqlar kimi - Ni, V, Mo, Cu, Sn, Pb, Co və Zn ola bilər.

Seolitlərdə Si/Al nisbəti seolitlərin fiziki-kimyəvi xassələrini müəyyən edən əsas faktorlardan biridir. Tərkibində silisium az olan seolitlər 700°C -yə qədər davamlı hidrofiliz tərkibə malikdir. Lakin yüksək silisium tərkibli seolitlər 1300°C -yə qədər davamlı yüksək hidrofo-

bik tərkibə malik olub, sənayedə geniş istifadə olunur.

Seolitlər ilk dəfə qazların və neft məhsullarının təmizlənməsində istifadə edilmiş, daha sonrakı dövrlərdə onlarda olan yüksək adsorbsiya - ion mübadiləsi reaksiyaları, unikal (ecazkar) xassələrə malik olması müəyyən edilmiş və tətbiq sahələri xeyli genişlənmişdir [3].

Aşağıdakı cədvəldə Tovuz rayonunun Ayağdag yatağından çıxarılan seolitlərin kimyəvi-mineraloji tərkibi verilmişdir.

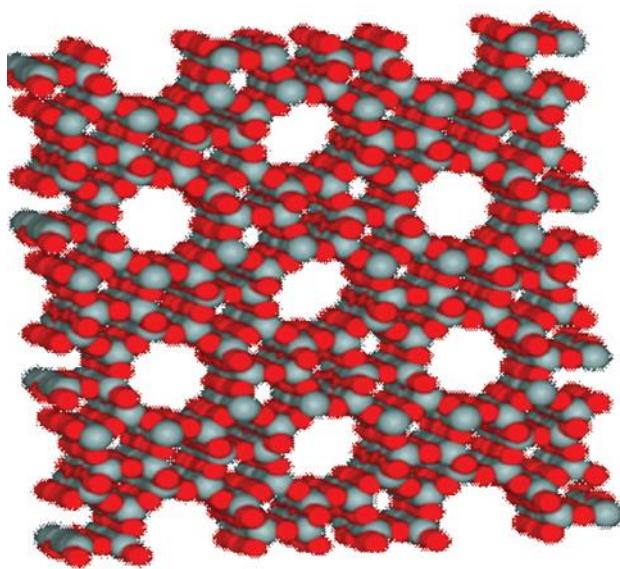
Kifayət qədər ehtiyatlara malik olan seolitlərin tətbiq sahələri istiqamətində aparılan elmi araşdırımlar və alınan müsbət nəticələr onların geniş spektrdə sənaye, kənd təsərrüfatı, tibbdə, ekologiya, tikinti, atom energetikası, xidmət sahələrində istifadə olunmasına geniş yol açmaqdadır.

Seolitlərin geniş və səmərəli tətbiq sahələrinə malik olması onların quruluşunun mürəkkəb olmasından asıldır. Molekulyar tərkibi və quruluşlarını ən müasir metodlarla araşdırıb belə nəticəyə gəlmişlər ki, şəbəkəli kristallik quruluşa malik olan seolitlərdə "molekulyar ələk" və məsamələrin ölçülərinin molekullar tərtibində boşluqlara malik olması, xüsusi aktiv səth təbəqəsi onların ecazkar xassələr daşımlarına səbəb olur.

Qeyd edilən quruluşlara müvafiq olaraq seolitlərin yüksək ion mübadilə xassələri onların ionitlər kimi istifadəsinə geniş imkanlar açmışdır. Xüsusən, ekoloji təmiz içməli suyun ağır metalların kationları ilə Pb^{2+} , Fe^{3+} , Cd^{4+} nitratlardan təmizlənməsində, ion mübadilə reaksiyalarının aparılmasında seolitlərin istifadəsi çox səmərəlidir. Burada seolitlərin mikroməsaməli-molekulyar quruluşu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Şəkil 1 və şəkil 2-də müvafiq olaraq təbii seolit minerali və seolitin mikroməsaməli molekulyar quruluşu verilmişdir:

Cədvəl Seolitlərin kimyəvi-mineraloji tərkibi			
Mineralin tərkibinə daxil olan maddələrin miqdarı %-lə	Seolitlər		
	Açıq-boz rəngli	yaşıl	Narincı-qırmızı
Minerallar			
Klinoptilolit	73-80	60-65	65-75
Kvars, xalsedon, opal	15-20	10-12	8-10
Mineral gillər	3-5	5-7	6-9
Kalsit	2,9-3,6	2,7-3,1	2,5-3,0
Biotit	1,5-2,0	2,5-4,0	3,2-5,4
Plagioklaz	3,0-5,0	1,5-2,0	1,0-1,5
Kimyəvi maddələr			
SiO_2	58,16	66,16	61,02
Al_2O_3	10,05	14,59	13,69
Fe_2O_3	1,28	1,01	4,70
CaO	10,46	3,62	2,66
MgO	0,94	1,77	1,25
$\text{Na}_2\text{O} + \text{K}_2\text{O}$	0,24	0,51	0,55
SO_3	6,10	3,54	5,08
Digər komponentlər	12,82	9,21	11,59

Şəkil 2. Seolitin mikroməsaməli molekulyar quruluşu

Şəkil 1. Təbii seolit mineralı

Qeyd olunan ion mübadilə reaksiyalarının ən sadə izahını aşağıdakı kimi vermək olar: Əgər Na^+ və Cl^- ionları ilə yüklənmiş seolitdə ağır metalların duzlarından olan $\text{Pb}(\text{NO}_3)_2$ məhlulu keçirilərsə ion mübadiləsi ilə zərərli Pb^{2+} və NO_3^- ionları seolit tərəfindən tutularaq, məhlula zərərsiz Na^+ və Cl^- ionları ayrılır.

Seolitlərin bioloji xüsusiyyətlərinə marağın artması xarici mühitin çirkənməsi ilə baş verən problemlərlə də əlaqəlidir. Belə ki, ətraf mühitdə çirkənmiş suyun, qida məhsullarının, torpağın təmizlənməsi kimi sahələrdə geniş istifadə oluna bilər.

Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, maraqlı xassələrə malik olan seolitlər neft məhsullarının və onların tullantılarının təmizlənməsi, canlı orqanizimdən toksinlərin çıxarılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mənbəyindən asılı olmayaraq, insan orqanizminə mənfi təsir göstərən xarici, daxili, endogen mənşəli maddələri orqanizmdən ayırmak, onu zərərsizləşdirmək üçün seolitdən sorbent kimi istifadə etməklə toksinlərdən azad olmaq öz müsbət təsirini göstərir.

Beləliklə, mürəkkəb xassələrə malik olan seolitlərin kristallik quruluşları müasir, mükəmməl tədqiqat üsulları ilə öyrənilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, susuzlaşdırılmış seolitlərin kristal qəfəslərində ölçüləri 0,3-1 nm tərtibində olan mikroməsamələr qəfəsin 50%-ə qədər həcmini əhatə etməklə yüksək aktiv adsorbsiya xassələri göstərməsinə səbəb olur. Bu məsamələrin ölçüleri molekulyar əlek kimi müxtəlif molekulların sorbsiyasının seçiciliyini təmin edir. Hətta molekulların ölçülərində fərq 10-20 nm tərtibində oludquda belə seolit kristal qəfəsinə daxil olan məsamələrdə bunları ayırmak mümkündür.

Seolitlərlə ion mübadilə reaksiyaları əsasən digər metodlardan istifadə olunmaqla ayrılmaması mümkün olmayan ionların mübadiləsi üçün aparılır. İon-əlek effekti ilə qaz və maye sistemlərindən azot buخارları CO_2 , SO_2 , H_2S , Cl_2 , NH_3 adsorbsiya etmək mümkündür.

Eyni zamanda müəyyən olunmuşdur ki, seolitlərlə radioaktiv Sz ionlarını adsorbsiya etmək, çirkab sulardan və su hövzələrindən NH_4^+ , Cu, Pb, Zn, Cd, Ba, Co, Ag digər metalların ionlarını adsorbsiya etmək olar [4, 5].

Naftalan neftinin və onun tullantılarının təmizlənməsində bentonit və seolitin adsorbsiya qabiliyyəti uyğun olduğu üçün ondan istifadə edilmişdir. Adsorbent kimi yerli xammal olan seolitin 0,1-5 mm-lik ələklərdən keçirilmiş müxtəlif nisbətləri əsasında adsorbentlər hazırlanmış və adsorbsiya qabiliyyətləri tədqiq olunmuşdur. Proses adsorbentlə onun səthində yiğilan birləşmələrin molekulları arasındaki Van-der-Vaals qüvvələrinin qarşılıqlı təsirindən yaranır.

Məlumdur ki, seolitlər Al tetraedrik konfiqurasiyaya malikdir. Hər bir AlO_4 tetraedri ekvivalent miqdarda metal kationları ilə kompensasiya olunan əlavə mənfi yük daşıyır. Seolitlər alüminat və silikat türşəlarının duzlarından ibarətdir. Seolitin PH-7,29 (5%-li suspenziyada), su udması - 20,50% olmaqla, fiziki-kimyəvi göstəriciləri təyin edilmişdir.

Bundan əlavə, seolitlərdən neftin tərkibindən karbohidrogenlərin ayrılmamasında və təmizlənməsində, qazların təmizlənməsində, qurudulmasında və ayrılmamasında, dərin vakuum yaratmaq üçün, habelə katalizator kimi istifadə olunur. Seolitlər karkas quruluşlu alümosilikatlardır; onlar bir-biri ilə növbələşən ayrı-ayrı AlO_4 və SiO_4 tetraedrlərindən qurulmuş məsaməli bircinsli kristaldır. Adsorbentin molekulunun ölçüsü seolitin qurluşundakı kanallara ayrılan pəncərələrin ölçüsündən kiçik olduqda, seolit həmin maddəni adsorbsiya edə bilir. Əks halda maddə seolit tərəfindən adsorbsiya olunmur.

Hazırda təbii seolit əsasında hazırlanmış belə adsorbentlərə və katalizatorlara sənayedə böyük ehtiyac vardır. Ənənəvi kəşfiyyat işləri nəticəsində müxtəlif rayonlarda təbii seolitin zəngin yataqları tapılmışdır. Hazırda Azərbaycanın Aydağ, Türkmənistanın Badxır, Gürcüstanın Dzeqvi seolit yataqları məlumdur. Bu yerlərdə çöküntü səxurlarının geniş lay yataqları vardır ki, həmin səxurlar təbii seolitin klinoptilolit adlanan növü ilə zəngindir. Göstərilən yataqların nümunələri və təcrübədə geniş istifadə olunma imkanları laboratoriyyada tədqiq olunur.

Qeyd olunan mühüm xassələri ilə digər təbii minerallardan kəskin şəkildə fərqlənən seolitlerin tətbiq sahələrinin müqayisəsindən məlum olur ki, öz ecazkar xassələri ilə seolitlər elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı olan müasir dövrdə insanların sağlamlığı, ekoloji problemlərin həlli, kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artırılması, ətraf mühitdə radiasiyanın yaratdığı fəsadların aradan qaldırılması kimi məsələlərdə əvəzolunmaz təbii xammaldır. Bu xammalı, təbii minerali elmi cəhətdən əsaslaşdırılmış şəkildə layiqincə qiymətləndirmək və istifadə etmək zamanın aktual məsələlərindən biridir. ●

Ədəbiyyat:

1. Tağıyev S.M. *Naftalan Nefti və onun baytarlıq təbabətində istifadə edilməsi*. Bakı, 2002, s.18-19
2. Əliyev F.Ə., İmamquliyeva G.M., Cəfərova İ.A."Naftalan neftinin tullantısının konserogen birləşmələrdən təmizlənməsi". Материалы VIII Бакинской Международной Мамедалиевской конференции по нефтехимии. 3-6 октября, г. Баку, 2012, ь.2
3. Xəlilov Q.V., Əliyev F.Y., Məmmədov E.N.-"Azərbaycanın təbii sərvətlərinin bioloji-fəal maddələri və onların istifadəsi". Elm nəşriyyatı. Gəncə, 2005, s.10-14
4. Payra P., Dutta P.K., Zeolites: A Primer Handbook of Zeolite Science and Technology. 270 Nadison Avenue, New York, 2003, p.5
5. Richard, H., Zeolites in Industrial Minerals and Rocks. Metalurgical and Petroleum Engineers Inc., vol.2, 1983, New York, p.39-44

Aisə HƏSƏNOVA

*AR Elm və Təhsil Nazirliyi, Bioresurslar İnstitutu (Gəncə),
Yağlar və məlhəmlər laboratoriyasının müdürü,
texnika üzrə fəlsəfə doktoru*

Ardıc bitkisinin müasir təbabətdə rolü

Müasir dövrdə kimya sənayesinin qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biri təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə olunması və xammala qənaət, ətraf mühitin qorunması məqsədilə sənaye və məişət tullantılarının təkrar emal prosesidir.

Bitkilər yüz illərdən bəri insanların bir çox ehtiyac sahələrinə cavab verə bilən və müxtəliflik göstərən mükəmməl quruluşlu təbii sərvətdir. Dünyada və eyni zamanda ölkəmizdə bitkilər uzun zamanlı xalq arasında çay, ədviyyat, ətriyyat xəstəliklərin müalicəsində məlhəm və dərmanların hazırlanmasında istifadə olunur.

Bitkilərdən ekstraktlar hazırlanaraq məlhəm kimi istifadə olunması Cində m.ə. 2700-cü illərə qədər uzanmaqdır. Bitkilərin qidalarda istifadəsi haqqında ilk yazılı məlumatlar Qədim Misirdə aparılan qazıntınlarda tapılmışdır. Misirdə m.ə. 2500-cü illərdə isə bitkilərdən cəsədlərin mumiyalanmasında istifadə edilmişdir.

Müasir təbabətdə də mütərəqqi fiziki-kimyəvi üsullar nəticəsində dərman bitkilərindən alınan təbii yağıların geniş tətbiq sahələri öyrənilmişdir.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (World Health Organization) hesabat vermişdir ki, dünyada müalicə məqsədilə və ədviyyat olaraq istifadə olunan dərman bitkilərinin sayı 20000-ə yaxındır. Dərman bitkiləri həşəratla, göbələklərə, xəstəliklərə vəotleyən mə-

məlilərəqarşı müdafiə və qorunma da daxil olmaqla, müxtəlif funksiyalar üçün yüzlərlə kimyəvi birləşmə sintez edir.

Dərman bitkiləri haqqında ilk tarixi qeydlərə Şumer sivilizasiyasına məxsus olan e.ə. 3000-ci ilə aid gil lövhələrdə rast gəlinir. Bu qeydlərdəyüzlərlə dərman bitkisi yer alır. Qədim Misirə məxsus olan e.ə. təxminən 1550-ci ilə aid Ebers papirusunda isə 850-dən çox dərman bitkisi təsvir edilmişdir. Qədim Roma ordusunun yunan həkimi Dioskorid e.ə. təxminən 60-cı ildə "De materia medica" adlı əsərində 600-dən çox dərman bitkisinin istifadə edildiyi 1000-dən çox dərman göstəriciləri sənədləşdirmiştir. Bu əsər təxminən 1500 il ərzində digər farmakopeyaların əsasını təşkil etmişdir. Dərman axtarışları bəzən farmakoloji cəhətdən aktiv maddələrin axtarışı üçün etnobotanikadan istifadə edir və bu yanaşma nəticəsində yüzlərlə faydalı birləşmə əldə edilmişdir. Bunnalara adı dərmanlar olan aspirin, diqoksin, xinnindaxildir. Bitkilərdə tapılan birləşmələr müxtəlif olsa da, onların əksəriyyəti alkaloidlər, polifenollar və terpenlər adlanan biokimyəvi siniflərə aiddir. [1]

Tibbin ayrı-ayrı sahələrində əsas əhəmiyyət kəsb edən və dərman bitkilərindən alınan bioloji-aktiv birləşmələr tibbdə və kosmetologiyada geniş istifadə edilir. Bioloji-aktiv maddələr fiziki-kimyəvi xassələrinə görə müəyyən spesifik fəallığa malik olaraq, orqanizmdə fermentlər, vitaminlər, kofermentlər, karbohidratlar, lipidlər, züləllər, hormonlar, peptidlərin yaranmasını yerinə yetirirlər. Bitki xammallarından alınan bioloji-aktiv birləşmələrdən müasir təbabətdə müalicəvi əhəmiyyətli yaqlar və həmin yaqlar əsasında kosmetik vasitələrin, məlhəmlərin hazırlanması, onların tədqiq edilməsi istiqamətində işlər geniş yayılmışdır.

Hazırda dünyada tərkibində yüksək antivirus, antioksidant, antidepressant, immunomodulyator təsirə malik bitki mənşəli dərman vasitələrinin və qida əlavələrinin istehsalı olduqca aktualdır. Bu proseslər respublikamızda həm insanların sağlamlığının qorunması, həm də təbii bitki sərvətlərindən səmərəli istifadə etmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Ona görə də tibbdə xəstəliklərin müalicəsi və profilaktikasında təbii müalicə vasitələrinə qayıdış güclənmişdir. ABŞ-da, İngiltərədə, Fransada, Yaponiyada, Çində, Hindistanda, Türkiyədə, İranda, Pakistanda, Rusiyada, eləcə də dünyanın bir sıra başqa ölkələrində bitkilərin

kimyəvi tərkibləri intensiv şəkildə öyrənilir və onlardan yeni dərman preparatları hazırlanır.

Azərbaycan torpağının münbəti, kifayət qədər su ehtiyatına, bol günəş şüalarına, işıqlı günlərin uzunluğuna, müxtəlif iqlim şəraitinə malik olması, eləcə də uzun sürən tarixi-geoloji və ekoloji təkamülün təsiri nəticəsində müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində istifadəsi mümkün olan, tərkibləri mürəkkəb kimyəvi birləşmələrdən ibarət dərman bitkilərinin geniş fitosenozlarının əmələ gəlməsinə şərait yaratmışdır. Bu, ölkəmizin çöllərinin, çəmənlərinin, meşələrinin, alp və subalp çəmənliklərinin təbiətinin bizə bəxş etdiyi dərman bitkiləri ilə zənginliyidir.

Azərbaycanın bitki sərvətlərinin planlı və hərtərəfli öyrənilməsinə XX əsrin 30-cu illərindən başlanılıb. Tədqiqatlar nəticəsində, floramızda rast gəlinən 4500 növdən 1548-nin dərman, 800-nün efir yağı, 600-nün balverən, 400-nün vitaminlı, 1000 növdən çoxunun yeyinti və texniki rəngləyici, 187 növün yağı, 300 növün aşılıyıcı bitki olması müəyyən edilib. [2, 3]

Azərbaycanda xalq təbabəti ənənələrinin geniş yayıldığı və qədim tarixə malik bölgələrindən olan Qərb bölgəsinin əsrlər boyu xalq təbibləri fəaliyyət göstərmiş və təbii üsullarla, ilk növbədə dərman bitkiləri vasi-

təsilə insanların müalicəsi ilə məşğul olmuşlar. Qərb bölgəsində xalq təbabətinin geniş yayılması buranın bitki aləminin zənginliyindən irəli gəlir. Azərbaycan Respublikasının Qərb regionu ölkəmizin florasının əsas tədqiqat və inkişaf etmiş zonalarından biridir. Məlumdur ki, bitkilərin böyümə şərtləri xüsusi fiziki-kimyəvi və bioloji xüsusiyyətlərə malik ola bilməsidir. Azərbaycanın Qərb bölgəsinin florası həm müxtəliflik baxımından, həm də bitki növlərinin sayına görə özünməxsus xüsusiyyətlərə malikdir və qiymətli məhsullar almaq üçün tədqiq edilir. Hər dərman bitkisi bir möcüzədir. Qərb bölgəsinin spesifik bioloji obyektlərdən olan ardıc bitkisi müasir təbabətdə geniş tətbiq sahələrinə malikdir.

Bitki mənşəli xammal olan Ardıc (*Juniperus L.*) - sərvkimilər fəsiləsindən həmişəyaşıl ağac-koludur. Adı ardıc - elmi adı *Juniperus communis L.* olan Avropanın şimal zonalarında təbii halda yayılmış bitkidir. Latinca "Juniper" - gənclik meyvəsi deməkdir. Hündürlüyü adətən 5-10 m, gövdəsinin diametri 0.2 m olan, çətiri möhkəm, konusəkilli və ya yumurtaşəkillidir. Qabığı boz-qonur, lifli, zoğları qırımızı-qonurdur. İynəyarpaqları üç hissəli, ucu biz, uzunluğu 1.5 sm, eni 0.1-0.2 sm-dir, yaşıllı, üst tərəfdən ağ zolaqlı və çöküntülüdür, budaqlarda 4 ilə qədər qalır. Mayda çiçəkləyir, erkək çiçəkləri sarı, dişi çiçəkləri yaşıldır. Qozaları yumru, diametri 0.6-0.9 sm-dir, yetişmiş meyvəsi göyümtül-qara, çöküntülüdür, yavaş böyüyür. İllik boy artımı 10-15 sm-dir və 200 ilə qədər yaşayır. Toxumverməsi 10 yaşıdan başlayır, toxumları çiçəkləmədən sonra ikinci il sentyabrda yetişir. Bir ildən sonra cürcəti və rən toxumlarla, fevralda və iyunda qələmlərlə çoxaldılır. Havanın quraqlığını və yüksək temperaturu, budanmanın yaxşı keçirir. Kölgeyə, qışa davamlıdır. Şəhər şəraitində yaxşı əmələ gəlir. Torpaqqoruyucu cins kimi böyük əhəmiyyətə malikdir. Odunçağı ağır, möhkəm və ətirlidir və dekorativ bitkidir. Ardıc gözəl bitki olmaqla yanaşı, həm də əla sanitardır. Hesab-

lamalara görə bir hektar ardıc sahəsindən təxminən 30 kq fitonsid buxarlanır ki, bu da böyük şəhərləri xəstəlik əmələ gətirən mikroorganizmlərdən təmizləyə bilir. Ardıc bitkisinin təbabətdə dərman bitkisi kimi tətbiqi ilk dəfə Qədim Misirdə, sonra Qədim Yunanistan və Romada olmuşdur. 50-yə yaxın növü olan ardıc ikievli bitki hesab olunur. Əksər növləri dekorativ bitki hesab olunsa da, adı ardıc məhz müalicəvi və kulinariya məqsədilə istifadə olunur.

Azərbaycanda əsasən 6 ardıc növü bitir: ağıriyili adı ardıc (*Juniperus foetidissima L.*), çoxmeyvəli ardıc (*Juniperus polycarpos L.*), qırmızı ardıc (*Juniperus phoenicea L.*), uzunsov ardıc (*Juniperus procera L.*), cirtdan ardıc (*Juniperus procumbens L.*) və qazax ardıcı (*Juniperus sabina L.*). Ağıriyili, çoxmeyvəli ardıc növləri Azərbaycanın quraq rayonlarında - Bozqır yaylada, Qobustanda, Böyük Qafqazda, Kiçik Qafqazda, Şəmkir, Oxçu, Həkəri çayları hövzələrində yayılmışdır. Cirtdan ardıcı və qazax ardıc kolları Böyük və Kiçik Qafqazın subalp zonasının daşlı-qayalı yamaclarında bitir. Bitkinin kökləri yamacdakı torpaq eroziyasının qarşısını alır. Yayılması toxumları ilə quşlar vasitəsilə çoxalır. Şərab istehsalında ardıc yağından şərab məhsullarına əlavə olunaraq aromatlaşdırıcı vasitə kimi istifadə edilir. Sənayedə ardıc ağacından qələm və musiqi alətləri də hazırlanılır. Xalq təbabətində ardıcın meyvələrindən məlhəm hazırlanmaqla, oynaq ağırlarına qarşı müalicə aparılır. Yetişmiş quru meyvələrdən hazırlanan cövhərlə daxili xəstəliklərin müalicəsində istifadə edirlər.

İbn Sina (980-1037) qeyd edir ki, ardıc meyvəsinin tozu və baldan ibarət olan qarışığı mədə xoralarına kömək edir. Tibet həkimləri ardıcı bel ağırları və böyrək iltihabının müalicəsində istifadə olunan "Nar-8" qarışığının tərkibinə daxil etdilər. Bu gündə ardicedan detoksifikasiyaya kömək etmək və güclü antisep-tik olaraq ("Vişnevski" məlhəmi kimi) istifadə olunur.

Adi ardıc ağacının yarpaq və budaqlarından alınan preparatların tibbdə geniş istifadə olunmasının səbəbi iynəyarpaqlarda efir yağları və bioloji aktiv maddələrin xüsusi spektrli farmakoloji təsirə malik olmasıdır.

Ardıc bitkisinin meyvəsinin tərkibində 0.2-5% efir yağı, yunon, yuniperin, flanon qlükozidləri, pektin maddəsi və s. vardır. Ardıc bitkisinin tam yetişmiş meyvəsinin tərkibindən alınan efir yağı (3%) monoterpen karbohidrogenlərdən (93.7%) ibarətdir. Onun meyvələrində efir yağından başqa flavonoidlər və biflavonoidlər, taninlər, diterpenlər, yağlı spirlər, qlükoza, fruktoza, qətran və mum var. Efir yağında monoterpen, sesquiterpen və diterpenlər var. Avropa Farmakopeyasında ardıc giləmeyvələrindən alınan efir yağıının birləşmələri və faizləri: α -pinen 20-50%, sabinen 20%, β -pinen 1-12%, β -mirsen 1-35%, α fellandren 1%, limonen % 2-12, terpinen-4-ol 0,5-10%, bornilasetat 0-2%, β karyofillen 0-7% göstərilmişdir. [4] Efir yağıının tərkibində olan birləşmələr onun bitkinin hansı hissəsindən alındığından, bitkinin yaşıdan asılıdır. Maddələr efir yağıının alınma üsulunun xüsusiyyətləri, bitki materialının xassələri toplandığı yerdən asılı olaraq dəyişə bilər. Bundan əlavə, bitkinin yarpaqları və ağacı da efir yağı ilə zəngindir. Ardıc yarpaqlarının kimyəvi tərkibi təbii mənşəli elementlərlə zəngindir. Bu bitkinin daxilindəki efir yağıının ümumi miqdarı 1.15-4.12% olduğu üçün ardıc bitkisinin yağına spesifik ətir verir. Buna görə də bu bitkinin dadı və ətri efir yağıının miqdardan asılıdır. Lipidlərə bitkilərin müxtəlif hissələrində rast gəlinir. Başlıca olaraq isə toxum və meyvərdə toplanır. Bu bitki əsasında kosmetik məqsədlər üçün qaynaqlar, dəmləmələr, ekstraktlar hazırlanır və efir yağı çıxarılır. Efir yağıının əsas tərkibi α -pinen, α -terpenen, β -mirsen, γ -terpenen, limonendən ibarətdir. Əlavə olaraq həmin yağıın tərkibində nişasta, fitosterin, lauran karbohidratı, şəkər və selikli maddələr və bir qrup vitaminlərdən; makro və mikroelementlər:

maqnezium, fosfor, natrium, sink, mis, selenyum, dəmir, manqan və kaliumdan ibarətdir.

Ardıc bitkisinin efir yağıının antimikrob aktivliyi tədqiq edilərək, Escherichia, Salmonella, Staphylococcus, Klebsiella, Proteus, Bacillus, Clostridium və Mycobacterium daxil olmaqla geniş spektrdə qram-mənfi və qram-müsəbət bakteriyalara qarşı antibakterial fəaliyyət göstərildiyi öyrənilmişdir.

Adi ardıcın yaşıl oduncaq hissəsində efir yağıının miqdarı il boyu dəyişir və 2 maksimum faizə malikdir: xammalın kütləsinə görə yazda - apreldə (3.2%) və payızda - sentyabrda (3.3%). May-iyun aylarında efir yağıının miqdarında azalma müşahidə olunmuşdur, bu da təsdiq edir ki, efir yağları bitkinin böyüməsində iştirak edir. Yay aylarında yüksək günəş istiliyinə məruz qaldıqda bitkinin tərkibindəki efir yağıının miqdarında da azalma müşahidə olunur. İyuldan sentyabr ayına qədər yağıın miqdarında artma müşahidə edilir ki, bu da iynəyarpaqlarda fizioloji proseslərin intensivləşməsi və maddələr mübadiləsinin aktivləşməsi ilə izah edilir. Sentyabr ayında efir yağıının miqdarında artım iynəyarpaqların formallaşmasının sona çatması ilə bağlıdır. Oktyabr-noyabr aylarında azalma müşahidə olunur, bu da maddələr mübadiləsinin və ya bitkilərdəkimetabolik proseslərin yavaşlaması səbəbindən olur. Bundan əlavə məcburi olaraq sakitlik vəziyyətində (qaranlıqda maddələr mübadiləsi getmir) olan bitkilər gündüz saatlarının azalmasına da reaksiya verirlər.

Ardıc meyvələrinin tərkibi çox miqdarda vitamin C, mikroelementlər, zülallar, aşı maddələri, liflər, efir yağları, flavonoidlər, üzvi turşular (alma, qarışqa və sirkə turşuları) və digər bioloji aktiv maddələrlə zəngindir. Bu faydalı komponentlər bitkinin demək olar ki, bütün hissələrində aşkarlanıb. Meyvələri sidikqovucu, iltihab əleyhinə, mikrob əleyhinə təsir göstərir. Ardıc meyvələrinin tərkibindəki efir yağları sinir sisteminə sakitləşdirici təsir göstərir, əsəb gərginliyini, yorğunluğu aradan qaldırır. Bu meyvələrin sidikqovucu təsiri nəticəsində orqanizmi ödemlərdən, şıskinlikdən

azad edir, antisellülit effekt verir. Ağciyərlərdə durğunluğu aradan qaldırır, iltihabi proseslərin inkişaf etməsinin qarşısını alır. Ardıc həm də qan dövranını yaxşılaşdırır, arterial təzyiqi stabillaşdırır, qanda xolesterol səviyyəsini azaltır. Mədə xoraları zamanı ardıc köklərindən hazırlanmış məhlul çox faydalıdır. Ardıcın mədə-bağırsaq sistemində qazəmələgəlmə prosesini azaltlığı, köpü, meteorizmi də aradan qaldırığı elmə məlumdur. Ardıc mevvəsi bəzi ölkələrdə "orqanizmin akkumlyatoru"- enerji mənbəyi kimi ümumi möhkəmləndirici, isidici vasitə kimi geniş istifadə olunur. Aparılmış eksperimentlər zamanı müəyyən edilib ki, bu meyvələr antibakterial keyfiyyətə malikdir. Ardıcın iynəyarpağından alınmış efir yağınnı spirtli məhlulu və ya məlhəmi revmatizmdə ağrıkəsici təsir göstərir. Efir yağı zəif hipotenziv effekt göstərir, yəni qan təzyiqini aşağı salır. Ardıc bitkisindən alınan bioloji aktiv komponentlər M.N.Zdrenkonun tərtib etdiyi miksturanın tərkibinə daxildir. Ardıcın antiseptik xassəsindən dəridə olan sızanaqlardan xilas olmaq üçün də istifadə edilir.

Qətran ardıcı (*Juniperus oxycedrus* subsp. *Oxycedrus* L.) növünün budaq və gövdə oduncaqlarından distillə üsulu ilə qətran adlanan maddə alınır. Yağlı bir tərkibə malik olan bu maddə tibbdə, əczaçılıqda və əsasən sabun istehsalında bakteriyalara qarşı və ya antiseptik olaraq istifadə olunur.

Xalq arasında qara ardıc və ya qətran ardıcı kimi adlandırılan bu növün qozalarından alınan maddələr dəridə olan qaşınmaların, ekzemanın, göbələyin və sədəf xəstəliklərinin müalicəsində istifadə edilir. Ardıc qətrani "Vişnevski" yarasağdan məlhəmin tərkibinə daxildir.

Ədəbiyyat mənbələrində adı ardıc kişi sonsuzluğunun dərmanı kimi göstərilir. Həmin mənbələrdə bu bitkinin "hədəf orqanı"nın məhz sidik-cinsiyət sistemi olması ilə əlaqələndirilir. Ardıc qadın orqanizmində infeksion xəstəlikləri zamanı iltihabı aradan qaldırır. Uşaqlar üçün ardıcıdan müxtəlif oyuncaqlar, xüsusiilə, dışçıarma dönəmində istifadə ol-

nan diş və damaq qabları hazırlanır. Bu vasitələr xoş ətrə malik olmaqla yanaşı, uşaqların sinir sisteminə, tüpürçək vəzilərinin inkişafına öz müsbət təsirini göstərir. Dışçıarma prosesində körpənin ağız boşluğununa sakitləşdirici, antibakterial, iltihab əleyhinə təsir göstərir.[5]

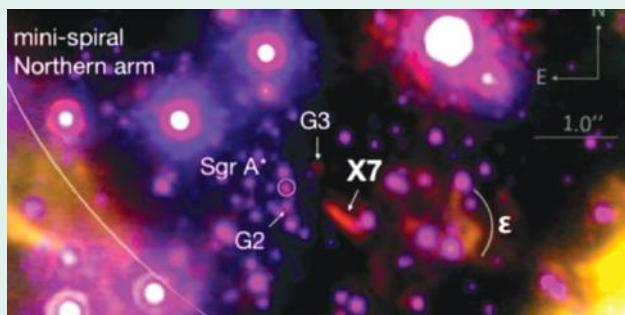
Ardıc bitkisinin tərkibində olan bioloji-aktiv maddələrin alınması, tərkiblərinin və xassələrinin öyrənilməsi, tətbiq sahələrinin tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu sahələr bioloji-aktiv maddələrin yeyinti sənayesində, təbabətdə, kosmetologiyada, baytarlıqda, kənd təsərrüfatında, ətriyyatda istifadəsinə geniş imkanlar yaradır. Bununla sintetik üsullarla alınan maddələrin tətbiq sahələri məhdudlaşdırılır, çünki belə maddələr faydaları ilə yanaşı mənfi, zərərli təsirlərə də malikdir. Ölkəmizdə yabanı halda yayılmış ardıc bitkisi və bu tip müalicəvi xarakterə malik olan müxtəlif bitki növləri "Qırmızı kitab" a daxil edilmişdir. Ümumiyyətlə, təbiətdə bu tip bitkiləri daha çox qorumaq və onların inkişafı prosesində ya-xından iştirak etmək lazımdır. ●

Ədəbiyyat:

1. Чуешов В.И.и др. Технология лекарств промышленного производства: учеб. для студ. высш. учеб. завед., перевод с укр.: в 2 ч. Винница: Нова Книга, Ч. 1,2014, 696 с.
2. Əliyev F., Hüseynov R., Qurbanov Q., Tağıyev R. Bitkilər müalicə mənbəyidir. Gəncə, 2016, 231 s.
3. Xəlilov Q., Əliyev F., Məmmədov E. Azərbaycanın təbii sərvətlərinin bioloji fəal maddələri və onların istifadəsi. Gəncə, 2016, 230 s.
4. Tümen İ. Türkiye'de doğal olarak yetişen Ardiçtürlerinin (*Juniperus* sp.) farmakolojik kullanım alanları. Orman Genel Müdürlüğü İkinci Odun Dışı Orman Ürünleri Paneli, Tebliğler, İzmir 2009, s. 46-55
5. Liang X.Wu H, Su W. Rapid UPLC-PADfingerprint analysis of *Chrysanthemum morifolium* Ramat combined with chemometrics methods. Food Anal Methods. 2013, p. 123-163doi:10.1007/s12161-013-9618-4

Müəmmalı obyekt qalaktikamızın mərkəzindəki qara dəliyə doğru hərəkət edir

Alimlər Süd Yolu qalaktikasının mərkəzində yerləşən superkütləli qara dəliyə doğru hərəkət edən obyekt aşkar edib.

Şərti olaraq X7 adlandırılan bu obyekt, əslində tədqiqatçılar tərəfindən 20 ildir ki, müşahidə edilir, onun necə yarandığı, qeyri-adi quruluşu və sürətli təkamülü araşdırılır.

N.Tusi adına Şamaxı Astrofizika Rəsədxanasından verilən məlumatə görə, Süd Yolu Qalaktikasının mərkəzindəki superkütləliqara dəliyin (Sgr A*) yaxınlığında yerləşən obyekt qısa müddətdə təkamül etdiyi üçün alimlərin marağına səbəb olub. Kaliforniya Universiteti və Kek Rəsədxanasının alimləri tərəfindən aparılan yeni araşdırma, X7-nin iki ulduzun toqquşması zamanı yaranan toz və qaz buludu ola biləcəyini göstərir.

Qara dəliklərin yaxınlığında 2 ulduzun birləşməsi tez-tez rast gəlinən haldır, bu zaman qaz buluduna bənzəyən, lakin özünü ulduz kimi aparan G obyekti yaranır. X7isə bu tip obyektlərdən daha sürətli təkamül etdiyindən onun iki ulduz toqquşan zaman atılan qazdan yarandığı irəli sürürlür.

Belə ki, SgrA* qara dəliyinin təsiri ilə bulud qabarmanın qüvvəsi tərəfindən getdikcə dərtilər və növbəti 10 illikdə tamamilə parçalanması gözlənilir. Tədqiqat qrupu qeyd edir ki, obyektcəx sürətlə təkamül edir və dərtilərək komet formasını almaqdadır. Əvvəlcə onlar düşünürdülər ki, buna səbəb ulduz küləkləri, ya da qara dəlikdən atılan jetlərdir. Lakin müşahidə müddətində onun daha da uzandığını və məxsusi istiqamətinin olduğunu müşahidə etdilər. X7, 50 Yer kütləsinə malikdir və Sgr A*-nın ətrafinə 170 ilə dövr edir. Məxsusi hərəkətə malik olan X7, G obyektlərindən daha sürətli 700 mil/san sürətlə hərəkət edir.

Komanda obyektin hərəkət trayektoriyasına əsaslanaraq, onun 2036-ci ildə Sgr A*-ya maksimum yaxınlaşacağını və qara dəlik tərəfindən tama-milə sovrulacağını düşünürler.

Obyektin tədqiqatları Kek Rəsədxanası ilə birgə davam etdiriləcəkdir. Qalaktikanın mərkəzindəki ekstremal mühiti öyrənmək üçün bu çox yaxşı nümunədir.

Tədqiqat işi ilə bağlı məqalə "The Astrophysical Journal"nda dərc olunub.

Türkiyəli alimlər hüceyrə sayan saygac hazırlanıblar

İzmir Biotibb və Genom Mərkəzində (IBG) çalışan türk alimləri bazardakı nümunələrdən daha yüksək tutumlu və daha az səhv nisbətinə malik hüceyrə saygacı hazırlayıblar.

Tədqiqat qrupunun rəhbəri Arif Engin Çetin 10 ay əvvəl Biotibb mühəndisliyi fakültəsinin tələbələri Meryem Beyza Avcı və Sevim Deniz Yaşar ilə yerli hüceyrə saygacı hazırlamaq üçün işə başlayıb.

TÜBİTAK-in dəstəklədiyi layihədə tədqiqatçılar ekvivalentləri yüksək qiymətlərlə xaricdən gətirilən və hüceyrələrin canlılığını göstərən hüceyrə saygacı üçün görüntü emal texnologiyası və unikal aparat hazırlanıblar.

A.Çetin hüceyrə sayma cihazının elmi işlərdə, xüsusilə tibb sahəsində tez-tez istifadə edildiyini bildirib.

Xərçəng dərmanı araşdırmasında aktiv molekulun işlədiyinin müəyyən edilməsi prosesində bu cihazların dəqiq ölçmə aparmasının vacib olduğunu bildirən Çetin dünyada fərqli sistemlərdən istifadə edən çox sayıda ölçmə cihazının olduğuna diqqət çəkib. O, cihazın rəqib məhsullardan daha çox nümunə skan edə bildiyini, həmçinin 4 saniyədə 3000 hüceyrə sayına bilmə qabiliyyətinə malik olduğunu deyib.

Qoşa kvazarın mövcudluğu təsdiqlənib

Astronomlar mərkəzlərində superkütləli qara dəliklərin olduğu ilk qoşa kvazarın kəşfini təsdiqləyiblər.

220 milyon ildən sonra qara dəliklərin qoşa sistem formalasdıracağı güman edilir. Kvazarlar spektrleri çox böyük qırmızı sürüşməyə malik olan fəal qalaktika nüvələridir. Onların mərkəzində yerləşən qara dəlik ətrafindakı maddəni cəzb edərək akresiya diskini əmələ gətirir. Akresiya diskinin kvadrilyon dərəcə selsi temperaturadək qızması nəticəsində isə kvazarların parlaqlığı bəzən bir qalaktikanın parlaqlığından

çox olur. Lakin qoşa kvazarların müşahidəsi çox nadir hadisədir. Belə ki, əvvəlki müşahidələr birləşmənin ilkin mərhələsində olan qalaktikaların olmasını qeyd almışdır, amma onlar bir-birindən, hələ də müstəqil şəkildə ayrı-ayrı sistem hesab olunacaq qədər uzaqda idilər. Yeni nəticələr isə göstərir ki, bir-birindən ~10.000 işıq ili məsafədə yerləşən bir cüt kvazar var ki, onların qalaktikaları çox güman ki, vahid nəhəng elliptik qalaktikaya çevriləməyə doğru gedir.

Alimlər kainatda belə sistemlərin kifayət qədər çox olduğunu hesab edirlər. Qoşa qara dəlikləri ayırdı etmək çox çətindir, onlar bir-birinə çox yaxın yerləşdiyindən, müşahidəçi onları adəten bir obyekt kimi görür. Belə bir sistemdə hər iki qara dəliyi müşahidə etmək üçün, hər ikisinin eyni zamanda akresiya etməsi və kvazarların parlamları lazımdır, bu isə çox nadir hallarda baş verir. Nəhayət, Hubble teleskopunun yüksək ayırdetməsi sayəsində belə bir sistemin mövcudluğu təsdiq olundu.

Bir-birinə doğru cəzb olunan qalaktikalar qovuşaraq, nəticədə mərkəzdə superkütləli qara dəlik cütünü yaradır (qoşa kvazar). Son vaxtlara qədər, qalaktikalarда ulduz əmələ gəlməsinin pik nöqtəsi hesab olunan epoxada ($z \approx 2$, Kainatın 2-3 milyard il yaşına uyğundur) qoşa kvazarların mövcud olması faktı təsdiq olunmamışdı.

Illinoiis Universitetində Yu-Çinq Çenin başçılıq etdiyi astronomlar qrupu kainatın yeni yarandığı zaman mövcud olan SDSS J0749+2255 qoşa kvazarının kəş-

fini elan edib. Sistem, tədqiqatçılar tərəfindən ilk dəfə 2021-ci ildə aşkar edilsə də, onun qoşa kvazar olmasının təsdiqi Chandra və Hubble kosmik teleskoplarından, həmçinin yerüstü Keck, Gemini və VLT teleskoplarından istifadə etməklə, müşahidə materialının təhlili zamanı əldə edilib.

Alimlərin sözlərinə görə belə bir sistemin təsdiqi çətin proses idi. Sistemin qravitasiya linzalı ayrı-ayrı obyektlər deyil, məhz kvazar cütü olmasını təsdiq etmək üçün aparılan tədqiqatlar zamanı rentgen oblastdan radiodalgalara kimi bütün diapazonda obyekt təhlil olunmuşdur.

SDSS J0749+2255 spektrlərində geniş emissiya xələrinə malik I tip kvazarlara aiddir, onun qırmızı sürüşməsi $z=2.17$ -dir. Nüvələrdəki qara dəliklərin kütlələri 109,1 və 109,2 $M\odot$ bərabərdir və aralarındaki məsafə 3,8 kps-dir. Qalaktikalar isə əhəmiyyətli ulduz kütləsinə malikdir ($10^{11.46-11.5} M\odot$).

Qalaktikalarda baldın olmamasını belə izah edirlər ki, superkütləli qara dəliklər bu strukturlar formalşamışdan əvvəl yaranıblar. Ehtimal olunur ki, 220 milyon ildən sonra onlar qravitasiya ilə bağlı qoşa qara dəlik sistemi yaradacaqlar.

Bakteriyani məhv etmək üçün hibrid anticisim sintez edilib

Alimlər antibiotiklərlə müalicə olunmayan qızılı stafilocok (bakteriya növü) ilə mübarizə üçün yeni üsul hazırlayıblar.

Tədqiqatın müəllifləri amerikalı mütəxəssislərdir.

Onlar bakteriyaların qoruyucu qabığını məhv edən hibrid antikor hazırlayıblar.

Metod artıq "Staphylococcus aureus" ilə yoluxmuş siçanlar üzərində sınadandan keçirilib. Nəticədə məlum olub ki, SM1B74 adlı molekul böyrək zədələnməsindən 62-70% qoruya bilir, adı antikorlar isə bu vəzifəni cəmi 2% yerinə yetirir.

Bioloqların fikrincə, tədqiqat gələcəkdə xəstəxanadaxili infeksiyalarla mübarizə aparmağa kömək edəcək.

Redaksiyaya göndərilən məqalələrə dair tələblər

1. Məqalələr redaksiyaya həm kağız, həm də elektron formada təqdim olunmalıdır;
2. Məqalələrin əvvəlində müəlliflərin soyadı, adı, atasının adı, elmi dərəcəsi, elmi rütbəsi, iş yeri, vəzifəsi, telefon nömrəsi, elektron ünvanı göstərilməlidir;
3. Material və ona aid şəkillər (şəkillər ayrıca fayl olaraq, böyük ölçüdə) redaksiyanın elektron ünvanına göndərilməli, yaxud da disk və ya yaddaş kartı ilə təqdim edilməlidir;
4. Məqalələr elmi-populyar janrda, Azərbaycan, rus və ingilis dillərindən birində təqdim olunmalıdır;
5. Məqalələr Microsoft Word mətn redaktorunda A4 formatında, TimesNew Roman şrifti ilə 14 pt ölçüdə, 1.5 intervalda işlənilməli, həcmi 4 səhifədən artıq olmamalıdır (məqaləyə aid şəkillər və müəllifin şəkli əlavə edilməlidir);
6. Təqdim olunmuş materiallarda səhifələr, cədvəl və şəkillər nömrələnməlidir;
7. Ədəbiyyat siyahısı verildikdə hər bir istinad olunan mənbənin adı tərcümə olunmadan, məqalədə istifadə olunma ardıcılığına uyğun olaraq nömrələnməlidir;
8. Məqalələrdə göstərilən məlumat və faktlara görə redaksiya məsuliyyət daşıdır;
9. Redaksiyaya daxil olan məqalələr rəyə təqdim edilir və müsbət rəy almış yazılar çapa tövsiyə olunur. Əlyazmalar geri qaytarılmır.

Ünvan: AZ 1073, Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti, 115

"Elm və həyat" jurnalının redaksiyası.

Tel: (+ 994 12) 538-71-33; 050-353-05-21

E-mail: elm.heyat.jurnal@gmail.com

Çapa imzalanmışdır: 24 iyun 2023-cü il

Tiraj: 300

Jurnal "Elm" nəşriyyatında çap olunmuşdur.